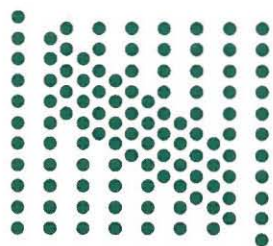
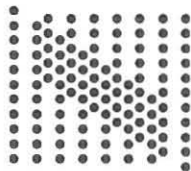

44

RAZPRAVE *in*
GRADIVO

INŠTITUT ZA NARODNOSTNA VPRAŠANJA
INSTITUTE FOR ETHNIC STUDIES
LJUBLJANA, 2004

INŠTITUT ZA NARODNOSTNA VPRAŠANJA
INSTITUTE FOR ETHNIC STUDIES
LJUBLJANA, 2004

RAZPRAVE IN GRADIVO - TREATISES AND DOCUMENTS

Revija za narodnostna vprašanja - Journal of Ethnic Studies

UDK-UDC 323.15.342.4 (058)

ISSN 0354-0286

UREDNIŠKI ODBOR - EDITORIAL BOARD

Dr. Boris Jesih, dr. Vera Klopčič, dr. Miran Komac, dr. Matjaž Klemenčič, Marinka Lazič, dr. Avguštin Malle, mag. Mojca Medvešek, dr. Katalin Munda Hirnök, dr. Albina Nečak Lük, Milan Pahor, dr. Albert F. Reiterer, Janez Stergar, dr. Irena Šumi, dr. Jernej Zupančič, dr. Mitja Žagar

ODGOVORNI UREDNIK - EDITOR-IN-CHARGE

Dr. Boris Jesih / boris.jesih@guest.arnes.si

PREVODI - TRANSLATION

Meta Gostinčar Cerar, Jana Kranjec Menaše, Matjaž Klemenčič

LEKTURA - LANGUAGE EDITING

Irena Destovnik

OBLIKOVANJE - DESIGN

Jana Kuharič

TISK - PRINTED BY

Eurota d.o.o.

ZALOŽIL IN IZDAL - PUBLISHED AND EDITED BY

Inštitut za narodnostna vprašanja - Institute for Ethnic Studies

SI, 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, tel.: +386 (0)1 20 01 87 0, fax +386 (0)1 25 10 964

e-mail: inv@inv.si

PREDSTAVNIK - REPRESENTATIVE

Dr. Mitja Žagar

Objavljeni prispevki izražajo stališča avtorjev. - The published articles express authors' viewpoints.

REVIJO SOFINANCIRA - CO-FINANCED BY

Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije

Ministry of Education, Science and Sport of the Republic of Slovenia

RAZPRAVE IN GRADIVO
TREATISES AND DOCUMENTS

44

KAZALO

VLADIMIR KLEMENČIČ	
OB 30-LETNICI SLOVENSKEGA RAZISKOVALNEGA INŠTITUTA V TRSTU	6
BOJAN BREZIGAR	
JEZIKOVNA RAZNOLIKOST, MANJŠINSKI JEZIKI IN MANJŠINE V NOVI USTAVNI POGODBI EVROPSKE UNIJE	18
MARIJA JURIĆ PAHOR	
NEIZGUBLJIVI ČAS TRAVMA FAŠIZMA IN NACIONALSOCIALIZMA V LUČI NUJE PO "OBDOBJU LATENCE" IN TRANSGENERACIJSKE TRANSMISIJE	38
SONJA NOVAK LUKANOVIČ	
STALIŠČA DO JEZIKOVNE RAZNOLIKOSTI NA NARODNOSTNO MEŠANIH OBMOČJIH V SLOVENIJI	66
JØRGEN KÜHL	
NARODNE MANJŠINE IN ČEZMEJNO SODELOVANJE MED DANSKO IN NEMČIJO	82
SARA BREZIGAR	
POLITIKE PROMOCIJE MANJŠINSKIH JEZIKOV: PRIMER PRIDOBIVANJA ZNANJA SLOVENSKEGA JEZIKA NA TRŽAŠKEM IN GORIŠKEM	106
KLAUS-JÜRGEN HERMANIK	
MAJHNE AVTOHTONE ETNIČNE SKUPINE IN VEČKULTURNI MODEL CIVILNE DRUŽBE	134
CHARLES INGRAO	
RAZUMEVANJE ETNIČNIH KONFLIKTOV V SREDNJI EVROPI	142
MATJAŽ KLEMENČIČ, JERNEJ ZUPANČIČ	
PRIMERJAVA DRUŽBENEGA IN PROSTORSKEGA RAZVOJA MADŽARSKE IN ITALIJANSKE MANJŠINE V SLOVENIJI, NA HRVAŠKEM IN V SRBIJI V OBDOBJU PO RAZPADU JUGOSLAVIJE	158
IRENA ROŠER	
KRAJ BIVANJA IN SOCIALNA STRUKTURA SLOVENCEV V BOSNI IN HERCEGOVINI PO PODATKIH LJUDSKEGA ŠTETJA IZ LET 1921 IN 1948	202
AVGUŠTIN MALLE, VALENTIN SIMA	
ODVZEM PREMOŽENJA, VRNITEV IN ODŠKODNINA NA PRIMERU PRIPADNIKOV SLOVENSKE MANJŠINE, NJIHOVIH ZVEZ IN ORGANIZACIJ	214
MILAN PAHOR	
FAŠIZEM IN ZATIRANJE MANJŠIN	227
MILICA KACIN WOHINZ	
PREDSTAVITEV DOKUMENTA GIBANJA GIUSTIZIA E LIBERTÀ': IL FASCISMO E IL MARTIRIO DELLE MINORANZE / FAŠIZEM IN ZATIRANJE MANJŠIN, IZDANEGA V PARIZU 1933 IN V TRSTU 2004	231
PREDLOG NOVEGA STATUTA AVTONOMNE DEŽELE FURLANIJE JULIJSKE KRAJINE	238
AVGUŠTIN MALLE	
JULIA PRIKOSZOVITS: PODPIRANJE NARODNIH SKUPNOSTI V AVSTRIJI. SREDSTVA ZA DOSEGO NAMENA? NORMATIVNA IN EMPIRIČNA EKSPLOKACIJA	255
AVTORJI	261

TABLE OF CONTENTS

VLADIMIR KLEMENČIČ ON THE OCCASION OF THE 30TH ANNIVERSARY OF THE SLOVENE RESEARCH INSTITUTE IN TRIESTE	6
BOJAN BREZIGAR LINGUISTIC DIVERSITY, MINORITY LANGUAGES AND MINORITIES IN THE NEW EU CONSTITUTIONAL TREATY	18
MARIJA JURIĆ PAHOR UNLOSABLE TIME THE TRAUMA OF FASCISM AND NATIONAL SOCIALISM IN THE LIGHT OF THE NEED FOR "LATENCY PERIOD" AND TRANSGENERATION TRANSMISSION	38
SONJA NOVAK LUKANOVIČ STANDPOINTS TOWARDS LINGUISTIC DIVERSITY IN THE ETHNICALLY MIXED TERRITORIES OF SLOVENIA	66
JØRGEN KÜHL NATIONAL MINORITIES AND CROSS-BORDER COOPERATION BETWEEN DENMARK AND GERMANY	82
SARA BREZIGAR MARKETING MINORITY LANGUAGES: THE CASE OF SLOVENIAN LANGUAGE ACQUISITION IN THE PROVINCES OF TRIESTE AND GORIZIA	106
KLAUS-JÜRGEN HERMANIK SMALL AUTOCHTHONOUS ETHNIC GROUPS AND THE MULTICULTURAL MODEL OF CIVIL SOCIETY	134
CHARLES INGRAO UNDERSTANDING ETHNIC CONFLICTS IN EASTERN EUROPE	142
MATJAŽ KLEMENČIČ, JERNEJ ZUPANČIČ THE HUNGARIAN AND ITALIAN MINORITIES IN THE TERRITORIES OF SLOVENIA, CROATIA AND SERBIA	158
IRENA ROŠER PLACE OF RESIDENCE AND SOCIAL STRUCTURE OF SLOVENES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ACCORDING TO THE 1921 AND 1948 POPULATION CENSUSES	202
AVGUŠTIN MALLE, VALENTIN SIMA VERMÖGENSENTZUG, RÜCKSTELLUNG UND ENTSCHÄDIGUNG AM BEISPIEL VON ANGEHÖRIGEN DER SLOWENISCHEN MINDERHEIT, IHRER VERBÄNDE UND ORGANISATIONEN	214
MILAN PAHOR IL FASCISMO E IL MARTIRIO DELLE MINORANZE	227
MILICA KACIN WOHzINZ MILICA KACIN-WOHzINZ: PRESENTATION OF THE DOCUMENT (ISSUED IN PARIS IN 1933 AND IN TRIESTE IN 2004) OF THE GIUSTIZIA E LIBERTÀ MOVEMENT	231
PRINCIPI CHE DOVREBBERO ESSERE SANCITI DAL NUOVO STATUTO DELLA REGIONE AUTONOMA FRIULI VENEZIA GIULIA	238
AVGUŠTIN MALLE JULIA PRIKOSZOVITS: VOLKSGRUPPENFÖRDERUNG IN ÖSTERREICH. EIN MITTEL ZUM ZWECK? EINE NORMATIVE UND EMPIRISCHE EXPLORATION	255
AUTHORS	261

VLADIMIR KLEMENČIČ

OB 30-LETNICI SLOVENSKEGA RAZISKOVALNEGA INŠTITUTA V TRSTU (1974–2004)¹

Minevajo tri desetletja delovanja Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu, katerega ustanovitev je pomenila pomembno prelomnico v življenju in razvoju slovenske narodne skupnosti v Italiji. Pri pripravi tega govora sem se zavedal, da bo obsežno 30-letno delo inštituta težko osvetliti in ovrednotiti v enem samem slavnostnem govoru, še posebej zaradi pomembnih dosežkov inštituta na znanstvenoraziskovalnem in publicističnem področju, načrtni skrbi za dokumentacijski fond in strokovno knjižnico ter dosežkov na področju vzgoje naraščaja in medsebojnega povezovanja pripadnikov slovenske narodne skupnosti v Italiji. Delo inštituta je poseglo v številne probleme, ki so spremljali družbeni in politični razvoj in vplivali na spreminjanje družbenih razmer poselitvenega prostora slovenske narodne skupnosti na obmejnih območjih ob vzhodni italijanski meji. Sodelavci inštituta so se ukvarjali z dinamiko družbenih, gospodarskih in političnih sprememb, ki so se odvijale tudi v širšem evropskem prostoru. Posebno pozornost so posvečali učinkom oblikovanja in postopnega širjenja Evropske skupnosti/Evropske unije, ki je na evropski ter globalni ravni odpirala nove pojavne oblike. Po priključitvi Slovenije Evropski uniji maja 2004 in po sprejemu zaščitnega zakona o Slovencih v Italiji pa se inštitut posveča tudi novim odprtim vprašanjem položaja in funkcij slovenske narodne skupnosti v Italiji.

Slovenska narodna skupnost si je kot politični dejavnik že od sredine šestdesetih let 20. stoletja prizadevala pri italijanskih oblasteh za ustanovitev avtonomne znanstvene institucije, ki bi delovala v okviru italijanskega znanstvenoraziskovalnega in izobraževalnega prostora, ki bi slovenski manjšini vsaj do neke mere omogočila spremljanje dogajanj ter sprotno opredeljevanje njenih problemov v okviru dinamičnih družbenih in političnih procesov v Italiji in še posebej v njenem poselitvenem prostoru. Ta institucija naj bi ob spremljanju dogajanj v Sloveniji (oziroma v tedanji Jugoslaviji) sproti ocenjevala tudi položaj Slovencev v Italiji, ki so žal bili – kakor je pokazala večina znanstvenoraziskovalnih spoznanj – podvrženi nenehnim asimilacijskim pritiskom. In to kljub dejstvu, da

* * *

¹ Referat ob proslavi 30-letnice SLORI v Trstu, dne 20. 12. 2004

je postopno odpiranje meje med poselitvenim prostorom slovenske narodne skupnosti v Italiji in Slovenijo vsaj do neke mere omogočalo njihovo povezovanje z matičnim slovenskim narodom na gospodarskem, političnem in kulturnem področju.

Ker mednarodne pogodbe in dogovori med Italijo in nekdanjo Jugoslavijo glede zaščite slovenske manjšine in njihovih pravic niso bili vselej tudi udejanjeni v praksi, se je slovenska narodna skupnost v Italiji kot poseben subjekt v okviru italijanskega družbenopolitičnega sistema lahko uveljavila le na nekaterih področjih. Velikokrat ji je bilo oteženo, včasih pa celo onemogočeno uveljavljanje njene primarne vloge, to je vloge povezovalnega člana med Italijo in Jugoslavijo na kulturnem, gospodarskem in političnem področju. In to kljub njenim specifičnim prednostim za čezmejno povezovanje, ki se kažejo zlasti v obvladovanju jezika in poznavanju kultur narodov dveh sosednjih držav.

Slovenska narodna skupnost v Italiji se je v vseh letih po drugi svetovni vojni zavedala omejenih možnosti svojega življenja in delovanja pa tudi različnih oblik pritiskov, ki so jo slabili in – kljub nekaterim njenim prednostim – oteževali njen razvoj. Aktualne družbenoekonomske, prostorske, socialne, kulturne in izobraževalne probleme, s katerimi se je slovenska narodna skupnost vsakodnevno soočala, je najprej skušala opredeliti in ovrednotiti Slovenska kulturno-gospodarska zveza v okviru posebne delovne skupine. Vendar pa je bilo njeno učinkovito delovanje in v povezavi s tem možnost njenega vplivanja na družbene razmere precej omejeno zaradi pomanjkanja denarnih sredstev in omejevanja zgolj na eno politično opcijo slovenske narodne skupnosti.

Kljub temu si je celotna slovenska narodna skupnost še naprej prizadevala za ustanovitev avtonomne slovenske institucije, ki bi ustrezala ravni znanstvenih in univerzitetnih institucij, s čemer bi dobila možnost samostojnega spremljanja položaja in družbenih razmer v dinamični, moderni in postindustrijski družbi. To zamisel pa so vladajoče politične sile italijanske države že v kali zatrele z utemeljitvijo, da ima slovenska narodna skupnost zagotovljene možnosti za spremljanje družbenih razmer in vzgojo svojih pripadnikov na univerzitetni ravni v okviru državnih institucij večinskega italijanskega naroda. Te pa se v svojem konceptu – z izjemo nekaterih posameznikov – s problemi in položajem Slovencev niso ukvarjale. Pripadniki slovenske narodne skupnosti so zato le stežka opredeljevali svoje probleme v dinamični družbi in velikokrat niso mogli ustrezno ukrepati ter odgovarjati na različne izzive učinkov spreminjanja družbenega življenja v okviru italijanske družbe.

Nov korak v prizadevanjih za spoznavanje in opredeljevanje značaja problemov predstavljajo prizadevanja slovenske narodne skupnosti v okviru sveta Tržaške pokrajine za organizacijo posebne konference o slovenski manjšini.

Omenjenim prizadevanjem iz začetka sedemdesetih let 20. stoletja se je priključil tudi svet Goriške pokrajine, medtem ko je svet Videmske pokrajine svoje sodelovanje odklanjal. Pokrajinski svet Tržaške pokrajine se je po mnogih zapletih, dolgih razpravah ter odklanjanju konference, ki bi obravnavala le probleme slovenske narodne skupnosti kot manjšine, nazadnje na pobudo pripadnikov demokratičnih strank vendarle odločil za mednarodno konferenco o evropskih manjšinah. Slovenci v Italiji so se zavedali novih možnosti za predstavitev svojih problemov, ki jih je nudila bližnja mednarodna konferenca. Tako je bil tik pred konferenco (junija 1974) na pobudo Slovenske kulturno-gospodarske zveze ustanovljen Slovenski raziskovalni inštitut, v katerega se je vključilo petindvajset ustanovnih članov iz vrst slovenskih izobražencev, med katerimi so bili trije s tržaške oziroma z videmske univerze (Volčič, Lokar, Susič).

Sodelavci novoustanovljenega inštituta so v prvi fazi poskusili opredeliti tiste probleme slovenske narodne skupnosti po posameznih kompleksih, ki so bili najbolj potrebni raziskav. V začetku kadrovsko skromno zaseden inštitut je hitro širil skupino sodelavcev, ki so pripravili prispevke za predvideno mednarodno konferenco o evropskih manjšinah. Sodelavci inštituta so svoja znanja še poglobili in razširili z nekaterimi na hitro pripravljenimi raziskavami najaktualnejših problemov.

Ob tem je treba omeniti, da je v začetnih fazah oblikovanja Slovenskega raziskovalnega inštituta – zlasti na področju organizacije znanstvenega dela – precej pomagal Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, ki je imel že tedaj bogate izkušnje z organizacijo dela in proučevanjem manjšinske problematike na avstrijskem Koroškem, v Porabju na Madžarskem (zlasti pri proučevanju prostorskih ter socialno- in politično-geografskih problemov manjšin) in izkušnje v posredovanju rezultatov dela domači in mednarodni javnosti. Tako je bil v pomoč ob pripravah na konferenco o narodnih manjšinah; pa tudi ob nadaljnjem delovanju Slovenskega raziskovalnega inštituta je bila vključena celotna skupina raziskovalcev Inštituta za geografijo Univerze v Ljubljani z vso tehnično infrastrukturo, potrebno za razvoj metodologije terenskega proučevanja in pripravo kartografskega gradiva.

Priprave na sodelovanje na mednarodni konferenci o manjšinah, ki so bile plod enotnega in usklajenega pogleda na probleme slovenske narodne skupnosti ne glede na politično opredeljenost, so kmalu pritegnile pozornost večine Slovencev v Italiji. Tako je inštitutu k sodelovanju na konferenci uspelo pritegniti širok krog slovenskih izobražencev iz Italije in – kar je bilo pomembno zlasti za nadaljnje delo inštituta – tudi člane slovenske narodnostne skupnosti iz Videmske pokrajine (tako iz Beneške Slovenije kakor tudi iz Kanalske doline). Ustanovni raziskovalni skupini Slovenskega raziskovalnega inštituta gre tudi zaslug za uspešno vključitev pripadnikov slovenske narodne skupnosti s Koroške v Avstriji.

Petdnevne konference, ki je potekala med 10. in 14. julijem 1974, se je udeležilo več kot 700 udeležencev, ki so posredovali okrog 1.200 poročil, sporočil in pričevanj. V razpravo se je vključilo več kot 300 udeležencev. Nadvse visoka je bila tudi prisotnost Slovencev iz Italije, katerih število ocenjujejo na več kot 200. Delo konference je potekalo v treh komisijah: v komisiji za jezik, kulturo, šolstvo in sredstva javnega obveščanja, v komisiji za družbena in gospodarska vprašanja ter v komisiji za institucionalna in politična vprašanja.

Slovenci iz Italije so nastopili v vseh treh komisijah s 35 pričevanji, ki jih je pripravilo 45 oseb, s čemer so pred konferenco razgrnili bistvena vprašanja, s katerimi so se dotaknili večine vidikov lastnega življenja v času, prostoru in na različnih področjih. Ker so bili do konference problemi manjšin na družbenoekonomskem in prostorskem področju do tedaj v ozadju, je bila v zvezi s temi problemi ob referatih in razpravah prav po zaslugi primorskih in koroških Slovencev ta problematika zelo v ospredju.

Temeljita priprava Slovencev iz Italije na mednarodno konferenco je omogočila soočenje raziskovalcev in znanstvenikov iz vrst slovenske narodne skupnosti z raziskovalci in znanstveniki večinskih narodov (Italijanov in Avstrijcev), ki so po večini skušali "znanstveno" utemeljiti, da so pripadnikom slovenske narodne skupnosti v Italiji in Avstriji – z izjemo nekaterih manjših problemov – zagotovljene vse njihove pravice. Znanstveniki iz Videmske pokrajine pa so celo ugovarjali obstoju Slovencev v tej pokrajini. Ob tem je treba opozoriti tudi na pomemben prispevek znanstvenikov iz Slovenije, ki so ob svojih razpravah bolj ali manj uspešno ugovarjali stališčem italijanskih in avstrijskih znanstvenikov in pri tem odprli nekatera splošna vprašanja zaščite manjšin. Rezultat konference je bil, da so glede vprašanja manjšinskih pravic ostali znanstveniki iz vrst slovenske narodne skupnosti na enem, znanstveniki večinskega naroda pa na drugem bregu. Kljub temu pa lahko ugotovimo, da je konferenca prispevala pozitivne rezultate, saj so bile na osnovi medijskih poročil italijanska, avstrijska pa tudi širša evropska javnost seznanjena z mnogimi odprtimi problemi, s katerimi so se soočali pripadniki slovenske narodne skupnosti in ki sodijo tudi v širši sklop človekovih pravic.

Slovenski raziskovalni inštitut je svojo prisotnost na mednarodni konferenci o manjšinah oplemenitil tudi z izdajo treh knjig. Knjiga *Pravne poti do rešitve problemov Slovencev v Italiji* je izšla v slovenskem in italijanskem jeziku, knjiga *Slovenci včeraj in danes* v slovenskem, italijanskem in angleškem jeziku, v italijanski jezik pa je bilo prevedeno tudi delo Lava Črnelja *Slovenci in Hrvati pod Italijo*. Sodelavci inštituta so za potrebe konference pripravili tudi zemljevid z označenimi slovenskimi organizacijami in ustanovami. Poleg tega je beneški študijski center "Nadiža" v slovenskem in italijanskem jeziku izdal brošuro o Slovencih v Benečiji. Izdan je bil tudi zemljevid slovenskega narodnega ozemlja v

Italiji z dvojezičnimi napisi, Samo Pahor pa je pripravil zemljevida o manjšinah v Italiji in v Evropi.

Mednarodna konferenca o manjšinah v Trstu je pomenila prelomni dogodek za znanstvenoraziskovalno ustvarjalnost in posredovanje rezultatov dela širši zainteresirani javnosti (zlasti italijanskim političnim krogom). Rezultati konference so rabili za osnovo pri oblikovanju koncepta znanstvenoraziskovalnega programa, v katerega so bili vključeni številni odprti družbenoekonomski, prostorski, izobraževalni ter kulturnopolitični problemi, s katerimi se je slovenska narodna skupnost soočala na eni strani v okviru družbenopolitičnih in socialnih problemov Italije, na drugi pa v okviru njene funkcije obmejnega prostora, ki je – čeprav italijanska politika tega ravno ni želela poudarjati – že tedaj predstavljal pomemben prehodni prostor med Italijo, Jugoslavijo in Jugovzhodno Evropo, v katerem je slovenska narodna skupnost predstavljala in predstavlja še danes enega pomembnejših dejavnikov pri čezmejnem povezovanju in sodelovanju.

Posebej velja poudariti, da je bilo v zasnovo znanstvenoraziskovalnega dela inštituta vključeno celotno območje poselitve pripadnikov slovenske narodne skupnosti v Italiji: Tržaška in Goriška pokrajina ter Beneška Slovenija in Kanalska dolina v Videmski pokrajini. Z ustanovitvijo raziskovalnih centrov v Gorici (januarja 1976), Čedadu (septembra 1976) in v Ukvah (oktobra 1983) je Slovenskemu raziskovalnemu inštitutu uspelo vključiti v raziskovalno delo tudi raziskovalce iz Beneške Slovenije in Kanalske doline.

Slovenski raziskovalni inštitut pa ni vzbujal pozornosti le z rezultati svojega raziskovalnega dela, temveč tudi z različnimi oblikami posredovanja teh rezultatov. Delo inštituta je temeljilo in še danes temelji na neposrednem stiku s prebivalci in nosilci družbenega življenja, zlasti na področju gospodarstva, politike, izobraževanja, kulture, športa in lokalnih skupnosti. Ta neposredni stik s prebivalstvom in njihovimi organizacijami je zagotavljal raziskovalni pristop sodelavcev inštituta, ki je temeljil na anketiranju, kartiranju prostorskih pojavnih oblik, proučevanju vzgoje in izobraževanja (vse od vrtcev pa do visokošolskih ustanov) ter na organiziranju številnih znanstvenih in strokovnih srečanj² o aktualnih

* * *

² Posvet o slovenskem šolstvu v Italiji, Trst, 25.–27. 9. 1975;

Simpozij "Socialnoekonomski in prostorski problemi Slovencev v Italiji", Trst, 27.–29. 1. 1977;

Incontro conoscitivo sui problemi posti dal Piano Urbanistico Regionale, Clodig (Videm), 15. 5. 1977;

"Smernice za drugačen razvoj in preporod Beneške Slovenije", Passariano (Videm), 24. 5. 1980;

Simpozij "La Benecia and una svolta; emarginazione o sviluppo?", S. Pietro al Natisone – Špeter (Videm), 18. 1.–27. 3. 1983;

Posvet o predšolski vzgoji na dvojezičnem območju, Trst, 16. 5. 1985;

"Trst 1941–1947: od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe", Trst, 13.–15. 11. 1986;

"Ruolo della presenza slovena nello sviluppo dell'area goriziana – Prisotnost in vloga Slovencev v razvoju Goriške", Gorica, 11.–12. 5. 1989;

družbenih problemih, ki so bili v preteklosti in so še danes povezani s položajem slovenske narodne skupnosti v okviru dinamičnega spreminjanja družbenopolitičnih procesov v okviru italijanske družbe. Vse to je sodelavcem Slovenskega raziskovalnega inštituta omogočilo sprotno odkrivanje problemov in opredeljevanje raziskovalnih nalog, obenem pa omogočalo nove oblike posredovanja rezultatov raziskav v sredstvih javnega obveščanja.

Uspešnost dela Slovenskega raziskovalnega inštituta je bila ves čas njegovega obstoja in je še danes močno odvisna od materialnih pogojev, ki predstavljajo pomemben dejavnik v snovanju raziskovalnega dela, zlasti pa v opredeljevanju prednostnih nalog. Inštitut se je soočal tudi s prostorskimi problemi, zato se je moral – da bi si izboljšal pogoje dela – tudi seliti. Vzporedno z reševanjem prostorskih problemov se je v okviru inštituta začela postopoma oblikovati dokumentacijska služba, ki je danes usposobljena za posredovanje gradiva svojim sodelavcem pa tudi širšemu krogu uporabnikov. Za uspešno informacijsko službo se je moral inštitut opremiti z ustrežno računalniško opremo, hkrati pa skrbeti tudi za različne oblike povezovanja znotraj poselitvenega prostora slovenske narodne skupnosti ter s širšim evropskim prostorom in svetom. Inštitut tudi nenehno dopolnjuje svoje knjižne fonde, s čemer se zlasti v zadnjem času hitro povečuje fond literature in druge dokumentacije, ki se nanašajo na probleme narodnih manjšin v okviru problematike človekovih pravic, ki jih izdajajo različna delovna telesa Sveta Evrope in Evropske unije.

Uspešnega dela in razvoja Slovenskega raziskovalnega inštituta ni prekinila niti prezgodnja smrt dveh nekdanjih uspešnih ravnateljev, Karla Šiškoviča in Darka Bratine. Za nemoten nadaljnji razvoj po teh velikih izgubah so zaslužni člani upravnega sveta inštituta, še posebej pa sedanji ravnatelj Emidio Sussi in sedanji predsednik Znanstvenega sveta Milan Bufon.

* * *

“Prva etnična delavnica”, Žabnice pri Trbižu, 29.–30. 9. 1989;

“Druga etnična delavnica”, Ljubljana, 9.–10. 1. 1990;

Simpozij “Sodobna etnična problematika: teorija in metodologija proučevanja”, Trst, 23. 3. 1991.

Simpozij “Narodnostna skupnost – čezmejno povezovanje in evropska integracija”, Padriče (Trst), 16.–17. 12. 1994;

Simpozij “Večjezičnost na evropskih mejah, primer Kanalske doline”, Trbiž, 20.–21. 10. 1995;

Prvi kongres “The Minority Daily Press in Europe”, Trst, 16.–18. 4. 1998 (v sodelovanju s *Primorskim dnevnikom*);

Posvet o vlogi Slori-ja “Znanje, kultura, istovetnost”, Opčine (Trst), 20. 11. 1998;

Posvet “Slovenske šole v Tržaški in Goriški pokrajini”, Opčine (Trst), 9. 9. 1999.

Manjšinski jeziki med šolo in vsakdanjim življenjem (primerjava in izkušnje) – *Minority Languages Between School and Everyday Life (Experiences and Coparision)*, Znanstveno raziskovalni center – Aread di ricerca, Trst – Trieste, 29. 9. 2000;

Projekt sožitja: Identiteta in integracija v večjezični družbi – *Progetto convivenza: Identità e integrazione in una società plurilingue*, Gorica, 19. 11., 26. 11., 3. 12., 11. 12. 2003. V sodelovanju z goriško Pokrajinsko upravo.

Pomemben delež pri organizaciji raziskovalnega dela so prispevali tudi drugi, že pokojni člani inštituta, med katerimi velja omeniti zlasti Pavla Stranja in Salvatoreja Venosija.

Omenjenim nekdanjim in sedanjim sodelavcem inštituta pripada tudi največ zaslug za uspešno premostitev velikih finančnih težav, s katerimi se je Slovenski raziskovalni inštitut soočal ob koncu osemdesetih let 20. stoletja, podobno kot večina drugih kulturnih in izobraževalnih ustanov slovenske narodne skupnosti v Italiji. Zaradi finančnih težav je bil inštitut prisiljen skrbeti za število redno zaposlenih. Nastalo vrzel je uspešno nadomestil s širjenjem in pomlajevanjem kroga zunanjih sodelavcev, kar je prispevalo k poglobljenemu širjenju vsebin na osnovi sodobne projektne in programske organiziranosti raziskovalnega dela.

Za premostitev finančnih težav je bila zelo pomembna vključitev Slovenskega raziskovalnega inštituta v seznam javnih ustanov dežele Furlanije - Julijske krajine, s čemer so se odprle nove možnosti za financiranje iz sklada, ki ga je predvidel Osimski sporazum za kulturno obmejno sodelovanje. Dežela Furlanija - Julijska krajina je inštitutu po zakonu za obmejna območja odobrila za obdobje 1991–1993 financiranje iz državnega sklada. Hkrati je bilo inštitutu tudi omogočeno pridobivanje sredstev in evropskega strukturnega sklada Interreg. Delovanje inštituta je ves čas podpirala tudi Slovenija oziroma njene ustrezne institucije za financiranje raziskovalne in kulturne dejavnosti.

S svojo odličnostjo in mednarodno primerljivostjo se je v devetdesetih letih 20. stoletja Slovenski raziskovalni inštitut pričel vključevati v mrežo raziskovalnih inštitucij v Italiji, Sloveniji pa tudi drugod v Evropi in ZDA. Tako je poglobil sodelovanje z Inštitutom za narodnostna vprašanja v Ljubljani, Znanstvenoraziskovalnim središčem v Kopru ter Pedagoškim inštitutom v Ljubljani. Za delovanje inštituta je bil pomemben tudi podpis konvencije o znanstvenem sodelovanju s tržaško univerzo.

Za uspešno delovanje Slovenskega raziskovalnega inštituta so najbolj zaslužni sodelavci iz vrst univerzitetnih učiteljev in drugi visoko izobraženi sodelavci,³ ki so na osnovi svojih življenjskih izkušenj in smisla za povezovanje raziskovalnega dela ter prakse uspeli rezultate svojega interdisciplinarno zastavljenega dela posredovati širokemu krogu pripadnikov slovenske narodne skupnosti. Prav tako pa so pokazali visoko stopnjo usposobljenosti za upravljanje in praktično svetovanje.

* * *

³ Sodelavci Slovenskega raziskovalnega inštituta, ki so rezultate svojega dela posredovali v tiskani obliki: Laura Bergnach, Norina Bogatec, Darko Bratina, Bojan Brezigar, Sara Brezigar, Milan Bufon, Ferruccio Clavora, Vilijem Černo, Karlo Devetak, Nataša Grizonič, Daniel Jarc, Branko Jazbec, Marija Jurić Pahor, Karin Kalc, Majda Kaučič Baša, Nataša Komac, Marjana Kosič, Martina Kufersin, Sergij Lipovec, Susanna Pertot, Nataša Primožič, Aldo Rupel, Mitja Rupel, Riccardo Ruttar, Pavel Slamič, Pavel Stranj, Breda Susič, Emidio Sussi (Susič), Karel Šiškovič, Vida Valenčič, Salvatore Venosi, Sara Venuti, Zaira Vidali, Aljoša Volčič, Vladimir Vremec.

Za uspešno opravljanje svojih nalog na lokalni, državni in mednarodni ravni se je moral inštitut pri svojem delu že v preteklost in se mora še danes povezovati s sorodnimi mednarodnimi ustanovami. Ves čas svojega obstoja si je prizadeval zlasti za povezovanje z raziskovalnimi in univerzitetnimi ustanovami v Italiji in Sloveniji, vzporedno s tem pa skrbel tudi za pomlajevanje znanstvenega kadra in širjenje znanstvenoraziskovalne misli znotraj celotne slovenske narodne skupnosti v Italiji. Tako danes inštitut nudi tudi pomoč pri izobraževanju na visokošolski ravni s svojo dokumentacijo in s sprotim dopolnjevanjem virov, ki so pomembni tako za študij o manjšinah na splošno in še posebej za študij položaja slovenske narodne skupnosti v Italiji. Z razpisi posebnih nagrad inštitut vzpodbuja študente iz vrst slovenske narodne skupnosti za uspešno opravljena seminarska, diplomska, magistrska in doktorska dela na univerzah v Furlaniji - Julijski krajini, Sloveniji pa tudi na drugih italijanskih in evropskih univerzah.

Inštitut je vsa tri desetletja svojega dela uspešno sodeloval na domačih in mednarodnih simpozijih ter posvetovanjih, kjer je rezultate svojega dela posredoval zainteresirani strokovni javnosti. Z rezultati svojega znanstvenoraziskovalnega ter poljudnoznanstvenega dela je sproti seznanjal tudi slovensko narodno skupnost. V ospredju so bili rezultati, ki se nanašajo na vsakdanje probleme v življenju slovenske narodne skupnosti v Italiji, kot so na primer: obmejnost, čezmejno povezovanje, izobraževanje - od vrtcev do visokih šol, gospodarstvo, šport, zaposlovanje absolventov slovenskih višjih in visokih šol ter univerzitetnega študija, izseljevanje iz narodnostno mešanega ozemlja itd. Da bi inštitut rezultate svojega dela čim bolj približal vsem članom slovenske narodne skupnosti, jih večkrat posreduje tudi v dnevnem in revialnem tisku, v knjižni obliki ter v elektronskih medijih. Tako lahko najdemo rezultate raziskovalnega dela Slovenskega raziskovalnega inštituta v geografskem, ekonomskem, etnološkem, gospodarskem, zgodovinskem ter drugem družboslovnem tisku, ki izhaja na območju Furlanije - Julijske krajine, na drugih območjih Italije pa tudi v Sloveniji, v drugih evropskih in nekaterih čezmorskih državah (npr. ZDA). Rezultati dela inštituta so objavljeni v slovenskem in italijanskem jeziku, mnogi pa tudi v drugih jezikih.

Inštitut se je med svojim tridesetletnim obstojem usposobil tudi za posredovanje dokumentacije ter znanstvenih in poljudnoznanstvenih publikacij tujim strokovnjakom, ki se ukvarjajo s splošnimi problemi manjšin ali pa s specifičnimi problemi slovenske narodne skupnosti. Ta bogata zbrana dokumentacija je danes tudi osnova za nemoteno delovanje novoustanovljenega informacijskega centra, ki sta ga skupaj zasnovala Narodna in študijska knjižnica ter Slovenski raziskovalni inštitut v nedavno odprtem informacijskem centru v nekdanjem Narodnem domu.

Uspešnost raziskovalnega dela inštituta za potrebe slovenske narodne skupnosti v Italiji je potrdilo tudi njegovo sodelovanje pri Programski konferenci leta

2003, ki je bila organizirana na pobudo osrednjih organizacij, Slovenske kulturno-gospodarske zveze in Sveta slovenskih organizacij. Inštitut, ki je član obeh omenjenih organizacij, je bil soudeležen tako pri pripravi kakor tudi pri zaključni fazi konference, in sicer v osrednji delovni komisiji in v posameznih delovnih skupinah. Sodelavci inštituta so prispevali tri empirične raziskave in poskrbeli za predstavitev rezultatov referatov na zaključnem srečanju Programske konference. Teme raziskav so bile: "Stanje slovenskih kulturnih in prosvetnih društev", "Stališča in mnenje šolske mladine o slovenski manjšinski organiziranosti" ter "Stanje in perspektive slovenskega gospodarstva - Trgovina".

Po treh desetletjih uspešnega dela se Slovenski raziskovalni inštitut nahaja pred novimi izzivi, ki jih narekujejo spremembe, povezane s širjenjem Evropske unije in sočasne velike spremembe v dinamiki razvoja s Slovenci poseljenega okolja na narodnostno mešanem območju ob vzhodni italijanski meji. S sprejetjem zakona za zaščito slovenske manjšine v Italiji se odpirajo novi problemi in vprašanja, ki jih Slovenski raziskovalni inštitut že proučuje. Inštitut se je tako razvil v pomembno središče oziroma stičišče intelektualnih in strokovnih razprav, ki vzpodbujajo nove oblike slovenske zavesti in organiziranosti v deželi Furlaniji - Julijski krajini.

Pri snovanju raziskovalnega dela se sodelavci inštituta zavedajo, da obstajajo znotraj poselitvenega prostora slovenske narodne skupnosti različna družbena okolja in prostori z različno tipologijo etnično-nacionalne identitete. Zato inštitut posveča veliko pozornosti problemom odkrivanja in obvladovanja mehanizmov mednacionalnega sožitja in tako imenovane "pozitivne integracije" z večinskim družbenim okoljem, ki jo je mogoče udejanjati le z uveljavljanjem slovenstva (slovenskega jezika in kulture) v narodnostno mešanem okolju. S tem pa slovenska narodna skupnost posega tudi na področje socialnokulturnega in gospodarskega posredovanja med slovensko in italijansko stvarnostjo. Med prizadevanja inštituta sodi tudi povezovanje z drugimi manjšinskimi okolji v okviru alpsko-jadranskega, srednjeevropskega in prostora Evropske unije.

Slovenski raziskovalni inštitut v svojem programu vsa leta vztraja pri oblikovanju in v utrjevanju svoje raziskovalne filozofije z delom na globalni (evropski) in lokalni ravni (v poselitvenem prostoru slovenske narodne skupnosti v Italiji). V svojih programih vztraja tudi pri oblikovanju temeljnih raziskav teoretskega in metodološkega značaja in raziskav aplikativnega značaja za potrebe prakse, ki odpirajo in rešujejo osnovne probleme s Slovenci poseljenega obmejnega območja ob vzhodni italijanski meji.

Pri projektih aplikativnega značaja, ki so povezani z nadaljnjim razvojem informacijskih razvojnih središč in s sodelovanjem z drugimi manjšinskimi ustanovami ter organizacijami, posveča pozornost vzgoji in izobraževanju, društveni organiziranosti Slovencev v Italiji ter proučevanju posledic učinkov, ki so povezani z

odpravo meje med Slovenijo in Italijo, in proučevanju gospodarskih ter socialno-ekonomskih vprašanj prostorskega načrtovanja, čezmejnega sodelovanja, ekonomskih vidikov kmetijstva, funkcije podeželja in konfliktov interesov med urbanim ter lokalnim prebivalstvom, problemov lastništva zemlje in njenega odtujevanja v procesu čezmejne integracije, skratka s celotnim kompleksom vprašanj socialno-ekonomske preobrazbe poselitvenega prostora slovenske narodne skupnosti v Italiji.

Med pomembnimi nalogami inštituta velja posebej omeniti nudenje strokovne pomoči organizacijam in drugim subjektom slovenske narodne skupnosti pri izvajanju določil zaščitnega zakona, zbiranje arhivskega gradiva in gradiva muzejskega značaja ter drugih gradiv, ki prispevajo h krepitvi slovenskega jezika in kulture, še zlasti v Videmski pokrajini (za katero se že več let zbira gradivo za pripravo posebnega zvezka *Krajevnege leksikona Slovencev v Italiji* za območje Videmske pokrajine).

Za izvajanje omenjenih nalog bo moral Slovenski raziskovalni inštitut še naprej posvečati svojo pozornost oblikovanju mreže informacijskih centrov ter dopolnjevanju arhivskega gradiva kulturnih institucij ter centralnih in lokalnih knjižnic (zlasti na podružničnih raziskovalnih centrih v Gorici in Čedadu). Inštitut si tudi prizadeva za obnovo raziskovalnega in informacijskega centra v Kanalski dolini, ki je še posebej pomemben za opredeljevanje etnične identitete v tamkajšnjem večjezičnem (italijanskem, furlanskem, nemškem in slovenskem) okolju.

Iz naštetega lahko ugotovimo, da Slovenski raziskovalni inštitut s svojim delom opravlja pomembno funkcijo za slovensko narodno skupnost v Italiji in prispeva k znanstvenoraziskovalni misli odprtih problemov evropskih narodnih manjšin na splošno.

Na zaključku naj podčrtam nekatere bistvene prispevke inštituta v njegovem tridesetletnem delovanju. Na prvem mestu velja poudariti, da je bil pri raziskovalnem delu inštituta ves čas v ospredju prostorski vidik. Ta je vse od mednarodne konference o manjšinah predstavljal novost tako v proučevanju problemov slovenske narodne skupnosti v Italiji, kakor tudi v znanosti o manjšinah na splošno. Ta inovativnost je na eni strani inštitut utrjevala na znanstvenem področju, na drugi pa so učinki novih spoznanj prispevali tudi k uspešnemu reševanju problemov v prostoru. Temeljite analize prostora je Slovenski raziskovalni inštitut upošteval tudi v razvojnih načrtih za gospodarske strukture, rezultat rabe teh pa je bila povečana gospodarska rast. Pozitivna gospodarska gibanja so pospešila vračanje emigrantov v Benečijo, kar je prispevalo h kulturnemu ozaščanju, v končni fazi pa tudi k ustanovitvi dvojezične šole v Špetru Slovenov.

Prostorske analize, ki jih je opravil Slovenski raziskovalni inštitut, so bile slovenski narodni skupnosti v veliko pomoč tudi pri razkrivanju škode, ki nastaja

ob različnih posegih v prostor v procesu urbanizacije, in pri oblikovanju zahtev za odškodnine. Spoznanja raziskav inštituta so pripomogla tudi k uspešnejšemu delovanju manjšinske skupnosti v okviru Kmečke zveze in nekaterih drugih manjšinskih struktur. S tem je jasno izraženo, da delo inštituta, ki temelji na znanstvenem pristopu in inovativnosti, dokazuje splošno družbeno koristnost in to tako za slovensko kakor tudi za italijansko in furlansko prebivalstvo na celotnem narodnostno mešanem ozemlju.

Med pomembne prispevke inštituta sodijo gotovo tudi njegovi dosežki na pravnem področju, kjer mu je uspelo ob vprašanih manjšinske zakonske zaščite še trdneje povezati pripadnike slovenske narodne skupnosti. Ko se je morala Italija prvič resno soočiti s problematiko slovenske manjšinske zaščite (tako imenovana Cassandrova komisija), so bili vsi slovenski člani komisije (Boris Iskra, Albin Sirk, Stojan Spetič, Karel Šiškovič in Aljoša Volčič) dejansko tudi sodelavci inštituta.

Prezreti ne smemo niti dosežkov inštituta na področju identifikacije/istovetnosti, ki sta jih prispevala Emidij Sussi in Danilo Sedmak. Njune publikacije o tihi asimilaciji so bile zelo odzivne tako v demokratični italijanski družbi kakor tudi v širšem evropskem prostoru, predvsem znotraj socioloških in psiholoških znanstvenih disciplin.

Na koncu naj se še posebej zahvalim delavcem tajništva inštituta in dolgoletnemu sodelavcu inštituta Sergiju Lipovcu, ki so mi s posredovanjem obsežnega gradiva o tridesetletni zgodovini Slovenskega znanstvenega inštituta omogočili pripravo tega prispevka. Obenem pa se opravičujem tudi številnim neimenovanim, ki so prav tako prispevali pomemben delež k njegovemu uspešnemu tridesetletnemu delu.

LINGUISTIC DIVERSITY, MINORITY LANGUAGES AND MINORITIES IN THE NEW EU CONSTITUTIONAL TREATY

The article brings an analysis of all the aspects of the EU Constitutional Treaty regarding languages and minorities. The analysis is divided into four parts. The first part concerns constitutional languages of the EU, the rights of the EU citizens and obligations on the part of European institutions as to the use of these languages. The second part brings provisions on the prohibition of discrimination together with an analysis of the EU's competencies in the field of prevention and elimination of discrimination. The third part deals with the topic of cultural and linguistic diversity as a principle, which first appeared in the EU Charter on the basic rights; this principle is supposed to be one of the aims of the EU according to the Constitutional Treaty. The fourth part, finally, deals with the aspects which are specifically related to minorities and minority languages, and represent absolute novelty, regarding the previous European treaties. In each of the four parts the author points at the possible positive and negative effects.

Keywords: EU, Constitutional treaty, minority languages, linguistic diversity

JEZIKOVNA RAZNOLIKOST, MANJŠINSKI JEZIKI IN MANJŠINE V NOVI USTAVNI POGODBI EVROPSKE UNIJE
Prispevek vsebuje analizo vseh aspektov Ustavne pogodbe Evropske unije, ki zadevajo jezike oziroma manjšine. Avtor je analizo razdelil na štiri vsebinske dele. Prvi del zadeva ustavne jezike Evropske unije, pravice državljanov EU in obveznosti vseh evropskih institucij glede njihove rabe. Drugi del vsebuje določila o prepovedi diskriminacije in analizo, katere pristojnosti ima Evropska unija na področju preprečevanja oziroma odpravljanja diskriminacije. Tretji del obravnava temo kulturne in jezikovne različnosti kot načela, ki se je prvič pojavilo v Listini EU o temeljnih pravicah in ki ga ustavna pogodba vključuje med cilje Evropske unije. Četrty del pa obravnava aspekte, ki so specifično vezani na manjšine in na manjšinske jezike in ki predstavljajo, glede na vse dosedanje evropske pogodbe, absolutno novost. Pri vsakem od štirih delov avtor nakazuje možne pozitivne in negativne učinke.

Ključne besede: EU, Ustavna pogodba, manjšinski jeziki, jezikovna raznolikost

INTRODUCTORY REMARKS

On October 29th 2004 in Rome 25 chiefs of Governments and States of the European Union signed the first European Union's Constitutional Treaty. The long document, consisting of 4 parts and several appendices contains the general statements on Constitutional principles, the EU Charter of Fundamental Rights, adopted in Nice in December 2000 and the revised texts of the European Union Treaties. The text is the result of long work of the Convention for the future of Europe, composed by Members of European Parliament, Members of Parliaments and representatives of Governments of 28 Member and Applicant States, and it has been slightly amended by the Intergovernmental conference, started in 2003 under Italian presidency, and completed in 2004 under Irish presidency.

The European Union has no tradition in problems related to minorities or minority languages. The only serious linguistic issue has since ever been related to official or working languages, while other issues have been left to the Member States.

The European Parliament several times, since 1981 (Resolution Arfè) raised the question and requested some activities to promote and protect minority languages as well, and the European Commission adopted some initiatives in this domain, but the results have been marginal in respect of the overall problem. Later on in spite of several pressures, the Intergovernmental Conference never adopted text which could be, in a way considered any European standard in this domain. The word minorities has never been mentioned in the EU Treaties.

This paper does not contain any historical overview of the development of the EU approach towards the minorities. These few remarks have been just the introduction to the topic, the European Union Constitutional Treaty. Within this important document there are several articles referring to this topic: they will be listed and commented.

The argument has been divided into four groups which will be treated separately: the Constitution languages, the Prohibition of discrimination, the Cultural and linguistic diversity and the Minorities and minority languages.

CONSTITUTION LANGUAGES

The first group of problems, this article refers to, regards languages. On difference of former EU Treaties the denomination now has been changed. The so-called official or working languages of the EU are not defined any more as Treaty Languages, but they seem to be called Constitution languages. The paragraph 1 of the Article IV-10, referred to this issue, reads as follows:

“1. The Treaty establishing the Constitution, drawn up in a single original in the Danish, Dutch, English, Finnish, French, German, Greek, Irish, Italian, Portuguese, Spanish, Swedish, Czech, Estonian, Latvian, Lithuanian, Hungarian, Maltese, Polish, Slovak and Slovenian languages, the texts in each of these languages being equally authentic, shall be deposited in the archives of the Government of the Italian Republic, which will transmit a certified copy to each of the governments of the other signatory States.”

The use of all these languages is assured to all citizens and it is included in the Article I-8 referred to the Citizenship of the Union. All citizens should have, among other:

“ the right to petition the European Parliament, to apply to the Union Ombudsman, and to write to the Institutions and advisory bodies of the Union in any of the Union's languages and to obtain a reply in the same language.”

Same right appears in the part II of the constitution, which includes the EU Charter of Fundamental rights. In the Article IIII-41, referred to right of good administration, the Paragraph 4 specifically includes linguistic rights, as follows:

“4. Every person may write to the institutions of the Union in one of the official languages of the Treaties Union and must have an answer in the same language.”

The legal basis, referred to the use of languages of the citizens, has been completed by the so-called implementation formula in the Article III-12:

“The languages in which every citizen of the Union has the right to address the institutions or advisory bodies under Article I-8, and to have an answer, are those listed in Article IV. The institutions and advisory bodies referred to in this Article are those listed in Articles I-18(2), I-30 and I-31 and also the European Ombudsman.”

More complicated seem to be the rules of the internal organisation of the Union's Institutions. There are few references in the constitution: the first one regards the internal market, specifically *“measures for the introduction of*

European instruments to provide uniform intellectual-property rights protection throughout the Union and for the setting up of centralised Union-wide authorisation, coordination and supervision arrangements shall be established in European laws or framework laws.” The Paragraph 2 of the Article III-68 reads as follows:

“A European law of the Council of Ministers shall establish language arrangements for the European instruments. The Council of Ministers shall act unanimously after consulting the European Parliament.”

The last reference contains the general provision on languages, contained in the Article III-339:

“The Council of Ministers shall adopt unanimously a European regulation laying down the rules governing the languages of the Union's Institutions, without prejudice to the Statute of the Court of Justice.”

POSITIVE ASPECTS

Since the establishment of the European Union the principle of equality of official languages of all Member States has been included in the Treaties. The decision to use all the languages in the EU activities has never been put seriously in doubt, and it seems that there will be no substantial changes neither in the future, when further enlargement is expected. Insofar we can affirm that there will be no linguistic standardisation in the EU institutions.

According to this principle the new Constitutional Treaty has built up a really multilingual environment. The list of Constitution Languages can be changed by unanimity only, and all other references to languages are subjected to unanimity vote.

Certainly, it appears clear that not all the EU institutions function multilingually. In the European Commission there are some working languages, in most cases English or French, and only the output has been translated in other languages. This should not be considered negative approach: it seems clear that at day-to-day working certain standards have to be adopted.

The articles referred to citizenship and to good administration assure all the EU citizens basic linguistic right to approach any of the EU institutions in the main official language of their states and to receive answer in the same language. It includes the right for minorities, speaking a language which is official in another EU Member State, to use their mother tongue in relations with the EU institutions as well, as stated by the European Court of Justice (Case C 274-96, Bickel and Franz).

Finally, it has to be stressed that the unanimity requested for any changes of such a linguistic arrangement is a guarantee that multilingual environment will be kept on long term. It does not seem possible that in the future any State would accept to skip its official language from the list, even if the language is not widely spoken.

NEGATIVE ASPECTS

The requested unanimity could be considered from the negative point of view as well. It will be very difficult indeed to add new languages to the list; with the exception of future enlargement, when the official language of new Member States will be certainly included in the list at the Art. IV-10, it is not envisageable that minority language, even if spoken by millions of EU citizens (as Catalan) would be included in the list of Constitution languages. Insofar any dynamic changes of the linguistic arrangement will be extremely difficult, not to say impossible.

It has to be stressed as well that the principle of equality of languages seems to face strong difficulties in the implementation. The EU web site, which should be a showroom of multilingual policy, has been only partially translated in all languages, and some languages are present at quite low level. Front page and main pages have been translated, but for many other issues the system automatically transfers to English version.

PROHIBITION OF DISCRIMINATION

The Constitutional text clearly includes non-discrimination among the Union's values, as it has been stated at the very beginning, in the Article I-2:

“The Union is founded on the values of respect for human dignity, liberty, democracy, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities. These values are common to the Member States in a society of pluralism, tolerance, justice, equality, solidarity and non-discrimination.”

The EU Charter of Fundamental rights (in the Constitutional text Art. II-21) specifies the meaning of non-discrimination, including all the grounds on which any discrimination is prohibited:

1. *Any discrimination based on any ground such as sex, race, colour, ethnic or social origin, genetic features, language, religion or belief, political or*

any other opinion, membership of a national minority, property, birth, disability, age or sexual orientation shall be prohibited.

2. Within the scope of application of the Constitution and without prejudice to any of its specific provisions, any discrimination on grounds of nationality shall be prohibited.

It should be reminded that the Constitutional treaty includes the Council of Europe's European Convention for human rights and fundamental freedoms among the principles of Union law. Just to stress the fact, that the Art. 14 on Prohibition of discrimination includes languages and association with a national minority among the grounds.

On the other side, the implementation of these principles seems more problematic. In the articles conferring to the Commission the capability to adopt specific measures language does not appear, and neither membership of national minorities appears. The Article III-3 contains some basic statements:

“In defining and implementing the policies and activities referred to in this Part, the Union shall aim to combat discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation.”

The Article III-8 gives some specific competences to the European Commission:

1. *Without prejudice to the other provisions of the Constitution and within the limits of the powers conferred by it upon the Union, a European law or framework law of the Council may establish the measures needed to combat discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation. The Council shall act unanimously after consulting the European Parliament.*
2. European laws or framework laws may establish basic principles for Union incentive measures and define such incentive measures, to support action taken by Member States, excluding any harmonisation of their laws and regulations.

POSITIVE ASPECTS

The Constitutional treaty includes non-discrimination among the Union's values. It is a principle rather than a legal basis, but it completes the already existing article of the Charter of Fundamental rights on prohibition of discrimination. Insofar discrimination will be prohibited in the EU and non-discrimination is among the conditions of membership in the Union.

Further on it has to be underlined that in the already mentioned article of the Charter of Fundamental Rights non-discrimination on ground of Language and of Association with National minority has been included: the discrimination based on language or on association with a national minority is not allowed in the EU.

Finally, it has to be noticed that the Union shall seek accession to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Among others this will enable EU citizens to adhere to the European Court of Human Rights against the EU institutions as well, ad not only against the signatory states.

NEGATIVE ASPECTS

The Article III-8 of the Constitutional treaty related to the instruments to combat discrimination does not include the ground of languages; it is not a mistake or a simplification, as the European Commission in formal interpretation stated that in the Article 13 of the EC Treaty (which has been now included in the Constitutional Treaty under the number III-8) discrimination based on language is not covered by the notion of discrimination based on ethnic origin (Answer to the written question E-3479/01 given by Ms Diamantopoulou in the name of the Commission on February 1st 2002). Insofar it can be said that, even if discrimination based on Language or on Association with a National Minority in the EU is prohibited, the Commission was not given any instrument to prevent or to combat such discrimination. In addition, any harmonisation of national legislation is not allowed, which will make impossible any EU overview on the situation in the Member States.

CULTURAL AND LINGUISTIC DIVERSITY

Cultural diversity has been included in the EU Treaties since the Maastricht Treaty; there has been a clear reference to the respect of cultural diversity, including the regional level. But the implementation was quite impossible, since the unanimity of all Member States was requested. In no case any harmonisation of state legislation has been allowed.

The Constitutional Treaty developed and enhanced this principle. Linguistic diversity, which for the first time already appeared in the EU Charter of fundamental rights, has been added to the cultural diversity, both has been kept into

the Fundamental rights charter and both have been included among the Union's objectives, last paragraph of the Art. I-2:

The Union shall respect its rich cultural and linguistic diversity, and shall ensure that Europe's cultural heritage is safeguarded and enhanced.

The relevant article of the EU Charter of Fundamental rights has been incorporated in the Constitutional treaty under Art. II-22:

"The Union shall respect cultural, religious and linguistic diversity".

In the Article on culture (Art. III-176) two paragraphs can be referred to cultural and linguistic diversity:

"1. The Union shall contribute to the flowering of the cultures of the Member States, while respecting their national and regional diversity and at the same time bringing the common cultural heritage to the fore.

4. The Union shall take cultural aspects into account in its action under other provisions of the Constitution, in particular in order to respect and to promote the diversity of its cultures."

It has to be added that decisions related to this Article can be taken by qualified majority, which could make easier to take any decision. Finally, cultural and linguistic diversity have been mentioned in the Art. III-177, related to education, vocational training, youth and sport. In the first paragraph the following sentence has been included:

"The Union shall contribute to the development of quality education by encouraging cooperation between Member States and, if necessary, by supporting and supplementing their action. It shall fully respect the responsibility of the Member States for the content of teaching and the organisation of education systems and their cultural and linguistic diversity."

POSITIVE ASPECTS

In former EU treaties cultural diversity has been mentioned in the article on Culture only, while with the Constitutional Treaty the linguistic diversity becomes one of the Union's objectives Furthermore the article related to it in part II of the Treaty includes cultural and linguistic diversity among the fundamental rights. These two articles are the basis for future actions of the European union in this domain. It has to be stressed that no distinction between Constitution Languages and other languages has been made; it is basic the definition of the Educational Council that all European languages are equal in value and dignity from the cultural point of view (Resolution adopted on February 14th 2002). Up to now the

Commission has been unable to propose any specific program related to the linguistic diversity, due to the fact that unanimity of Member States was requested. The Constitutional Treaty has not maintained the unanimity and in the article on Culture stressed the respect of regional diversity. The combination of principles in the parts I and II of the Constitutional treaty and the article on Culture contains the legal base needed for adoption of specific programmes to promote linguistic diversity with no discrimination of any language, being official, regional or minority language.

NEGATIVE ASPECTS

The most negative aspect seems to be that harmonisation of national legislations is not allowed; this means that any state could be forced to respect and promote linguistic diversity within the State itself. It is possible that the difference between States which fully respect linguistic diversity and those which do not recognise it at all could grow up and the Union will not be allowed to interfere, unless real discrimination could be proved. In the article related to education full respect of linguistic diversity of the states means no interference in internal organisation of educational system. It can be concluded that there is a danger that the statements are not strong enough to assure equal development of linguistic diversity all over Europe.

MINORITIES AND MINORITY LANGUAGES

Since the foundation of the European union the word minorities has never appeared in the treaties. Even if in some states the level of protection of minorities has been quite satisfactory, the states never accepted to give any competence on this topic to the Union. Insofar, the reference to so-called European standards of protection of minorities, very often claimed by minority communities, does not refer to the European union but rather to other European institutions, as Council of Europe and the OSCE.

Within the EU the minorities appeared first in the document establishing in 1991, after the collapse of Yugoslavia, the so-called Badinter committee, which was given the task to verify whether in newly established States the principles of democracy, among them protection of minorities, have been established. Later on the EU adopted the Copenhagen criteria on accession of Central and Eastern Europe to the Union; among these criteria respect for and protection of minori-

ties have been included. Finally, in the Laeken document on the Future of the Union, adopted in December 2001 as the basic document leading to the enlargement of the Union, respect for others' languages, cultures and traditions and respect for minorities have been included.

In spite of such clear statements the first draft text of the constitutional treaty, adopted by the Convention for the Future of Europe, have not contained any reference to minorities but the Fundamental Rights article on prohibition of discrimination.

Later on Hungary and some other states raised the question, proposing the inclusion protection of minorities in the Constitutional treaty. There was no agreement on this point and, at the Naples working meeting of the Foreign ministers the so-called Italian presidency compromise was adopted, including the reference to minorities in the already mentioned Art. I-2, referred to the Union's values:

"The Union is founded on the values of respect for human dignity, liberty, democracy, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities. These values are common to the Member States in a society of pluralism, tolerance, justice, equality, solidarity and non-discrimination."

During the election campaign in Spain (elections held on March 14th 2004) the leader of the socialist party Mr. Zapatero, pressed by the socialist president of Catalonia Mr. Maragall, promised to support the role of Catalan language in the European union. Socialists won the election and Mr. Zapatero found himself in quite a delicate situation, having promised the support for making Catalan EU official languages, while the EU rules requested the unanimity on such topic and most of the Member States did not seem to support such a request.

The Irish presidency in the first half of 2004 found itself pressed by the Irish public opinion, supported by a resolution of the parliament, to grant Irish language the status of EU official language. Due to such requests, in the final summit on the Constitutional treaty under Irish presidency the States agreed on the fact, that the Constitutional Treaty could be translated in languages other than the Constitution languages and the list would be notified to the Union. A second paragraph was added to the article IV-10 on Languages:

"This Treaty may also be translated into any other languages as determined by Member States among those which in accordance with their constitutional order enjoy official status in all or part of their territory. A certified copy of such translations shall be provided by the Member States concerned to be deposited in the archives of the Council."

POSITIVE ASPECTS

The fact that the word minorities appears in the Constitutional treaty is certainly the main positive aspect related to this topic. As minorities have not been considered ever before, it is an important step ahead and it opens possibilities of future development. The fact that the relevant sentence in the Article I-2 has been included on proposal of Hungarian government, referred specifically to national minorities, makes the statement even stronger. It will in any case allow the EU to check protection of minorities in applicant states before further enlargements.

The possibility to translate the Constitutional treaty in languages which are official only in part of the Member States will produce a second list of languages, which, as mentioned in the Art. IV-10 does not involve immediate rights, but certainly gives the EU the possibility to extend some future provisions to those languages.

Insofar, both the articles do not assure immediate rights but they certainly are a step forward of the European union towards specific provisions for minorities and/or minority languages.

NEGATIVE ASPECTS

Keeping into consideration the Copenhagen criteria and the Laeken declaration the reference to "protection of persons belonging to minorities" seems to be extremely poor, and, from political point of view, a step back from those two documents, unanimously included among the political basis of the Constitutional Treaty. Furthermore, the reference to minorities can be very extensive, including for example sexual or religious minorities, and the reference to persons belonging to minorities reduces the statements to individual rights, while the Laeken declaration and the Copenhagen criteria have been referred to collective rights as well. In conclusion, it can be said that the statement is extremely weak and does not involve any specific rights or provisions in favour of minorities.

Finally, the second list of languages totally depends on the States, which have to propose them to the EU. The expected result is that States, which respect linguistic diversity, will translate the Constitutional treaty into their minority languages and those language will form the so-called second list; the States which do not recognise linguistic diversity, will not propose any translation. If the second list will be the basis for any provision, such provision will be granted only to those languages which are already protected within their own State.

CONCLUSION

The scope of this paper was mainly to give an overview of the parts of the European Union's Constitutional Treaty related to linguistic issues, and to comment them while underlining the positive and the negative aspects. The ratification process will last two years and only then the implementation will start. Few more years will be certainly needed before any evaluation will be made possible.

One important final consideration can be in any case made now. In spite of many negative comments, it has to be said that the EU Constitutional Treaty represents an important step forward towards more positive and more efficient policy on Languages, minority languages and minorities. Since the Maastricht treaty, when the regional diversity has been mentioned first, Members of the European Parliament and many other politicians from different Member states have been strongly involved in raising the level of interest for these issues and the new Treaty is the result of these efforts. Certainly it is not exactly what minorities expected, but it is a step forward.

ANNEX

Articles of the draft EU Constitutional Treaty related to:

1. Languages
2. Prohibition of discrimination
3. Linguistic diversity
4. Minorities and minority languages

1. LANGUAGES

ARTICLE I-8: CITIZENSHIP OF THE UNION

1. Every national of a Member State shall be a citizen of the Union. Citizenship of the Union shall be additional to national citizenship; it shall not replace it.

2. Citizens of the Union shall enjoy the rights and be subject to the duties provided for in this Constitution. They shall have:

- the right to move and reside freely within the territory of the Member States;
- the right to vote and to stand as candidates in elections to the European Parliament and in municipal elections in their Member State of residence, under the same conditions as nationals of that State;
- the right to enjoy, in the territory of a third country in which the Member State of which they are nationals is not represented, the protection of the diplomatic and consular authorities of any Member State on the same conditions as the nationals of that State;
- the right to petition the European Parliament, to apply to the Union Ombudsman, and to write to the Institutions and advisory bodies of the Union in any of the Union's languages and to obtain a reply in the same language.

3. These rights shall be exercised in accordance with the conditions and limits defined by this

Constitution and by the measures adopted to give it effect.

ARTICLE II-41: RIGHT TO GOOD ADMINISTRATION

1. Every person has the right to have his or her affairs handled impartially, fairly and within a reasonable time by the institutions, and bodies and agencies of the Union.

2. This right includes:

- a) the right of every person to be heard, before any individual measure which would affect him or her adversely is taken;
- b) the right of every person to have access to his or her file, while respecting the legitimate interests of confidentiality and of professional and business secrecy;
- c) the obligation of the administration to give reasons for its decisions.

3. Every person has the right to have the Community Union make good any damage caused by its institutions or by its servants in the performance of their duties, in accordance with the general principles common to the laws of the Member States.

4. Every person may write to the institutions of the Union in one of the official languages of the Treaties Union and must have an answer in the same language.

ARTICLE III-12

The languages in which every citizen of the Union has the right to address the institutions or advisory bodies under Article I-8, and to have an answer, are those listed in Article IV. The institutions and advisory bodies referred to in this Article are those listed in Articles I-18(2), I-30 and I-31 and also the European Ombudsman.

ARTICLE III-68

In establishing an internal market, measures for the introduction of European instruments to provide uniform intellectual-property rights protection throughout the Union and for the setting up of centralised Union-wide authorisation, coordination and supervision arrangements shall be established in European laws or framework laws.

A European law of the Council of Ministers shall establish language arrangements for the European instruments. The Council of Ministers shall act unanimously after consulting the European Parliament.

ARTICLE III-339

The Council of Ministers shall adopt unanimously a European regulation laying down the rules governing the languages of the Union's Institutions, without prejudice to the Statute of the Court of Justice.

ARTICLE IV-10

LANGUAGES

1. The Treaty establishing the Constitution, drawn up in a single original in the Danish, Dutch, English, Finnish, French, German, Greek, Irish, Italian, Portuguese, Spanish, Swedish, Czech, Estonian, Latvian, Lithuanian, Hungarian, Maltese, Polish, Slovak and Slovenian languages, the texts in each of these languages being equally authentic, shall be deposited in the archives of the Government of the Italian Republic, which will transmit a certified copy to each of the governments of the other signatory States.

2. This Treaty may also be translated into any other languages as determined by Member States among those which in accordance with their constitutional order enjoy official status in all or part of their territory. A certified copy of such translations shall be provided by the Member States

concerned to be deposited in the archives of the Council.

2. PROHIBITION OF DISCRIMINATION

ARTICLE I-2: THE UNION'S VALUES

The Union is founded on the values of respect for human dignity, liberty, democracy, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities. These values are common to the Member States in a society of pluralism, tolerance, justice, equality, solidarity and non-discrimination.

ARTICLE II-21 (EU CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS)

NON-DISCRIMINATION

1. Any discrimination based on any ground such as sex, race, colour, ethnic or social origin, genetic features, language, religion or belief, political or any other opinion, membership of a

national minority, property, birth, disability, age or sexual orientation shall be prohibited.

2. Within the scope of application of the Constitution and without prejudice to any of its specific provisions, any discrimination on grounds of nationality shall be prohibited.

ARTICLE III-3

In defining and implementing the policies and activities referred to in this Part, the Union shall aim to combat discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation.

ARTICLE III-8 (EX ARTICLE 13)

1. Without prejudice to the other provisions of the Constitution and within the limits of the powers conferred by it upon the Union, a European law or framework law of the Council may establish the measures needed to combat discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation. The Council shall act unanimously after consulting the European Parliament.

2. European laws or framework laws may establish basic principles for Union incentive measures and define such incentive measures, to support action taken by Member States, excluding any harmonisation of their laws and regulations.

3. LINGUISTIC DIVERSITY

ARTICLE I-3: THE UNION'S OBJECTIVES

1. The Union's aim is to promote peace, its values and the well-being of its peoples.

2. The Union shall offer its citizens an area of freedom, security and justice without internal frontiers, and a single market where competition is free and undistorted.

3. The Union shall work for a Europe of sustainable development based on balanced economic growth, with a social market economy aiming at full employment and social progress. It shall aim at a high level of protection and improvement of the quality of the environment. It shall promote scientific and technological advance.

It shall combat social exclusion and shall promote social justice and protection, equality between women and men, solidarity between generations and protection of children's rights.

It shall promote economic, social and territorial cohesion, and solidarity among Member States.

The Union shall respect its rich cultural and linguistic diversity, and shall ensure that Europe's cultural heritage is safeguarded and enhanced.

ARTICLE II-22 (EU CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS)

CULTURAL, RELIGIOUS AND LINGUISTIC DIVERSITY

The Union shall respect cultural, religious and linguistic diversity.

CULTURE

ARTICLE III-176 (EX ARTICLE 151)

1. The Union shall contribute to the flowering of the cultures of the Member States, while respecting their national and regional diversity and at the same time bringing the common cultural heritage to the fore.

2. Action by the Union shall be aimed at encouraging cooperation between Member States and, if necessary, supporting and supplementing their action in the following areas:

(a) improvement of the knowledge and dissemination of the culture and history of the European peoples;

(b) conservation and safeguarding of cultural heritage of European significance;

(c) non-commercial cultural exchanges;

(d) artistic and literary creation, including in the audiovisual sector.

3. The Union and the Member States shall foster cooperation with third countries and the competent international organisations in the sphere of culture, in particular the Council of Europe.

4. The Union shall take cultural aspects into account in its action under other provisions of the Constitution, in particular in order to respect and to promote the diversity of its cultures.

5. In order to contribute to the achievement of the objectives referred to in this Article:

(a) a European law or framework law shall establish incentive actions, excluding any harmonisation of the laws and regulations of the Member States. It shall be adopted after consulting the Committee of the Regions;

(b) the Council, acting on a proposal from the Commission, shall adopt recommendations.

EDUCATION, VOCATIONAL TRAINING, YOUTH AND SPORT

ARTICLE III-177 (EX ARTICLE 149)

1. The Union shall contribute to the development of quality education by encouraging cooperation between Member States and, if necessary, by supporting and supplementing their action. It shall fully respect the responsibility of the Member States for the content of teaching and the organisation of education systems and their cultural and linguistic diversity.

The Union shall contribute to the promotion of European sporting issues, given the social and educational function of sport.

2. Union action shall be aimed at:

(a) developing the European dimension in education, particularly through the teaching and dissemination of the languages of the Member States;

(b) encouraging mobility of students and teachers, inter alia by encouraging the academic recognition of diplomas and periods of study;

(c) promoting cooperation between educational establishments;

(d) developing exchanges of information and experience on issues common to the education systems of the Member States;

(e) encouraging the development of youth exchanges and of exchanges of socio-educational instructors;

(f) encouraging the development of distance education;

(g) developing the European dimension in sport, by promoting fairness in competitions and cooperation between sporting bodies and by protecting the physical and moral integrity of sportsmen and sportswomen, especially young sportsmen and sportswomen.

3. The Union and the Member States shall foster cooperation with third countries and the competent international organisations in the field of education, in particular the Council of Europe.

4. In order to contribute to the achievement of the objectives referred to in this Article,

(a) a European law or framework law shall establish incentive actions, excluding any harmonisation of the laws and regulations of the Member States. It shall be adopted after consulting the Committee of the Regions and the Economic and Social Committee.

(b) the Council, acting on a proposal from the Commission, shall adopt recommendations.

4. MINORITIES AND MINORITY LANGUAGES

ARTICLE I-2: THE UNION'S VALUES

The Union is founded on the values of respect for human dignity, liberty, democracy, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities. These values are common to the Member States in a society of pluralism, tolerance, justice, equality, solidarity and non-discrimination.

ARTICLE IV-10

LANGUAGES

1. The Treaty establishing the Constitution, drawn up in a single original in the Danish, Dutch, English, Finnish, French, German, Greek, Irish, Italian, Portuguese, Spanish, Swedish, Czech, Estonian, Latvian, Lithuanian, Hungarian, Maltese, Polish, Slovak and Slovenian languages, the texts in each of these languages being equally authentic, shall be deposited in the archives of the Government of the Italian Republic, which will transmit a certified copy to each of the governments of the other signatory States.

2. This Treaty may also be translated into any other languages as determined by Member States among those which in accordance with their constitutional order enjoy official status in all or part of their territory. A certified copy of such translations shall be provided by the Member States concerned to be deposited in the archives of the Council.

NEIZGUBLJIVI ČAS

TRAVMA FAŠIZMA IN NACIONALSOCIALIZMA V LUČI NUJE PO
"OBDOBJU LATENCE" IN TRANSGENERACIJSKE TRANSMISIJE¹

THE TRAUMA OF FASCISM AND NATIONAL SOCIALISM IN THE LIGHT OF THE NEED FOR "LATENCY PERIOD" AND TRANSGENERATION TRANSMISSION

The author first deals with the phenomenon of "latency" (S. Freud), which – in the context of the research subject – marks the period between the time when the trauma of fascism and national socialism took place and between belated reaction to this trauma. The essence of every traumatic experience is that in the time of dealing with it one automatically dissociates it and sheers it off. This decisive shift which coincides with altered change of consciousness enabled prisoners of war to live and survive even long after the war ended. Though seemingly paradoxical, this means that trauma, especially extreme trauma, steals into human mind only long after it had actually taken place, and also that it is preserved in exactly the same form at the level of the subconscious; trauma is a phenomenon that "keeps returning to the same place". The affected persons are often aware of this; they talk about the "hole of Auschwitz" (P. Levi), about "the experience of absolute void" (B. Pahor), or complain about the fact that "there is something missing" in their perception/memory. The author has noticed that this subconscious implies persistent memory of the "trauma of birth", which is often revived together with the memory of the concentration camp trauma. Here she recognizes important regenerative power which is being transmitted from generation to generation in a complex way. This is the power opposing the postulate of genocide and enabling "the little miracle of remembering", as Paul Ricoeur calls it. Memory can no longer be prevented access to consciousness as it proliferates. This concerns the essence of "unlosable time", which shows trauma from the less usual side – as an important "creative power in the service of resistance" (I. Kogan), in spite of all falsifiers of history.

Keywords: fascism, national socialism, transgeneration transmission, trauma, latency, memory

Avtorica se v svojem prispevku najprej sooča s pojavom "latence" (S. Freud), ki v kontekstu raziskovalnega predmeta označuje obdobje med časom, ko se je travma fašizma in nacionalsocializma zgodila in dogajala ter zakasnelo reakcijo nanj. Bistvo vsake travmatične izkušnje je, da jo človek takrat, ko jo doživlja, tako rekoč samodejno odcepi ali disociira od sebe. Prav ta odločilni odmik, ki soupada s spreminjenim stanjem zavesti, je taboriščnikom – tudi še dolgo po vojni – omogočal možnost življenja in preživetja. To pomeni, na videz paradoksalno, da se travma, in to velja še posebej za ekstremno travmo, vrinja v človekovo zavest šele dolgo za tem, ko se je zgodila, kot tudi to, da se na ravni nezavednega absolutno eksaktno ohrani; je tisto, kar se "uselej vrača v isti kraj". Prizadeti to nemalokrat tudi zaznajo, ko na primer govorijo o "luknji Auschwitz" (P. Levi), o "doživetju absolutne praznine" (B. Pahor) ali o tem, da jim v zaznavi/spominu "nekaj manjka, umanjka". Avtorica opaža, da to nezavedno implicira vztrajen spomin na "travmo rojstva", ki ga pogosto oživijo skupaj s spominom na taboriščno travmo. V njem prepoznavna pomembna re-generacijska sila, ki se na kompleksen način prenaša iz generacije v generacijo. Gre za silo, ki ugovarja postulatam genocida in omogoča to, kar Paul Ricoeur imenuje "mali čudež spominjanja". Spominu namreč ni več mogoče preprečiti dostopa do zavesti, spomin se proliferira. S tem pa je ogovorjena tudi srž "neizgubljivega časa", ki izkazuje travmo z manj običajne plati: kot pomembno "kreativno silo v službi rezistence" (I. Kogan), vsem ponarejevalcem zgodovine navkljub.

Ključne besede: fašizem, nacionalsocializem, transgeneracijska transmisija, travma, latenca, spomin

IZHODIŠČE

Raziskovalci, ki delujejo na področju družboslovnih in humanističnih ved, se vse bolj zavedajo, da na področju ne-intencionalnih oziroma nenamerno učinkujočih postopkov zgodovinske zavesti obstaja precejšen raziskovalni primanjkljaj. Treba je vedeti, da je ta zavest – Jörn Rüsen (2001) jo opredeljuje kot skupek (Inbegriff) mentalnih operacij, skozi katere se preteklost, ki se veže na "realne dogodke", v procesu spominjanja predela tako, da zagotavlja identiteto, projekcijo tega, kar obeta usklajenost, perspektivo, "prihodnost" – podvržena potlačitvenim procesom. In to ne le pri posameznikih glede na lastno biografijo, temveč tudi pri ožjih skupinah in širših skupnostih glede na preteklost, ki življenjsko dobo njihovih pripadnikov lahko tudi presega, pa čeprav je v tej ali drugi obliki še aktualna, sedanja oziroma se jo lahko reaktualizira, posedanji.

Travma fašizma in nacionalsocializma, še posebno tista, ki se nanaša na pojav *univers concentrationnaire* (David Rousset), je premaknila težišče potlačitvenih procesov bližje sedanjosti. Šele zadnja leta, tako Primo Levi ([1986] 2003, 13) v svoji knjigi *Potopljeni in rešeni*, začnemo razumeti, da je bil ta pojav "izrazito 'eksemplaričen'" in da bo ostal v spominu kot osrednji dogodek 20. in medtem že 21. stoletja. Odkrivamo tudi, da gre za dogodek, ki ga ni mogoče pomešati z minljivimi sencami "iz nekdanjih časov", na kar opozarja silna proliferacija pričevanj, diskurzov ter literarnih, umetnostnih in vizualnih (npr. filmskih) produkcij in reprezentacij o posledicah bivanja v koncentracijskih taboriščih in množičnega uničenja, ki se je razcvetela šele z naraščajočim časovnim odklikom (senzibilizacija za ta razvoj se je nakazovala v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, do odločilnega zasuka pa je prišlo šele ob začetku osemdesetih let).

Gre za ugotovitev, ki opozarja na dvoje: a) *na nujno po dolgem obdobju latence*, preden si preživeli sploh lahko soočajo s svojo preteklostjo (Kestenberg 1974), b) *na to, da obstajajo preteklosti, ki imajo* – kot je uspešno formuliral Jean Améry ([1966] 1988, 13; gl. tudi Jürgen/Straub 2001) – *za posameznike in kolektive neogiben status "neizgubljivega časa"*, torej časa, ki se prenaša ali "transgenerira" naprej.

* * *

¹ Prispevek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta "Preteklost v sedanjosti: Travma fašizma in nacionalsocializma v spominjanju povojnih generacij. Primerjalna kvalitativna empirična raziskava na primeru Slovencev na Koroškem in Slovencev v Furlaniji – Julijski krajini" (šifra J6-6075), ki ga financira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije. Pri interdisciplinarno zasnovanem projektu, ki se izvaja na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani, sodelujejo poleg avtorice, sociologinje in nosilke projekta, še zgodovinar dr. Sandi Volk, psihiater in psihoanalitik dr. Pavel Fonda (svetovalna in supervizijska dejavnost) ter strokovni sodelavki Marjeta Gostinčar Cerar in Sonja Kurinčič Mikuz (pomoč pri zbiranju in obdelavi gradiva).

“KDOR JE BIL RANJEN, POGOSTO POTLAČI (DI-SOCIIRA) SPOMIN ...”

Skušajmo najprej zaobjeti temeljne trditve, na katerih temelji nuja po dolgem obdobju latence – Freud ([1934-1938] 1974, 515-528) mu pravi tudi preprosto "latenca", ker označuje nekaj, kar je skrito (lat. *latens*) pod površino, nekaj, kar še ni prišlo v zavest oziroma v spomin, torej obdobje med časom, ko se je travmatska izkušnja zgodila ali dogajala in zakasnelo reakcijo nanj² – in nato preiti na bistvo tega, kar opredeljuje status “neizgubljivega časa”, ki vključuje tudi pojav transgeneracijske transmisije.

Ad a) Spomin na travmo fašizma in nacionalsocializma je sam po sebi travmatičen, ker njegovo obujanje boli ali vznemirja. “Kdor je bil ranjen, pogosto potlači spomin, da ne bi še bolj bolelo,” piše Levi (2003, 18) (in pomenljivo dodaja: “kdor je rani, pa odrine spomin v nezavedno, da bi se ga znebil in tako ublažil svoj občutek krivde”³). Zato ne preseneča, da je tržaškoslovenski pisatelj Boris Pahor – podobno kot drugi pisatelji (npr. Imre Kertész, Elie Wiesel, Jorge Semprun) – o svoji jetniški izkušnji dolgo molčal oziroma se ji približeval le v fragmentih in krajših opisih. Šele v svoji knjigi *Nekropola*, ki je izšla leta 1967, se tej temi posveča v celoti. Ugotovitev se ujema z dejstvom, da je v povojnih letih le malo prizadetih in nagovorjenih odgovorilo na pozive k sistematičnemu zbiranju spominov in dokumentov o taboriščni izkušnji in širše k temi pregnanstvo in upor (Baer 2000, 10; Malle 2002, 87). Iz mojih lastnih raziskav o generaciji preživelih Slovencev na Koroškem in Primorskem (gl. Jurić Pahor 2001) izhaja, da je večina takšnega gradiva dejansko nastajala šele od šestdesetih in še posebej od sedemdesetih let 20. stoletja. Izkazalo se je tudi, da pričevanja in spominski zapisi pogosto sledijo svetovnonazorsko ali politično-ideološko pogojeni *mnemotehnik*i, ki te zapise selektivno določa in standardizira z namenom, da bi iz njih izpeljala pritisk k narodni in/ali narodnostni homogenizaciji. To je bilo še posebej akutno med povojnimi “boji za meje” – lahko bi rekli boji, katerih vpliv se kot neke vrste *nervus rerum* čuti vse do danes (gl. Nečak 1985; Valdevit 1999; Troha 1999). Teга prizadevanja seveda ni mogoče ločevati od boja za oblastna razmerja znotraj določenih skupnosti, pa čeprav se lahko ujema s subjektivnimi nujami

* * *

² Bistvo travmatske izkušnje je, da človek takrat, ko se mu je ta dogajala, ni bil povsem pri zavesti. Žrtev, tako Freud (1974, 516), zapusti kraj hude nesreče “navidezno nepoškodovan”. Dejstvo latence potemtakem ne vsebuje pozabo realnosti, ki je nikdar ni mogoče povsem dojeti, temveč zakasnelost, ki je vsaki travmatski izkušnji, bodisi enkratni, kratkotrajni, bodisi kumulativni, dolgotrajni, od vsega začetka imanentna.

³ Stavke v oklepaju opozarja na spopad med interesom storilca in žrtvijo, ki bi terjal posebno obravnavo. Naj na tem mestu opozorim le na to, da v tem spopadu pogosto izgublja žrtev. Po vsaki okrutnosti lahko predvidevamo enake izgovore: nikoli se ni zgodilo; žrtev laže, žrtev pretirava; pravzaprav žrtev niti ni žrtev, je strolec; na preteklost je treba pozabiti in iti naprej. Zanimiva v tem sklopu je reprezentativna empirična študija, ki se nanaša na Nemčijo in prihaja do sklepa, da ena četrtnina druge in tretje povojne generacije ostaja v kulturi aktivnih “zavračevalcev spomina” (Silbermann in Stoffers 2000, 125), kar pomeni, da ni imuna pred namerami skrivanja dokazov o nacističnem genocidu in s tem pred njegovo relativizacijo ali celo negacijo.

preživelih. Njegov poudarek je, zlasti pri starejših zapisih, na “skupni (pretrpeli) usodi”, kategoriji, katere travmatska razsežnost se odmika sporočilnosti tja v horizont pričakovanja – v krajino, ki *obeta* odrešilno moč “vstajenja”⁴, samoopogumljanje, eno/tno/st, akcijo, in sovpada, kakor se spominja Helena Igerc (2002, 105), ki je preživela gestapovske zapore in dve uničevalni taborišči, z “najiskrenejšo željo [...] priti ven iz tega strašnega kraja in gorja”. Pričevanja Helene Igerc ali denimo Andreja Kokota (1996), Savine Rupel (Coslovich 2000) in Eme Tul (2002) pa so hkrati zgledni primeri za nespregledljivo tendenco, da novejši spomini preživelih podobno kot drugod tudi v “naših krajih” niso več osredotočeni na slutnjo upanja, usmerjeno onkraj grozot in “biti-za-smrt”, ali zreducirani na “zgodovinsko resnico” (v smislu beleženja ali predelave pričevanj po kriteriju racionalne ali znanstvene “objektivnosti”⁵), kar pomeni, da so z naraščajočim časovnim odklonom pridobili tako na kompleksnosti kot na spoznavni in izrazni moči.

Kljub tej ugotovitvi lahko rečemo, da travma taboriščnih izkušenj – kot vztrajno poudarjajo priče – presega našo pojmovno in razlagalno sposobnost, da zanjo ni mogoče najti pravišnih besed in da v mnogih primerih niti ne dopušča integracije ali vgraditve v spomin. Ta kot “tujek v duši” (Klüger 1992, 139) spomin nenehno sili k izpovedi, a se zdi, da mu je hkrati treba prepovedati vstop v zavest, ga zaustaviti že na meji, ker bi se travma sicer utegnila vrniti v prvotni moči. To lepo ponazori Ema Tul (2003, 55–56), ki je do leta 2001 “sistematično odklanjala” vabila, da bi spregovorila o svojih taboriščnih izkušnjah (“rane so bile preveč boleče”), a si prisegla, da bo z obiskom čim več taborišč počastila spomin vseh, ki se njih niso vrnili. Takole se spominja svojega prvega soočenja s taboriščem Buchenwald, ki ga je obiskala leta 1967: “Bila sem daleč od vhoda, ko so mi ganljive žalostinke vzbudile strašno tesnobo. Potem sem ob pogledu na krematorijske peči skoraj znorela. [...] Nekaj časa sem potem tavalala *sama*, medtem ko so se mi misli in občutki vračali nazaj v tista leta groze in nečlovečnosti. Po nekaj urah sem le prišla k sebi.”

Borisu Pahorju (1967, 175–176) se je pri njegovem obisku v nekdanjem uničevalnem taborišču Natzweiler-Struthof v alzaških hribovitih pobočjih vtisnila analogna izkušnja: “Ko sem se znašel pred temnim gozdom, je šel skozme rahel, a razločen električni sunek. Bil je, kakor da sem se sredi proste narave nenadoma

* * *

⁴ Glej na primer pesem *Vstajenje* deportiranega Janka Ogrisa, ki je nekatere koroškoslovenske taboriščnike spodbujala že v nacistični Nemčiji (Kokot 1996, 96), literarizirano pričevanje Milke Wieser, ki so ga prav tako pod naslovom *Vstajenje...* 22. 3. 1951 priobčili v koroškem Slovenskem vestniku ter besedilo in uglasbitev himne *Vstajenje Primorske*, URL: http://www2.arnes.si/~cpokkud/primorska_himna.htm (24. 11. 2004).

⁵ Ta “intelektualistična” usmerjenost se je kazala v deloma sistematičnem odklanjanju ali “likanju” pričevanj in spominskih zapisov, ki so veljala za preveč “čustvena” in “subjektivna” (Baer 2000, 11–12; Pasetta 2002, 6) ali pa so odgovarjala temu, kar Lawrence Langer (1993, 177) imenuje “neheroični spomin”.

predramil [...] in šele tisti trenutek odkril, kakó temne podobe nosi v sebi ta hrib. Bilo je notranje razsvetljenje, ki se zablesti v trenutku kakor luč v črnem prostoru fotografske kamere. Zavedel sem se, kakó zaznamovan je ta breg, ki sem ga pravkar pustil za sabo, in zazdelo se mi je, da je oskrunjeno obočje obteženo s svinčeno temo, ki mu bo ob neslišnem potresu pravkar razklala plasti, planino pa bo vsak čas zajel hlad brezdanje globeli, v katero se bo pogreznila. A hkrati je bilo, kakor da se je zemlja že razparala in so se v nji začeli prebujati temni plodovi kakor zavitki nedonošenčkov, ki so se uprli vsiljeni ustavitvi rasti." Nekaj stavkov kasneje pisatelj to ugotovitev „ponovi“: “Bilo je prebujenje iz toposti, v katero nas je pogreznila smrt. Zato bi skorajda najbolj veljala primera o plodovih, ki so se v temi zame zbudili iz večne negibnosti; [...]” Ta primerjava se avtorju – podobno kot Ruth Klüger, ki govori o “tujku v duši”, ki ga ni mogoče integrirati v spomin – vriva kot “pošastna antiteza mojemu bivanju”: “Saj, bil je neposreden stik s kozmično goloto, doživetje absolutne praznine, stik z ničem, z bistvom nič, [...]”

Prav strah pred oživitvijo travme pa tudi razloži, zakaj mnogi nekdanji taboriščniki lahko doživijo trenutek, “ko pride spomin” kot nekaj, kar napoveduje disociacijo ali spremenjeno stanje zavesti, dis-kontinuiteto, ki se končuje v čisti dezorganizaciji in anahroniji ali v neke vrste katastrofičnem stanju. Jean Améry ([1967] 1988, 56) v odlomku knjige o sceni prestanega mučenja govori o skorajšnji “eksploziji telesa”, čemur večkrat sledi beseda *čudenje*: čudenje nad tem, da telo kljub drugačni psihični zaznavi vendar ni razkosano. Ta “popolna dezorganizacija” (Kinston/Cohen 1986, 338) ali *določneje* “faza šoka” (de Wind 1992, 40) je povezana z neznosnim strahom ali grozo in nezdržljiva s psihično ali fizično eksistenco in je “verjetno že ob prvem dotiku s taboriščno resnico” (Pahor 1967, 142; Tul 2003, 34; de Wind 1992, 40–43, 52) vodila v samodejno spremembo človekovega sebstva, ki je omogočala preživetje v taboriščni realnosti, delovala pa je kot tiho orožje proti sistemu terorja in se občasno lahko sproščala “celo v smehu”⁶ ali grotesknem posmehu, kar seveda ni bilo primerljivo s statistično pogostnostjo smrti v plinskih celicah; groteska je postala dogodek⁷. Očitno obstaja umnost telesa, ki presega meje strahu, pa čeprav ostaja z njim ves čas prežeta: žrtvi se lahko zazdi, da v ekstremnem travmatskem dogodku sama v bistvu niti ne sodeluje, da ga le opazuje, tako rekoč z distanco, “od zunaj”⁸. Prizadeti to diso-

* * *

⁶ Ema Tul (2003, 36) poroča o svojem postanku v Auschwitzu: “Na začetku smo si na skrivaj dovolile tudi sprostitve, celo zaplesale smo. [...] Takrat smo se nekajkrat celo sproščeno zasmejale. Takih trenutkov pa je bilo na žalost zelo malo, še največ v prvih dneh, ko še nismo v celoti dojele tragične funkcije taborišča.”

⁷ To nam učinkovito pojasnjuje moto, ki je bil pritrjen nad vhodom Auschwitzu: “Arbeit macht frei” (“Delo osvobaja”). Jetniki so ga spenili v: “Arbeit macht frei. Krematorium drei” (de Wind 1992, 51).

⁸ Boris Pahor (1967, 142) imenuje ta pojav “gledanje s filmskim očesom”: “Da, zakaj v resnici podobam nisem pustil, da bi mi prišle do srca. Pri tem si nisem pomagal z voljo, ampak se mi je verjetno že ob prvem dotiku s taboriščno resnico ves duševni ustroj nekako pogreznil v nepremično meglo, ki je sproti filtrirala dogajanja in odvzela učinkovitost njegovi izrazni moči. Strah mi je omrtvičil ves sprejemni živčni platež, vso mrežo naj-

ciacijo nemalokrat tudi zaznajo, ko na primer govorijo o “*luknji v psihi*” ali v zaznavi/spominu, o tem, da jim “*nekaj manjka, umanjka*” (Kinston/Cohen 1986, 337, 341)⁹, o “*doživetju absolutne praznine*” in podobno.

Zanimiva, vendar skoraj, če ne kar povsem neupoštevana je predpostavka Williama J. Raya. Ta disociacijo tolmači kot mehanizem, ki je vsakemu človeškemu organizmu vtisnjen skozi rojstvo in ločitev od sinteze z materjo, lahko bi tudi rekli, skozi “travmo rojstva” (Rank [1924] 1998), na kar zgovorno opozarja gornji citat Borisa Pahorja. Tudi Primo Levi ([1986] 2003, 67) v svoji knjigi s simptomatičnim naslovom *Potopljeni in rešeni* govori o nelagodju preživelih kot nenehnem “nelagodju, ki [...] nima imena” in v katerem Levi prepozna atavistično tesnobo *Geneze*, “tesnobo, ki je vpisana v vsakogar in jo vzbuja ‘tohu vavohu’¹⁰, [...] v katerem je človeški duh odsoten: ni se še rodil ali pa je že umrl.”¹¹ Vendar se to “doživetje absolutne praznine” ne izčrpa v tem, da bi bilo znak “nič, “stika z ničem” ali tega, kar je za Aristotela “tisto negativno še-ne-biti ali ne-več-bit” (Lévinas 1996, 68), saj hkrati vsebuje neovrgljivo *prisotnost* v sorazmerju z bitjo – znamenje moči za “živetje”, pre-živetje. Z drugimi besedami, vsebuje generično ali živno silo, ki afektivno realizira nezavedno reproducirano intrauterino stanje in še posebej rojstni akt, na kar opozarjajo metafore, kot so: “prebujanje zavitek nedonošenčkov”, “upor (teh) vsiljeni ustavitvi rasti”, “zbujanje iz toposti, v katero nas je pogreznila smrt”, “(skorajšnja) eksplozija telesa”, “tohu vavohu” in vedno znova: “nemi kriki otrok” (gl. Kofman 1988; Kogan 1995). Pojem smrti v tem sklopu ne opredeljuje toliko smrt kot tako, ali strah pred njo (smrt za številne taboriščnike – nemalokrat tudi za njihove otroke¹² – ni bila grozna, saj se jim je pogosto “zdela boljše življenje in življenje slabša smrt, ki jo velja prestat”); Koselleck 1999, 284), kot predvsem strah pred “katastrofo uničenja”, ki jo v najbolj radikalni obliki predstavlja beseda *genocid*, torej *načrtno in sistematično uničenje* določene človeške skupnosti, naroda ali narodne skupnosti. Gre za termin, ki nujno implicira tudi radikalni prelom z vsem, kar spominja na izvor ali “rojstni kraj v mesu” (lat. *generare, generatio, genus*; porajati, roditi, rod, na-rod) in v tem smislu vedno tudi infanticid ali uboj diade mati-otrok, kar dobi še dodatno

* * *

tanjših končičev, a strah me je tudi ščitil pred najhujšim zlom, ki bi takrat bilo popolno življenje v dano stvarnost” (Izp. M. J. P.)

⁹ Naj opozorim na to, da se Kinston in Cohen (1986, 338) izrazu disociacija ogibata. Raje govorita o “primarni potlačitvi”, ki pa je razumljena prej kot stanje kakor kot postopek: je “del duha [mind], v katerem ni zavesti [...], v tesni zvezi z ne-potlačnim nezavednim”.

¹⁰ *Tohu vavohu*, hebrejsko “pusto in prazno”, prakaos.

¹¹ Prevod spremenjen po italijanskem izvirniku.

¹² O tem *priča* denimo pronicljiva francoska filozofinja Sarah Kofman v svoji knjigi *Zadušene besede* ([1987] 1988), ki jo je posvetila svojemu “očetu, ki je umrl v Auschwitzu”. Ta “smrt nadaljuje s svojim delom” (Maurice Blanche), beremo že kar v uvodu knjige, ki jo je avtorica napisala z namenom, da se “Auschwitz ne ponovi, da se nič podobnega ne zgodi” (Theodor W. Adorno). Sarah Kofman, roj. 1934, se je leta 1994 samo(u)morila.

razsežnost, če pomislimo na nasilne ukrepe nadzorovanja rojstev "želenih" in neželenih otrok, ali na dejanja, storjena v evgenične namene (npr. projekt *Lebensborn*). Judith Kestenberg (1998, 17) prihaja na podlagi psihoanalitičnega dela do sklepa, da so se s to razsežnostjo spopadali tudi otroci nacistov: "Veliko govori za to, da so nacisti imeli svoje otroke za sovražnike." Gre za predpostavko, ki jo podkrepujejo in potrjujejo študije, ki se nanašajo na "potomce storilcev" (Bergmann et al. ur. 1998; Eckstaedt 1989; Grünberg in Straub ur. 2001; Moser 1997).

Kaj ta prelom dejansko lahko pomeni, pa so v skrajni obliki doživljali taboriščniki, ki se jih kajpada ni "de-naturiralo" ali – kot med drugimi predpostavlja Giorgio Agamben (2003, 68–69) – prej ali slej transformiralo v bitja, ki izvajajo *Kadavergehorsam*¹³, torej v bitja, ki se pokoravajo kulturi vladajočega Zakona, se z njo tako rekoč iz-enačijo, "spojijo". Obratno, prisililo se jih je prav v uničenje vsakršne civilizacijsko pogojene kulturne plasti svoje biti na stopnjo golega boja za obstanek in končno v inscenacijo "dna", ko tako rekoč tone nazaj v porojevalni tok, v "izvire bivanja", kjer pa je konec zmeraj že tudi začetek. Opravka imamo s pojavom, ki ga v psihoanalitičnih "študijah holokavsta" obravnavajo tudi pod geslom "vsiljena regresija" (Quindeau 1995, 41–42), ki je, kot smo nakazali, (preživele) taboriščnike prisilila v dolgotrajno "latenco" ali podtalnost. Ni naključje, da Freud ta pojem obravnava v svoji veliki študiji o judovski zgodovini ([1934–1938] 1974, 515–528) prav v navezavi na travmo, ki jo razume kot sovisni potek hudega doživetja tja do njegove potlačitve (ali v novejših terminih: disociacije) in končno povrnitve. Gre torej za "obdobje", ki mu je imanentna zakasnelost ali *Nachträglichkeit*, kar pomeni, da se človeku travmatska izkušnja lahko vrine ali vrinja v zavest šele dolgo *za* tem, ko se je zgodila, in da se – na ravni nezavednega – absolutno eksaktno ohrani. "Realno", pravi Lacan (1996, 43), "je tisto, kar se vselej vrača v isti kraj."¹⁴ Pomembno je poudariti, da to nezavedno vsebuje jasen spomin na rojstvo, ki se lahko reaktualizira skupaj s spominom na taboriščno travmo – denimo kot prebujanje iz "toposti", ki lahko silovito pride na plan. Marta Verginella (2003, 193) opaža, da je Primo Levi kot že v *Potopljenih in rešenih* tudi v *Črni luknji Auschwitza* (Levijev zadnji esej malo pred njegovim samomorom aprila 1987; bodimo pozorni tako na naslov prispevka kot tudi na njegov samomor, ki je verjetno reproduciral "travmo rojstva"¹⁵) ubral zanj neo-

* * *

¹³ Besedo "Kadavergehorsam", ki ima slovensko ustreznico v izrazu "slepa pokorščina", je uporabil Adolf Eichmann, eden glavnih organizatorjev *Endlösung*. Vendar dobi izraz povsem drugačne konotacije, če si ogleđamo njegovo dobesedno semantiko: Kadaver pomeni namreč *truplo*, *mrhovina*, *mrtvina*, Gehorsam pa *pokorščina*. Taboriščniki naj bi potemtakem po Eichmannu ubogali kot trupla ali kot (živi) mrtveci.

¹⁴ Dvomim pa, da se je Lacan *realne* vsebine tega pronicljivega stavka tudi zavedal (gl. Jurić Pahor 2000, 61–68).

¹⁵ Primo Levi se je iz tretjega nadstopja svoje rojstne hiše vrgel v stopniščni jašek. Bertil Jacobson (1988) poudarja, da samomori aktualizirajo rojstnoregresivni povratak v prednatalni svet. Žal psihoanalitične študije,

bičajno polemične, odločne in odrezave tone, potem ko je dolga desetletja pisal "brez zamere in odmaknjeno". Bralca je hotel "razdražiti in zadnjič prepričati", da je moderna družba odprla neukrotljivi potencial instrumentalne nasilnosti in destruktivnosti, ki *sili v ponovitev*: "Zgodilo se je, torej se lahko spet zgodi; to je bistvo tega, kar imamo povedati" (Levi [1986] 2003, 160).

Groza in rojstvo
Vir: Kogan 2004, 108

(*Ex-kurz*: ko Levi govori o "črni luknji Auschwitza", drugi taboriščniki pa o "breznu zla" ali "stiku z ničem" in podobno, pri tem seveda ne trdijo, da fašizem izhaja iz prvobitnih gonov in ti iz materinega spolnega organa, saj se še preveč dobro zavedajo, da je glavni emocionalni izvor fašizma, tudi v njegovi nacistični različici, prav teror, ki prihaja *od zunaj* [in se ga kaj lahko ponotranji], ne pa človekova primarna matrica *per se*. Ugotovitev se zdi banalna in smešna, vendar to ni, če upoštevamo, da tudi priznani psihoanalitiki niso imuni pred dozdevno "arhaično" ekscesivnostjo, ki jo sicer označujejo kot "veliko nevarnost", ki re-producira "fašistični sindrom", a vendar tako, kot da bi ta sindrom izhajal prav iz

* * *

ki se poglobljeno ukvarjajo s taboriščnimi travmami, ta aspekt povsem zanemarjajo, pa čeprav ga implicitno ogovarjajo in ponekod tudi precej očitno ponazarjajo z risbami svojih klientov (gl. npr. Kogan 1995; 2004).

ženskih reprodukcijskih organov ali kar iz čarovniške kuh'nje. Takole se dobesedno glasita dva zbirna "tematska cikla [sic]", pravzaprav edina dva, ki strukturirata omenjeno, precej obsežno knjigo: 1. "Maternica, iz katere to [sic] se je skotilo, je še plodna"¹⁶, 2. "Čarovniška abeceda fašizma" [Modena ur. 1998; kazalo in uvod]. Glej tudi Žižkova razmišljanja o "fundamentalističnih", rasističnih in/ali religioznih pokolih, ki segajo tja do 'nesmiselnih' nasilnih izbruhov, [...], nasilju, ki ga je skorajda treba imenovati *Es-Böses*, *Ono-Zlo*, nasilju, ki nima utilitarističnih ali ideoloških vzrokov, [...]" [Žižek 2001, 41, 41–48; izp. Ž.).

Ad b) Preteklost, povezana z genocidno izkušnjo 20. stoletja, je "tostran pozabljenega [...] in, čeprav je zavestnemu spominu nedostopna, aktualnosti dosti bližja [...] kot vsa preteklost." (Lyotard 1988, 22) Prav na to opozarja Lawrence Langer (2000, 56), ko govori o trajanju ali trajajočem času, ki je *tostran* pozabljenega in ga ni mogoče izločiti iz spomina. Opozarja pa tudi na to, da obstajajo preteklosti, ki dobivajo – kot je zapisal Jean Améry ([1966] 1988, 13) – za posameznike in kolektive status "neizgubljivega časa". Neizgubljivo tega časa ima mnogo obrazov. Améry govori o "neizgubljivosti torture", o kateri meni: "Kdor je bil mučen, ostane mučen. Vanj je neizbrisno vžgano mučenje, tudi tedaj, ko ni mogoče dokazati klinično objektivnih sledov" (ibid., 51). To velja tudi za druge različice "radikalne negacije sočloveka", kajti: Mine "tujost v svetu" (ibid., 57), se povrne "sesuto zaupanje v svet" (ibid., 58), zbledi "sramota uničenja" (ibid.)? Améry govori tudi o "zajezeni grozi" (ibid.) ali strahu, ki jima je preživel še naprej pasivno izpostavljen.

Ta prisotnost preteklosti v sedanosti, s katero se nenehno soočajo preživeli, tako da so kljub osvoboditvi "zmeraj še povezani z njo" (Pahor 1967, 25), se kaže tudi v tem, da je v našem času med glavnimi in očitno najnujnejšimi preokupacijami prav proučevanje *spominov* in *memorije*¹⁷ ter prenosa ekstremno travmatskih izkušenj na potomce. V psihoanalitični literaturi oziroma v delih, ki se navezujejo na psihoanalitična spoznanja, je ta pojav obravnavan pod nesinonim-

* * *

¹⁶ V izvirniku: "Der Schoß ist fruchtbar noch, aus dem das kroch". Z nemško besedo *Schoß* je dobesedno mišljena maternica, vendar v slovenščini nima natančne ustreznice. V Debenjakovem Velikem nemško-slovenskem slovarju iz leta 1992 beremo: *Schoß*: 1. naročje, fig. krilo; 2. poganjek, mladika.

¹⁷ Taja Kramberger (2001, 16) opozarja, sklicujoč se na klasična dela Maurica Halbwachsa, na neelaborirano in neproblematizirano rabo pojma "spomin" v slovenski znanosti. Temu botruje dejstvo, da slovenščina nima dveh izrazov, ki bi ustrezala francoskima pojmom *mémoire* in *souvenir*. "Če sledimo Halbwachsovi konceptualizaciji natančno in korektno, opazimo, da je ena od pomembnih demarkacij za razumevanje njegovega dela tista med *posameznimi individualnimi spomini* (*souvenirs*), ki jih družba imponira posamezniku (gre za fragmente in podobe, mnezicne recidive, ki ostanejo od dogodka, od objekta ali srečanja z objektom) in *kolektivno memorijo* (*mémoire collective*), ki je arzenal vseh odloženih spominov določene skupine ali širše skupnosti, ki čakajo na priklic, *ergo* nekakšen zbir latentnih spominov skupnosti, povezan v koherentno celoto memorije." (Izp. T. K.) Avtoričin nasvet, naj imamo v mislih to distinkcijo, ko pišemo takšna besedila, je pomemben, pa čeprav ga, kot bomo še videli, ni mogoče dosledno rabiti, še posebej, ker je kolektivna memorija prepletena z individualnimi spomini in tako nujno usmerja na oba pomenska "sistema".

no in neenotno uporabljenimi pojmi, kot so generacijski transfer, transgeneracijska travmatizacija ter intergeneracijska ali, najpogosteje, transgeneracijska transmisija (tudi: transgeneracijsko tradiranje, transgeneracijski prenos ali transgeneracijsko posredovanje) travme; v novejših raziskavah se ob omenjenih pojmi uporablja tudi termin transgeneracijska transmisija memorije ali transgeneracijski spomin, pojma, ki se prav tako navezujeta, ali še določeneje, omejujeta na genocidno politiko nacionalsocializma. Bolj poglobljen pogled na medtem precej obširno literaturo namreč razkrije, da so takšne raziskave pridobile domovinsko pravico zlasti v Izraelu, ZDA ter nekaterih zahodnoevropskih državah, predvsem v Nemčiji. To pa ne velja za Italijo, čeprav so bila med drugo svetovno vojno tudi tu koncentracijska taborišča – med njimi posebna "*per slavi*" (pojem je bil v rabi tako za slovensko in hrvaško prebivalstvo Julijske krajine, ki pa je bilo že desetletja pred drugo svetovno vojno označeno kot rasno manjvredno in "alogeno", kot za civilno prebivalstvo Slovenije in Jugoslavije), kar šele v zadnjih nekaj letih polagoma pronica v italijansko in širšo javno zavest (gl. Capogreco 2004; Colotti 1999; Jezernik 1999; Jurić Pahor 2003). To prav tako ne velja za Slovenijo, čeprav je izkušnja fašističnega in nacističnega genocida trdno vpisana tudi v telo in sebstvo preživelih Slovencev ter v transgeneracijsko memorijo/spomin.

TRANSGENERACIJSKA TRANSMISIJA TRAVME

Transgeneracijska transmisija fašistične in nacionalsocialistične travme se prvenstveno dogaja prek mehanizma, ki je opisan kot zgodnja nezavedna identifikacija s pomembnimi drugimi, zlasti s starševsko instanco. Identifikacija se ne dogaja zgolj z osebo ali lastnostmi in s predstavnim svetom matere/očeta, temveč je tip nezavedne identifikacije z zgodovino, ki vsaj deloma ni pripadala generaciji otroka, saj je obstajala že pred njegovim rojstvom. Ta formulacija implicira, da so se potomci – pripadniki druge in tretje generacije – rodili po osvoboditvi, da pa so bili neogibno vpleteni v travmatsko zgodovino svojih prednikov. Judith Kestenberg (1989) govori o "transpoziciji" v smislu nezavedne identifikacijske soudeležbe v travmatski zgodovini starševske generacije. Haydee Faimberg (1987) ta identifikacijski tip označuje kot "télescopage" treh generacij. Hillel Klein in Ilany Kogan (1986) uporabljata koncept "preživetveni mit"; ta vsebuje protislovne spomine na travmatsko preteklost, ki se sučejo okrog tem, kot so življenje in smrt in se "transgenerirajo" tudi v psiho otrok.

Vrsta raziskav in študij primerov o prenosu travme od staršev na otroke do tretje generacije potrjuje hipotezo Phyllis Greenacre iz leta 1967, ki je bolj ali manj splošno sprejeta in s katero se je še posebej poglobljeno ukvarjala Ilany Kogan (1990, 534; gl. tudi Kogan 1998): Otrok lahko podoživi hudo travmo, izzvano bodisi z enkratnim dogodkom ali s kroničnim stanjem oseb, ki so otroku blizu, še posebej matere, neposredno, skorajda tako, kot da bi se zgodila njemu samemu.

In sicer tedaj, ko je otrok v fazi oziroma poziciji, ko prevladujejo mehanizmi introjkcije-projkcije, torej mehanizmi, prek katerih otrok skuša vse dobro sprejeti vase (introjcirati), vse slabo pa vreči iz sebe (projicirati) Vendar je treba prej še dodati, da se travmatizacija praviloma ne prične šele ob rojstvu oziroma v zgodnjem, predverbalnem obdobju, temveč že pred tem.

Intrauterina komunikacija med materjo in fetusom, kot tudi reakcije fetusa na občutke, ki mu jih neposredno posreduje mati, je precej dobro raziskana (gl. npr. Chamberlain 2001; Janus 2000; VERNY in KELLY 1983). Iz teh razprav izhaja, da se identifikacija (iz lat. *identitas*, istovetnost; *facere*, narediti, napraviti) ali vzpostavitev vezi med materjo in otrokom (bonding) začne že v materinem trebuhu in da se travmatizacija matere – zanimivi so izsledki raziskav Lesterja W. Sontaga in drugih, ki se nanašajo na drugo svetovno vojno (gl. VERNY in KELLY 2001, 45–54) ter na posledice bivanja v koncentracijskih taboriščih (gl. Wardi 1997, 83–131) – neogibno prenaša tudi na otroka. Dina Wardi (ibid., 95–96) navede, da je imelo nadpovprečno število preživelih mater precejšnje težave v nosečnosti, ki so se pogosto končale s spontanim splavom, prezgodnjim porodom ali podpovprečno težo novorojenčkov, kar pomeni, so bili otroci že v materinem trebuhu soočeni z “vsiljeno ustavitvijo rasti”; tudi “popolna sterilnost”¹⁸ preživelih mater ni bila redek pojav. K temu spada, da številne preživele matere po rojstvu otroka zaradi prestanih grozot preprosto niso bile sposobne, da bi zadovoljevale potrebe svojih otrok, jim bile to, kar D. W. Winnicott imenuje “zadosti dobra mati/good enough mother”. Mnoge med njimi so v vojni ali taboriščih izgubile enega ali kar oba starša, brate, sestre pa tudi otroke; v nekaterih nacističnih uničevalnih taboriščih so otroke, še posebej dojenčke, staršem/materam že takoj ob prihodu nasilno odvzeli (nacisti tako niso le skrajno travmatično prizadeli mater, ampak tudi otroke, pod pogojem, da jim je bil prihranjen “takojšen krematorij” ali smrt), na kar na presunljiv način opozarja Kurt R. Eissler ([1963] 1984), ko žigosa prakso izvedenskih mnenj zdravnikov in psihiatrov-kolegov glede restitucije za posledice utrpelih psihičnih škod: “Umor kolikor svojih otrok mora človek vzdržati brez simptomov, da lahko ima normalno konstitucijo,” beremo že kar v naslovu razprave. Osrednje sporočilo, ki ga razprava vsebuje, pa je: “Življenje staršev se konča, ko postanejo priče uničenja/propada [Untergang] svojih otrok” (ibid., 190). Obstajajo travme, zaradi katerih se zlomi vsaka psihična struktura. Dejansko sta vojna ter genocid pogosto pretrgala tudi naravno kontinuiteto generacij.

* * *

¹⁸ S pojavom sterilnosti se je soočala tudi nekdanja tržaška taboriščnica Ema Tul, ki je leta 1952 spoznala svojega bodočega moža: “[...] srečna sva in čisto nič nama ne manjka. Le otrok na žalost nisva uspela imeti.” Tudi v okviru raziskovalnega projekta smo pri iskanju možnih intervjujskih partnerjev, potomcev preživelih, nekajkrat naleteli na izjavo tipa: “Ne, g./ga. N. N. nima otrok; kolikor sem seznanjen/a, jih nima/ta” itd. O pojavu sterilnosti očetov doslej nisem naletela na ustrezne znanstvene podatke.

Iz podatkov nadalje jasno izhaja, da so otroci preživelih na specifičen način povezani s travmatično izkušnjo svojih prednikov. Kronološko so se rodili po osvoboditvi, čustveno pa so se rodili vanjo. Yossi Hadar (1991) ugotavlja, da se začne “individualni časovni kontinuum” druge generacije tam, “kjer je bila prekinjena individualna časovna krivulja njihovih staršev”. Hčerke in sinovi “nimajo nobene možnosti, da bi iz svojega sveta izključili holokavst, če so predniki o tem govorili ali ne”. Medtem ko je za mnoge preživele obstajala možnost, da so se v svojem lastnem časovnem kontinuumu lahko še vrnili v kraj, ki je obstajal *pred* njihovo deportacijo, ta izkušnja njihovim otrokom – in v določenem smislu tudi vnukom – ni dostopna. Rodili so se “v senco holokavsta” (gl. tudi Hass 2001) in so bolj ali manj postavljeni pred dejstvo, da se v njej orientirajo.

Naj v navezavi na izraelsko psihoanalitičarko Ilany Kogan (1990, 534; 1998; 2000; 2004), ki se tako v psihoanalitični praksi kot teoriji že vrsto let izčrpno ukvarja s travmami potomcev preživelih, preidemo na predstavitev štirih značilnih mehanizmov transgeneracijske transmisije travm:

Projektivna obramba travme kot rešilni prijem. Preživela mati/oče svojega otroka nezavedno uporabljata kot “container” (Kogan) za svoje ekstremne travmatizacije, od neznosne žalosti do nevzdržne agresije, ki sovпада z identifikacijo s storilcem ali določneje, z njegovo “introjkcijo”¹⁹. Ker ta čustvena stanja

* * *

¹⁹ V tem sklopu so koristna razmišljanja Sandorja Ferenczija (1873–1933), ki je v okviru psihoanalitičnega transferja odkril, da je sovraštvo praviloma bolj intenzivno sredstvo fiksacije na drugo osebo kot ljubezen. V to ga je navajalo tudi dejstvo, da so bili otroci v njegovem času pogosto izpostavljeni represivni vzgoji, kar v otroku nujno poraja strah ter ekstremno identifikacijo s storilcem. “Toda isti strah, ko doseže svoj višek, jih [otroke] prisili, da se podredijo volji storilca, da uganejo vsakršen njegov vzgib, mu ustrezajo, tako da pozabljajo sami nase in se povsem identificirajo s storilcem. Z identifikacijo, recimo ji *introjkcija storilca*, ta izgine kot zunanja realnost – postane intrapsihična, namesto ekstrapsihična; intrapsihično pa je podvrženo sanjskemu stanju, kot je to travmatični trans, torej primarnemu procesu, kar pomeni, da se ga lahko ustrezno principu užitka modelira ali pozitivno- in negativno-halucinatorično spreminja. Na vsak način agresija preneha obstajati kot toga zunanja realnost in v travmatičnem transu otroku uspe, da ohrani prvotno stanje nežnosti” (Ferenczi 1988, 308–309; izp. M. J. P.). Za otroke ima proces introjkcije storilca hujše posledice kot za odrasle, ker ga ne morejo anticipirati, se mu miselno ali aktivno upreti. Otrok je namreč povsem odvisen od matere/očeta in mora psihični teror preobraziti iz neznosnega v znosnega: “Mati/oče sta trda do mene, me tepe/ta, izrablja/ta, muči/ta [itd.], v bistvu pa me ima/ta rad/a.” Iz študij o ekstremnih travmatizacijah vemo, da prihaja do tovrstnih regresivnih procesov tudi pri odraslih žrtvah. Ti procesi evocirajo zgodnje oblike primarnih odnosov, ki so povezani s totalno odvisnostjo, tako da tudi odrasla žrtev na tragičen način “halucinira” v storilcu edini vir varnosti. To lepo ponazori Jan Philipp Reemtsma (1998, 179), ki je kot talec 33 dni preživel v izolaciji v neki temni kleti. Takole piše o sebi v tretji osebi: “Enkrat je imel fantazijo, da bi ga ugrabitelj tolažil, se ga dotaknil, mu položil roko na ramena. Ni mu lahko to zapisati; težko mu je bilo, da si to željo prizna [...]” Primo Levi govori o koncentracijskem taborišču kot “nehumanem in ciničnem okolju, v katerem so nacisti do skrajnosti degradirali svoje žrtve, nato pa nekaterim podelili lažen občutek moči” in dodaja, da je bilo potrebno “veliko moralne pokončnosti, da žrtev ni podlegla sodelovanju in čaru dvoimne oblasti, ki ji je bila ponujena [...], kajti hujše ko je zatiranje, večja je pripravljenost žrtve na sodelovanje” (povzetek, Verginella 2003, 185). Kljub temu Levi – podobno kot Ferenczi, Reemtsma ter proučevalci ekstremnih travm – *vztraja*, da storilec ostaja storilec, žrtev pa žrtev; med storilci in njihovimi žrtvami ni mogoče vzpostaviti logike simetrije (ibid.; Levi [1986] 2003, 36–37).

in še posebej "travmatski introjekt" zaradi ogrožujočih lastnosti, ki so še posebej povezana z občutki krivde in sramu (ki praviloma ne mučijo storilce, ampak žrtve; gl. Hirsch 2000) ne moreta obdržati v sebi in jih pomiriti ali simbolno obdelati, jih vlagata v otroka. Prek procesa projekтивne identifikacije otrok tako kaj lahko postane storilec, ki ga mati/oče implicitno doživita kot grožnjo, vdor ali napad, in ki učinkuje boleče ali pa ju degradira: npr. vedeš se kot "majhen Hitler" (Bergmann M. S. 1998, 273; Bergmann M. V. 1998, 341–343); "ti me boš še uničil" (Bergmann M. V. 1998, 353). Skratka, v tem procesu projekcije ali eksternalizacije spravi otrok – tako rekoč kot reprezentant introjiciranega storilca – mater/očeta znova v vlogo žrtve (kar odgovarja ponovitvi starševske travme), hkrati pa je izzvan k dokazovanju, da ni storilec, kar pomeni, da naj zbrise travmatizacije, ki sta jih mati/oče doživela, ali jih vsaj omili. Otrok na ta način dobi dva "obraza": tako storilca kot tudi "rešitelja". S svojo osebo predstavlja prostor za želje, strahove in afekte, ki niso njegovi lastni, a se mu vpišejo. Zaradi tesne povezanosti z materjo in/ali očetom mu je hkrati onemogočeno, da jih prepozna kot sebi nelastne. Rezultat tega je, da ostaja ujet v starševsko travmatsko zgodovino in jo skupaj z njimi ponavlja, re-inscenira in naposled prenaša na svoje lastne otroke, ali tudi siceršnje ljudi.

2. Otrok kot kompenzacija in nadomestek. Otroku se pripiše posebno poslanstvo: njegovi življenjski cilji naj popravijo travmatizacijo matere/očeta ter zapolnijo "psihično luknjo" (Kogan 2000, 164–176). Pri tem izstopata dve pričakovanski drži: Prvič, otrok rabi kot nadomestek za umorjene družinske člane, sorodnike, prijatelje, kar lahko sovпада z misljo "rešitelja". Dina Wardi (1997) govori o vlogi otrok kot "spominske sveče": mati/oče skušata "oživiti" zgubljene in pogosto idealizirane družinske člane, ki so umrli v koncentracijskih taboriščih (otrok je postal nadomestni otrok, nemalokrat so mu dali ime drage osebe, ki se "ni več vrnila"). Drugič, otrok naj se izkaže s posebnimi osebnimi in poklicnimi dosežki²⁰ in tako obudi prekinjeno ali močno okrnjeno "vitalnost" življenjske sile, torej kontinuiteto. Ali z besedami Ilse Grubrich-Simitis (1984, 226): Otroci naj postanejo za starše "most do življenja in jim po dolgoletni konfrontaciji s smrtjo [...] podarijo psihično življenje; nadomestijo naj zgubljene idealizirane ljubezenske objekte, da tako rekoč smuknejo v njihove prekinjene biografije in začnejo živeti tam, kjer so ti prenehali, da torej v bistvu zbrisejo umor staršev, bra-

* * *

²⁰ Iz študij izhaja, da ima druga generacija preživelih Judov višjo izobrazbeno raven in večje gospodarske uspehe kot otroci, katerih starši ne spadajo v kategorijo preživelih. (Bar-On 1997, 40–41). Podobno Albert F. Reiterer [1986, 127] ugotavlja, da je "najvišja izobrazbena kategorija" znotraj slovenske manjšine na Koroškem "znatno močneje zastopana kot pri nemško govorečih." Kaže pa, da analogne nadpovprečne reprezentacije pripadnikov "manjšine" v Furlaniji – Julijski ni moč zabeležiti. Podatki Toussainta Hočevarja in Aleša Lokarja, predstavljeni na Mednarodni konferenci o manjšinah v Trstu (10.–14. julij 1974), izpričujejo namreč višjo izobrazbeno in poklicno raven pripadnikov italijanske narodne skupnosti (ibid., 81).

tov in sester, otrok, sorodnikov in prijateljev; kot rešitelji naj se povrnejo v psihotični svet koncentracijskih taborišč in poskrbijo za to, da starši tokrat iz njega ne pridejo kot oškodovane, ponižane žrtve; agirajo naj zatrto sovraštvo staršev in nad njimi storjeni zločin naj maščujejo tako, da pričajo zanj v svojem lastnem neživetem življenju – kakor okameneli, kakor spomenik; s svojim bivanjem naj demonstrirajo generativno potenco staršev in spodbijajo namen storilcev, da se iztrebitev celega, za nevredno oklicanega naroda, le še ne uresniči [...]. Skratka, nezavedno sporočilo, ki ga te pričakovanske drže posredujejo, se glasi: "Podoživite našo preteklost v koncentracijskih taboriščih in rešite jo za nas." Kljub tesnobi tovrstnega načela ali "mehanizma" pa je treba vendar dodati, da ga je mnogim potomcem preživelih uspelo spremeniti v kreativne, zdravilne sposobnosti, s tem da so se na primer v nadpovprečno velikem številu odločali za poklice, kot so odvetnik, pravnik, psihiater, psihoanalitik, zdravnik, terapevt, proučevalec ekstremnih travm in "zbrkljanih" identitet, umetnik, pisatelj, pesnik, učitelj. Iz "morja smrti" je tako – in ne poredko – nastal tok življenja, iz smrti ali "živo-tarjenja v senci" pa svetlobna, nadobudna eksistenca, ki so jo latentno *vselej* nosili "v sebi" tudi taboriščniki (umrli in preživel) in jo (ne le) "svojim" posredovali naprej.

3. Emocionalna nedostopnost matere/očeta: Otrok, ki skuša mater/očeta "tolaziti" ali jo/ga rešiti, želi na ta način potešiti svoje lastne genuine potrebe po varstvu in zaščiti. Vendar se pri tem sooča z nedostopno starševsko instanco oziroma s pojavom, za katerega je Robert J. Lifton uporabil izraz "psychic closing off", psihično zaprtje, značilno za ljudi, ki so doživeli vojne in taboriščne grozote, in se mora na koncu izpolniti te potrebe odpovedati. Tem otrokom pogosto ne preostane nič drugega kot to, da zatajijo, udušijo ali odcepijo svojo željo po empatični materi in/ali očetu. Lahko bi rekli, da ponovijo eksistencialno stisko materine/očetove osamljenosti. Fern Schumer Chapman (2002, 10) piše: "Vse svoje življenje sem hrepenela po [materi], po dejstvih, po pokolenju, toku pripovedovanja, ki teče pred mano, v meni in preko mene navzven." Nekateri otroci preživelih govorijo tudi o "razpoki v resonančnih tleh" in s tem menijo, da duševnemu instrumentu ni več mogoče izvabiti polnega zvena, polnega afektivnega valovanja. Kaže pa, da se to v tretji generaciji spremeni. Z vnuki, ki vzpostavijo celovit življenjski cikel in pridejo v pogovorni stik s starimi starši, je morda družini uspelo vrniti upanje (Bar-On 1997; Rosenthal 1997). Temu botrujejo različni dejavniki: staranje preživelih, ki tematiko smrti in pre-živetja naredi spet akutno, komunikacijske strukture znotraj specifične družine, navzočnost vedoželjnih, odprtih mladostnikov ("Uns hat keiner gefragt" [Nas nihče ni vprašal] se glasi izzivalni naslov knjige, ki hoče opozoriti na "vlogo tretje generacije v pomenu holokavsta" [Pyper 2002]) in nenazadnje sprememba vrednot v "globalnem obdobju".

4. Travmatizacija v fantaziji: Otrok skuša starše razumeti in jim pomagati tako, da ponovno podoživi in agira doživetja staršev ter z njimi povezane afekte in fantazije: Ker teh ni mogoče simbolno obdelati, ima vedenje otrok značaj konkretizma, ki uprizarja nezavedno identifikacijo z usodo staršev (Grubrich – Simitis 1995). Judith Kestenberg (1998) govori o potomcih preživelih, ki se spet podajo v “časovni tunel” zgodovine nacističnega preganjanja. Pri tem v svojih fantazijah živijo v dveh resničnostih, svoji lastni in tisti, ki pripada travmatični zgodovini staršev. Potomci preganjanih ali preživelih imajo pogosto vtis, da se čas ustavlja, nimajo občutka za lastni življenjski čas. Tipična izjava, ki jo vedno znova slišimo, se glasi: “Ne živimo v sedanosti, temveč v preteklosti” ali “Preteklost nas ima v primežu”. Ta “dvojna realnost” nujno vodi k mešanju preteklosti s sedanostjo. Posledica je vsaj parcialna identitetna zmeda ali občutek fragmentirane identitete (“sami kosi”), ki se odraža tudi v etno-nacionalni identiteti (gl. intervjujske izvlečke v Jurić Pahor 2000, 320–323, 360–361). Vamik Volkan (2000, 44; 2002, 45–47) govori, prav v navezavi na etnično ali narod/nost/no identiteto o “časovnem kolapsu”, v katerem se zgoščajo fantazije o preteklosti s sedanostjo, ki se pokažejo predvsem v emotivno stresnih pogojih. Variacij na temo “časovni kolaps” je veliko. Običajno so vezane na določene (realne ali imaginarne) travmatske zgodovinske dogodke, ki niso nujno povezani s fašizmom in nacizmom, pa čeprav so z njim v “medsebojni interakciji”, na realen ali imaginaren prostor ter na specifična mesta, kjer se spoznavajo in prečijo različni ljudje in različne skupine v družbi.

MOČ MOLKA; MEMORIJA

V raziskavah o transmisiji ekstremnih travmatizacij preživelih na potomce se mnogi avtorji opirajo na opažanje, da se v številnih družinah o izkušnjah preganjanja niso pogovarjali, temveč je o tem vladal molk. Dolgotrajna in vztrajna nesposobnost medsebojne komunikacije naj bi bila značilna za družine preživelih. Precej se govori o “tajni preteklosti staršev” (Kestenberg 1989, 169), o “življenjski tajnosti holokavsta” (ibid., 166), o “paktu molka” (Rosenthal 1997, 19). Kljub prikrivanju ali prav zaradi njega naj bi se pri otrocih in – v deloma manjši, deloma pa celo povečani meri – vnukih oblikovala potreba prodreti v “prepovedano” življenjsko področje njihovih prednikov, se tako rekoč podati v “časovni tunel” njihove zgodovine preganjanja, kjer se ti soočajo z zastrašujočimi slutnjami, grozljivimi – tudi prepovedanimi in tabuiziranimi – podobami, zaježenimi agresijami in podtalno, blokirano žalostjo. Tilmann Moser (1987) govori o “demonjskih figurah”, Ilany Kogan (1998) o “nemem kriku otrok”, Joachim Gneist (1995) o “borderline sindromu” kot “psihodrami našega časa”. Gneist poskuša današnjo družbo razumeti kot “borderline družbo”, saj je vodilni tip sodobnega časa prav

fragmentirani človek. Meni, da je vzvode za izoblikovanje tega tipa poleg drugih mehanizmov družbe zaradi hitrih socialnih sprememb treba iskati v poznih posledicah druge svetovne vojne in šo'ah.

Čeprav molk ne predstavlja nič konkretnega, se v njem vendar nekaj odsotnega podoživi kot množično prisotno. Ne-govorjenje torej nikakor ne pomeni ne-sporočanja; molk je lahko mogočna oblika komunikacije. Gre večinoma za obliko, v kateri se izkušnje preganjanja ne sporočajo neposredno, temveč le v namigih, to je neposredno in zlasti neverbalno (Bar-On 1999; Wajnryb 2001). Nadalje je treba upoštevati, da se je – kot smo že izpostavili – predelava ekstremno travmatičnih doživljanj pogosto samozaščitno kazala tako, da so jih žrtve zamolčale in se izogibale vsemu, kar jih je spominjalo nanje. Iz pričevanj, “študij holokavsta” ter raziskav, ki smo jih opravili pred predlaganim projektom, vedno znova izhaja, da preživeli s svojim “molkom” nočejo ščititi le sami sebe, temveč tudi svoje družinske člane in še posebej otroke; nekako takole: “*not now, in front of the children ...*” (gl. npr. Rothschild 2002, 147, 151). Boris Pahor (1967, 198) svojo knjigo *Nekropola* končuje s temi besedami: “Brez moči sem in ne morem si misliti, kako bodo moje prikazni mogle najti prave besede, da bi se spovedale pred otroškimi zborom, ki zdaj raja sredi šotorov, pa pred dekletcem, ki je včeraj zakročila okoli žice, kakor da jo je zanesel neviden vrtljak.” V tem smislu je v molku vsekakor treba videti tudi “zrelo” in ne le – kot to prepogosto predvideva takšna literatura – kot “škodljivo” mentalno dejavnost. Treba bi bilo torej paziti tudi na znotraj- in zunajdružinsko oblikovanje odnosov, na “etiko medsebojne nepozabljivosti”, to je medsebojnega prepoznanja in pripoznanja, ki se ne odigrava le zavestno, v besedah, temveč tudi nezavedno, v gestah in dejanjih. Vsaka strahotna in boleča realnost na ta način postane znosnejša.

Kurt Grünberg (2000, 1030) govori – opirajoč se na prenos travme nacističnega preganjanja – o “izstopajočem precenjevanju verbalnega”. Pri tem neogibno naleti na vprašanje, ki se kot rdeča nit vije tudi skozi knjigo Borisa Pahorja, namreč: Je sploh mogoče ubesediti neizgovorljivo oziroma spomin na neizgovorljivo? Potreba ali pri-sila to storiti je velika. Georges Perec (1982, 54; gl. tudi Semprun 1997) piše v svoji knjigi *W ali otroški spomini*, da se “neizrekljivo ne izrazi v zapisanem, je to, kar je pisanje sprožilo že dolgo poprej”. Pri tem igra veliko vlogo zavest, da tega, kar “se je zgodilo”, sploh ni mogoče zajeti v “prave besede”. Ruth Wajnryb (2001, 111) govori o “nemogoči določnosti govorjenja/negovorjenja”, kar ne preseneča, če upoštevamo, da ekstremna travmatizacija zapusti v človeku “psihično luknjo”, ki jo označuje manjkajoča zavest. Tako vsi taboriščniki zagotavljajo, da so si v trenutku zapomnili svojo številko na notranji strani leve podlakti, in če si je niso, se jim je dobesedno znova “vžgala” v spomin. “Nemščine nisem znala,” pravi Ema Tul (2003, 36, 40), “tako, da sem preslišala svojo številko. Nemka v uniformi, Auxierka, je pogledala mojo številko na roki in me pošteno

pretepla s pasom. Zvečer sem znala številko na pamet. To je bil rutinski postopek, tako si se hitro naučil, ker si *moral* znati" (izp. M. J. P.). O tragični funkciji taborišča, v katerem je bila, je mnogo zvedela šele naknadno, po vojni, "marsikaj tudi iz literature".

Mnestična odcepitev ali disociacija taboriščne izkušnje je bila nuja. Travma, tako se paradokсно zdi, je bila zanikana, potisnjena v latenco prav v trenutku, ko je bila proizvedena. In tudi otroci so v tej ali drugi obliki postali njeni "tajni nosilci". Tudi njihova podoba o genocidni travmi sestoji "iz pripovedi – takšnih, ki jih je mogoče glasno izreči in vedno znova pripovedovati, in takšnih, ki so se prenašale iz generacije v generacijo" (Kogan 2004, 96). Slednjim pa se je, kot se zdi, mogoče približati zlasti z neverbalnimi sredstvi, denimo s kreativno dejavnostjo (npr. risanjem), ki tako postane neke vrste stenogram, jezik onkraj besed – jezik, ki predstavlja pomene preteklosti, ki se jim je nato z ustrežno pomočjo mogoče približati in jih vnesti v diskurz, povezati v zgodbo (ibid., 90–111). Podobno Claude Lanzman, režiser večurnega dokumentarnega filma *Šo'ah*, zagotavlja, da prenos izkušnje genocida velikokrat poteka prav prek estetskega pristopa. Gre za pristop, ki omogoča dostop do nečesa, kar po svojem bistvu presega meje zavesti in osebnega in kar ima lahko splošno (ne-osebno) veljavnost in posledice (Felman 2000). Saul Friedländer (1994, 262) je opisani pojav v svoji razpravi *Trauma, Memory, and Transference* bolj skeptično strnil takole: "Šo'ah nosi v sebi *ekscs*. Na ravni posameznika se zdi, da ni mogoče potegniti odrešilne dokončne črte (s tolažilnimi in z zdravnimi efekti), pa najsi je to še tako zaželeno. Na ravni kolektiva pa [...] ni dvoma, da bo minevanje časa ta 'ekscs' zbrisalo" (izp. M. J. P.).

V raziskovalnem projektu si bomo bolj poglobljeno postavili naslednje vprašanje: Je glede na procese spominjanja dejansko mogoče govoriti o opoziciji med individualno in kolektivno ravno? Mar ni (dosti) prej tako, da se obe na kompleksen način med seboj prepletata? Naj na tem mestu poudarimo, da bodo pri tem imele poseben pomen teorije o komunikativni in kulturni memoriji, ki so jih razvili Jan Assmann (1988; 1999), Aleida Assmann (1998; 1999) in Harald Welzer (2002) – tudi zaradi tega, ker jih je mogoče obravnavati v tesni zvezi z zgoraj opisanimi transgeneracijskimi identifikacijskimi mehanizmi. Te teorije se opirajo na francoskega sociologa Maurica Halbwachsa (1985; 2001), ki je v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja napisal temeljna dela o kolektivni memoriji. Individualni spomin, tako Halbwachs, nastane šele med socializacijo, torej v komunikaciji s pomembnimi drugimi, in je vedno kolektivno določen. Uvedel je tudi pojem družbenega okvira, znotraj katerega se spomini organizirajo, prenašajo in transformirajo.

Tako komunikativno kot tudi kulturno memorijo bi po Halbwachsu lahko zaobjeli kot obliki kolektivne memorije. Njuno distinkcijo uvajamo na podlagi J.

Assmanovega pojmovnika, pri čemer vključujemo tudi pri Assmannu zanemarjene psihoanalitične vidike.

Komunikativna memorija (Gedächtnis) vsebuje živi spomin (Erinnerung), zgodovinsko izkušnjo v okviru individualnih biografij. Ta spomin, ki je le delno strukturiran ali neformalen, se posreduje naprej preko vsakdanjih interakcij v obliki "organskih memorij" (njihovo oblikovanje se, kot poudarja Harald Welzer, prične že v materinem trebuhu), izkušen in čutno-konkretno posredovanih narativov (zgodb, pravljic, legend). Tako komunikativna memorija časovno obsega dobo približno treh – v skrajnem primeru štirih ali petih – generacij, torej 80-100 let, živi pa pretežno iz relacij z drugimi osebami in skupinami v polju napetosti posedanja preteklega. Ker je komunikativna memorija časovno omejena, lahko razen o komunikativni memoriji govorimo tudi o kratkotrajni memoriji družbe (Kurzzeitgedächtnis der Gesellschaft), ki se na naslednje generacije prenaša bolj ali manj z ustnim izročilom. Tu jezik, to kar se sporoča naprej, igra pomembno vlogo, vendar je treba upoštevati, da se spomin in ustno izročilo prenašata tudi z ne-sporočenim, zamolčanim. Sem ne prištevamo le namerno ne-sporočenega ali zamolčanega (denimo v smislu zaščite otrok pred travmatizacijo), temveč tudi ne-sporočeno, ki osebami, ki sporočajo, niti ni na razpolago: potlačeno, pozabljeno, zatajeno, odcepljeno.

Vendar je to navidezno ne (več) prisotno vedno tudi praznina, "luknja v izgovorljivem", ki zahteva komunikativni volumen, tudi če se ta ne more več izraziti. Pri tem gre tako rekoč za zapolnjevanje spominskih lukenj iz fundusa "komunikativnega nezavednega" (H. Welzer). Tako postaja razumljivo, zakaj hočemo vedno znova govoriti o "grozljivi" preteklosti in zakaj spomin nanjo ne zbledi. Silen porast spominskih besedil in diskurzov celo sugerira, da se ti z naraščajočo časovno razdaljo prej – in skorajda *ekscsivno* – razraščajo.

Če sledimo Assmanovi teoriji, potem danes lahko govorimo o prehodu komunikativne v kulturno memorijo: Spomin na travmo preganjanja med fašizmom in nacionalsocializmom se nahaja na kritični prehodni točki. Komunikativna memorija, ki so jo zagotavljale predvsem priče časa, se spreminja v kulturni spomin. Ne le zaradi pritiska časa, v katerem se lahko še živo priča o tem, "kar se je zgodilo" (priče časa umirajo), postavlja se tudi normativno vprašanje, kako in v kakšni obliki se bodo naslednje generacije spominjale fašističnega in nacističnega genocida. Problem spominjanja obstaja v transformaciji "mehkih", to je difuznih in zelo različnih biografskih spominov, v oblike "trdega", to je organiziranega, skupnega, deljenega in zavezujočega spomina, ali z besedami Lutza Niethammerja (1985), od "individualne izkušnje" v "kulturno zgoščenost". Jörn Rüsen (2001a, 243) govori prav v tem smislu o "transformaciji spominov v zgodovinsko zavest". Menjava generacij uvaja historizacijo travme. Michael Jeisman pa v svoji knjigi z izzivalnim naslovom *Na svidenje včeraj* (2001) predvideva, da je napočil konec

“dobe predelave preteklosti”. Danes ne gre več toliko za to, kar se je dejansko zgodilo, temveč mnogo bolj za to, kako to, kar se je zgodilo, pripovedujemo in ponazorimo. Skratka ne gre več toliko za “žive” ali travmatske spomine, temveč za prihodnost ali (globalno) perspektivo.

Nakazujeta se dve ravni spominjanja. Ena, ki je/bo vse bolj vpeta v splošno-zgodovinski in družbenopolitični diskurz, druga, s katero se še naprej neposredno soočajo preživeli in njihovi potomci. Četudi se na prvi pogled zdi, da med eno in drugo zija zev, podrobnejši pogled razkrije, da ju je treba misliti kot kompleksna, prepletena in medsebojno pogojujoča se procesa. Spomini preživelih in njihovih potomcev so še živi in učinkujoči, kar pomeni, da nočejo biti “le” izrinjeni, potlačeni, temveč tudi slišani in prenašani, pa čeprav se ne oblikujejo več znotraj “lokalnega”, torej znotraj teritorialnih meja neke regije, narodnostne skupnosti ali nacionalne države, temveč hkrati v meje presegajočem komunikacijskem, informacijskem in medijskem svetu, ki postavlja zgodovino neodvisno od akterjev in prostorov dogajanja v razširjeno recepcijsko vez. Nathan Sznajder in Daniel Levy (2001) govorita o “globalizaciji memorije holokavsta”. To tendenco interpretirata – podobno kot Michael Jeisman – pozitivno, ker na ta način “holokavst” (v širšem pomenu besede, saj termin ni več razumljen zgolj kot oznaka za genocid nad Judi) postaja bolj “dostopen” – v smislu, da se kristalizira v univerzalno orientacijsko točko za uvrščanje in obsodbo kršitev človekovih pravic in genocidov in da omogoča normativno moč zavezujoče prekomejne solidarizacije. To tendenco pa je prav gotovo mogoče pripisati pričevalcem oziroma temu, kar Paul Ricoeur imenuje “mali čudež spominjanja”: vztrajati pri “tem, kar je bilo” v dialektičnem odnosu do prihodnosti – da se Auschwitz ne bi več ponovil. S tem pa je ogovorjena izredna daljnosežnost “neizgubljivega časa”, namreč ta, da spominu ni več mogoče preprečiti dostopa do zavesti, spomin se proliferira. V navezavi na Ilany Kogan (2004) bi lahko govorili tudi o travmi kot “kreativni sili v službi rezistence”, vsem ponarejevalcem zgodovine navkljub.

LITERATURA:

- AGAMBEN, Giorgio 2003: Was von Auschwitz bleibt. Das Archiv und der Zeuge. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- AMÉRY, Jean 1988: Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- ASSMANN, Aleida 1998: Stabilisatoren der Erinnerung – Affekt, Symbol, Trauma. V: J. Rüsen; A. Straub ur.: Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewußtsein. Erinnerung, Geschichte, Identität 2. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 131–152.
- ASSMANN, Aleida 1999: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, Beck.
- ASSMANN, Jan; HÖLSCHER, Tonio ur. 1988: Kultur und Gedächtnis. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- ASSMANN, Jan 1999: Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, Beck.
- BAER, Ulrich 2000: Einleitung. V: Baer, Ulrich ur.: “Niemand zeugt für den Zeugen”. Erinnerungskultur nach der Shoah. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 7–34.
- BAR-ON, Dan 1997: Furcht und Hoffnung. Von den Überlebenden zu den Enkeln – Drei Generationen des Holocaust. Hamburg, Europäische Verlagsanstalt.
- BAR-ON, Dan 1999: The Indescribable and the Undiscussable. Reconstructing Human Discourse after Trauma. Budapest, Central European University Press.
- BAUMAN, Zygmunt 2000: Modernity and the Holocaust. New York, Cornell University Press.
- BERGMAN, Martin S. 1998: Wiederkehrende Probleme in der Behandlung Überlebender und ihrer Kinder. V: Bergmann, Martin S.; Jucovy, Milton E.; Kestenber, Judith ur.: Kinder der Opfer, Kinder der Täter. Psychoanalyse und Holocaust. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 265–292.
- BERGMAN, Maria V. 1998: Überlegungen zur Über-Ich-Pathologie Überlebender und ihrer Kinder. V: Bergmann, Martin S.; Jucovy, Milton E.; Kestenber, Judith ur.: Kinder der Opfer, Kinder der Täter. Psychoanalyse und Holocaust. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 322–357.

- BERGMANN, Martin S.; JUCOVY, Milton E.; KESTENBERG, Judith ur.: Kinder der Opfer, Kinder der Täter. Psychoanalyse und Holocaust. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.
- CAPOGRECO, Carlo Spartaco 2004: I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943). Torino, Einaudi.
- CHAMBERLAIN, David 2001: Woran Babys sich erinnern. Die Anfänge unseres Bewußtseins im Mutterleib. München, Kösel.
- COLLOTTI, Enzo 2000: Sul razzismo antislovo. V: Burgio, Alberto ur.: Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945. Bologna, Mulino, 33-62.
- COSLOVICH, Marco 2000: Storia di Savina. Testimonianza di una madre deportata. Milano, Mursia.
- EISSLER, Kurt 1984: Die Ermordung von wievielen seiner Kinder muß ein Mensch symptomfrei ertragen können, um eine normale Konstitution zu haben? V: Lohman, Hans-Martin ur.: Psychoanalyse und Nationalsozialismus. Frankfurt am Main, Fischer.
- ECKSTAEDT, Anita 1989: Nationalsozialismus in der "zweiten Generation". Psychoanalyse von Hörigkeitsverhältnissen. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- FAIMBERG, Haydée 1987: Die Ineinanderrückung (Telescoping) der Generationen. V: Jahrbuch der Psychoanalyse 1987/20, 114-142.
- FELMAN, Shoshana 2000: Im Zeitalter der Zeugenschaft. Claude Lanzmanns Shoah. V: Baer, Ulrich ur.: "Niemand zeugt für den Zeugen". Erinnerungskultur nach der Shoah. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 173-196.
- FERENCZI, Sandor 1988: Ohne Sympathie keine Heilung. Das klinische Tagebuch von 1932. Frankfurt am Main, Fischer.
- FRIEDLÄNDER, Saul 1994: Trauma, Memory, and Transference. V: Hartman, Geoffrey H. ur.: The Shapes of Memory. Oxford, Blackwell, 252-263.
- FONDA, Pavel 1987: Psihični procesi in narodnostna identifikacija. V: Clavora, Feruccio et al.: Ednina, dvojina, večina. Petnajst prispevkov k vprašanju identitete, sožitja in življenja v narodnostno mešanem okolju. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 68-111.
- FREUD, Sigmund 1974: Der Mann Moses und die monotheistische Religion. Drei Abhandlungen. Frankfurt, Fischer Verlag.

- GNEIST, Joachim 1995: Wenn Haß und Liebe sich umarmen. Das Borderline-Syndrom. Ein Psychodrama unserer Zeit. München; Zürich, Piper.
- GRUBRICH-SIMITIS, Ilse 1984: Extremtraumatisierung als kumulatives Trauma. Psychoanalytische Studien über seelische Nachwirkungen der Konzentrationslagerhaft bei Überlebenden und ihren Kindern. V: Lohmann, Hans Martin ur.: Psychoanalyse und Nationalsozialismus. Beiträge zur Bearbeitung eines unbewältigten Traumas. Frankfurt am Main, Fischer, 210-235.
- GRUBRICH-SIMITIS, Ilse 1995: Vom Konkretismus zur Metaphorik. V: Bergmann, Martin S.; Jucovy, Milton E.; Kestenberg, Judith ur.: Kinder der Opfer, Kinder der Täter. Psychoanalyse und Holocaust. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 357-379.
- GRÜNBERG, Kurt 2000: Zur Tradierung des Traumas der nationalsozialistischen Judenvernichtung. V: Psyche 2000/9-10, 1002-1037.
- GRÜNBERG, Kurt; STRAUB, Jürgen ur. 2001: Unverlierbare Zeit. Pschosoziale Spätfolgen des Nationalsozialismus bei Nachkommen von Opfern und Tätern. (Psychoanalytische Beiträge aus dem Sigmund-Freud-Institut; 6). Tübingen, Edition Diskord.
- HADAR, Yossi 1991: Existentielle Erfahrung oder Krankheitssyndrom? V: Stoffels, Hans ur.: Schicksale der Verfolgten. Psychische und somatische Auswirkungen von Terrorherrschaft. Berlin; Heidelberg, Springer, 160-172.
- HALBWACHS, Maurice 1985: Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- HALBWACHS, Maurice 2001: Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia humanitatis.
- HASS, Aaron 2001: In the Shadow of the Holocaust. The Second Generation. Cambridge; New York; Melbourne, Cambridge University Press.
- HIRSCH, Mathias 2000: Transgenerationale Weitergabe von Schuld und Schuldgefühl. V: Opher-Cohn, Liliane; Pfäffling, Johannes; Sonntag, Bernd; Klose, Bernd; Poganz-Wnendt, Peter ur.: Das Ende der Sprachlosigkeit. Auswirkungen traumatischer Erfahrungen über mehrere Generationen. Gießen, Psychosozial-Verlag, 141-158.
- IGERC, Helena 2002: Spomini na otroška leta, na zapore in taborišča. V: Koroški koledar 2002. Celovec, Drava, 90-127.
- JEISMANN, Michael 2001: Auf Wiedersehen Gestern. Die deutsche Vergangenheit und die Politik von morgen. München, Deutsche Verlags-Anstalt.

- JACOBSON, Bertil 1988: Perinatal Origin of Eventual Self-Destructive Behavior. *Pre- and Peri-Natal Psychology* 1988/2, 227–241.
- JANUS Ludwig 2000: Die Psychoanalyse der vorgeburtlichen Lebenszeit und Geburt. Gießen, Psychosozial-Verlag.
- JEZERNIK, Božidar 1999: Struggle for Survival. Italian Concentration Camps for Slovenes during the Second World War. Ljubljana, Društvo za proučevanje zgodovine, literature in antropologije.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2000: Narod, identiteta, spol. (Knjižna zbirka Smeri). Trst, ZTT = EST.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2001: Vpliv fašizma in nacionalsocializma na prvo, drugo in tretjo generacijo. Primer koroški in tržaški Slovenci. Zaključno poročilo o rezultatih raziskovalnega projekta (MZT, J5-1010). (Raziskovalne naloge, 138). Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2003: The past that will not pass. Trauma as a historical experience. The case of the Slovenes in Italy. Referat na mednarodni konferenci "Beyond camps and forced labour. Current international research on survivors of Nazi persecution". London (Imperial War Museum), 29–31 January 2003. Slovensko: Preteklost, ki noče miniti. Travma kot zgodovinska izkušnja. Primer: Slovenci v Italiji. V: *Razprave in gradivo* 2003/42, 18–36.
- KESTENBERG, Judith 1974: Kinder von Überlebenden der Naziverfolgungen. V: *Psyche* 3/1974, 249–265.
- KESTENBERG, Judith 1989: Neue Gedanken zur Transposition. Klinische, therapeutische und entwicklungsbedingte Betrachtungen. V: *Jahrbuch der Psychoanalyse* 1989/24, 163–189.
- KESTENBERG, Judith 1998: Vorwort zur deutschen Ausgabe. V: Bergmann, Martin S.; Jucovy, Milton E.; Kerstenberg, Judith ur.: *Kinder der Opfer, Kinder der Täter. Psychoanalyse und Holocaust*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 9–61.
- KINSTON, Warren, COHEN, Jonathan 1986: Primal Repression. *Clinical and Theoretical Aspects*. *International Journal of Psychoanalysis*, 1986/67, 337–355.
- KLEIN, Hillel; KOGAN, Ilany 1986: Identification and denial in the shadow of Nazism. V: *International Journal of Psychoanalysis* 1986/67, 45–52.
- KLÜGER, Ruth 1999: *Weiter Leben. Eine Jugend*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- KOFMAN, Sarah 1988: *Erstickte Worte*. (Edition Passagen; 19). Wien, Passagen.
- KOGAN, Ilany 1990: Vermitteltes und reales Trauma in der Psychoanalyse von Kindern von Holocaust-Überlebenden. V: *Psyche* 1990/44, 533–544.
- KOGAN, Ilany 1998: *Der stumme Schrei der Kinder. Die zweite Generation der Holocaust-Opfer*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
- KOGAN, Ilany 2000: Die Suche nach der Geschichte der Nachkommen von Holocaust-Überlebenden in ihren Analysen und Reparation des "seelischen Lochs". V: Opher-Cohn, Liliane et al.: *Das Ende der Sprachlosigkeit. Auswirkungen traumatischer Erfahrungen über mehrere Generationen*. Gießen, Psychosozial-Verlag, 159–178.
- KOGAN, Ilany 2004: Trauma, Resistenz und Kreativität. Beobachtungen aus Analysen von Kindern Holocaustüberlebender. V: Frölich, Margit; Lapid, Yariv; Schneider, Christian ur.: *Repräsentationen des Holocaust im Gedächtnis der Generationen. Zur Gegenwartsbedeutung des Holocaust in Israel und Deutschland*. (Arnoldshainer Interkulturelle Diskurse, 4). Frankfurt am Main, Brandes & Apsel.
- KOKOT, Andrej 1996: *Ko zori spomin ... Otroška doživetja v pregnanstvu*. Celovec, Drava.
- KOSELLECK, Reinhart 1999: *Pretekla prihodnost. Prispelvi k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- KRAMER, Sven 1999: *Auschwitz im Widerstreit. Zur Darstellung der Shoah in Film, Philosophie und Literatur*. Wiesbaden, Deutscher Universitäts-Verlag.
- LANGER, Lawrence L. 1993: *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory*. New Haven, Yale University Press.
- LANGER, Lawrence 2000: *Die Zeit der Erinnerung. Zeitverlauf und Dauer in Zeugenaussagen von Überlebenden des Holocaust*. V: Baer, Ulrich ur.: *Erinnerungskultur nach der Shoah*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LACAN, Jacques 1996: *Štirje temeljni koncepti psihoanalize*. (Zbirka Analecta). Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- LEVI, Primo 2003: *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- LÉVINAS, Emmanuel 1996: *Smrt in čas*. Ljubljana, Nova revija.
- LEVY, Daniel; SZNAIDER, Natan 2001: *Erinnerung im globalen Zeitalter. Der Holocaust*. Frankfurt am Main.
- LYOTARD, Jean-Francois 1988: *Heidegger und "Die Juden"*. Wien, Passagen Verlag.

- MALLE, Avguštin 2002: Spominjanje na pregon in upor. V: Malle, Avguštin ur.: *Pregon koroških Slovencev/Die Vertreibung der Kärntner Slowenen*. Klagenfurt/Celovec, Drava.
- NIETHAMMER, Lutz ur. 1985: *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History"*. Frankfurt am Main.
- MODENA, Emilio ur. 2001: *Das Faschismussyndrom. Zur Psychoanalyse der Neuen Rechten in Europa*. Giessen, Psychosozial-Verlag.
- MOSER, Tilmann 1997: *Dämonische Figuren. Die Wiederkehr des Dritten Reiches in der Psychotherapie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- NEČAK, Dušan 1985: *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976)*. Osnutek za politično zgodovino. Ljubljana, Borec.
- PAHOR, Boris 1967: *Nekropola*. Maribor; Trst, Založba Obzorja; Založništvo tržaškega tiska.
- PASETTA, Franc 2002: *Pregnanstvo na otoku Ustica. O taborišču Frascette d'Alatri*. V: Borec. *Revija za zgodovino, antropologijo in književnost* LIV/2002, 6–48.
- PEREC, Georges 1982: *W oder die Kindheitserinnerungen*. Frankfurt am Main.
- PYPER, Jens Fabian ur. 2002: *"Uns hat keiner gefragt". Positionen der dritten Generation zur Bedeutung des Holocaust*. Berlin; Wien, Philo-Verlag.
- QUINDEAU, Ilka 1995: *Trauma und Geschichte. Interpretationen autobiographischer Erzählungen von Überlebenden des Holocaust*. Frankfurt am Main, Brandes und Apsel.
- RAY, William J. 1996: *Dissociation in Normal Populations*. V: Michelson, Larry K.; Ray, William J. ur.: *Handbook of Dissociation. Theoretical, Empirical, and Clinical Perspectives*. New York, Plenum Press, 51–68.
- RANK, Otto 1998: *Das Trauma der Geburt und seine Bedeutung für die Psychoanalyse*. Giessen, Psychosozial-Verlag.
- REEMTSMA, Jan Philipp 1998: *Im Keller*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- REICHEL, Peter 2001: *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*. München, Beck.
- REITERER, Albert F. 1986: *Doktor und Bauer. Ethnischer Konflikt und sozialer Wandel. Die Sozialstruktur der slowenischen Minderheit in Kärnten*. Klagenfurt/Celovec, Drava.
- ROSENTHAL, Gabriele ur. 1997: *Der Holocaust im Leben von drei Generationen. Familien von überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern*. Gießen, Psychosozial-Verlag.
- ROTHSCHILD, Berthold 2002: *Die Macht des Schweigens. Historische Wahrheit – ein vernachlässigtes psychoanalytisches Konzept*. V: Ludwig-Kedmi, Revital/Spiegel Miriam Victory/Tyrangiel, Silvie ur.: *Das Trauma des Holocaust zwischen Psychologie und Geschichte*. Zürich, Chronos, 127–142.
- RÜSEN, Jörn ur. 2001: *Psychologische Grundlagen, Entwicklungskonzepte, empirische Befunde*. Köln; Weimar; Wien, Böhlau.
- RÜSEN, Jörn 2001a: *Holocaust, Erinnerung, Identität*. V: Welzer, Harald: *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg, Hamburger Edition, 243–259.
- SCHUMER CHAPMAN, Fern 2000: *Mutterland – nach dem Holocaust. Eine Tochter fordert die Erinnerung zurück*. Rüsselsheim, Christel Göttert Verlag.
- SEMPRUN, Jorge 1997: *Schreiben oder Leben*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- SILBERMANN, Alphons; STOFFERS, Manfred 2000: *Auschwitz. Nie davon gehört? Erinnerungen und Vergessen in Deutschland*. Berlin, Rowohlt.
- VALDEVIT, Giampaolo 1999: *Il dilemma Trieste. Guerra e dopoguerra in uno scenario europeo*. [Trieste], Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana.
- TROHA, Nevenka 1999: *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana, Modrijan.
- TUL, Ema 2003: *Spomini bivše deportiranke*. Mačkolje, SKD Primorsko.
- VERGINELLA, Marta 2003: *Primo Levi, razlagalec lagerske asimetrije*. V: Levi, Primo: *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana, Studia humanitatis, 171–193.
- VERNY, Thomas; KELLY, John 1983: *Das Seelenleben des Ungeborenen*. Frankfurt am Main; Berlin, Ullstein.
- VOLKAN, Vamik D. 2000: *Die Anatomie der Vorbereitungen für das Symposium "Das Ende der Sprachlosigkeit?"*. V: Opher-Cohn, Liliane; Pfäffling, Johannes; Sonntag, Bernd; Klose, Bernd; Poganz-Wnendt, Peter ur.: *Das Ende der Sprachlosigkeit. Auswirkungen traumatischer Erfahrungen über mehrere Generationen*. Gießen, Psychosozial-Verlag, 23–50.

VOLKAN, Vamik D.; AST, Gabriele; GREER, William Greer 2002: The Third Reich in the Unconscious. Transgenerational Transmission and Its Consequences. New York; London, Brunner-Routledge.

WAJNRYB, Ruth 2001: The Silence. How tragedy shapes talk. Crows Nest NSW (Australia), Allen & Unwin.

WELZER, Harald 2002: Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung. München, Beck.

de WIND, Eddy 1992: Begegnung mit dem Tod. V: Hardtmann, Gertrud ur.: Spuren der Verfolgung. Seelische Auswirkungen des Holocaust auf die Opfer und ihre Kinder. Gerlingen, Bleicher Verlag.

ŽIŽEK, Slavoj 2001: Ein Plädoyer für Intoleranz. Wien, Passagen-Verlag.

STALIŠČA DO JEZIKOVNE RAZNOLIKOSTI NA NARODNOSTNO MEŠANIH OBMOČJIH V SLOVENIJI

STANDPOINTS TOWARDS LINGUISTIC DIVERSITY IN THE ETHNICALLY MIXED TERRITORIES OF SLOVENIA

The article presents some empiric data acquired during the research project which point out the perception of the chosen sample of inhabitants regarding the role of language – so minority as majority – in the society. It shows how the population estimates the presence of a minority language (Italian or Hungarian) in the environment where the minority language is equal to the majority language. Standpoints of respondents towards bilingualism are also presented, and specially emphasized is their attitude towards the statement that “in my settlement, bilingualism is a necessity”.

Keywords: Slovenia, ethnically mixed territories, bilingualism, population standpoints

V prispevku avtorica prikazuje nekatere empirične podatke raziskave, ki osvetljujejo percepcijo izbranega vzorca prebivalcev o vlogi jezika – tako manjšinskega kot večinskega – v družbi. Prikazano je, kako prebivalci ocenjujejo prisotnost manjšinskega jezika (italijanskega oz. madžarskega) v okolju, kjer je jezik manjšine enakovreden z jezikom večine. Prikazana so tudi stališča anketirancev do dvojezičnosti, posebej pa je izpostavljeno stališče anketirancev do trditve “dvojezičnost je v mojem kraju življenjska nužnost”.

Ključne besede: Slovenija, etnično mešana področja, dvojezičnost, stališča prebivalstva

UVOD

Jezik in družba sta tesno povezana in med seboj prepletena. V določenih trenutkih je skoraj nemogoče ločiti jezikovne procese od družbenih. Jezik je del posameznikove osebnosti, jezikovne navade pa so najpomembnejše sestavine družbenih navad. Jezik je kot družbeni fenomen tesno povezan z družbeno strukturo in družbenim vrednostnim sistemom. Posameznik prav z jezikovnim sporazumevanjem oziroma s svojim jezikovnim obnašanjem odseva družbene norme, ki jih zahteva določen položaj, hkrati pa z njim določa tudi svoj odnos do drugih ljudi in položaj v družbi.

Čeprav v današnjem času prevladuje hiter razvoj telekomunikacijske tehnologije in se vedno bolj uveljavlja globalno komuniciranje (radio, televizija, internet ...), pa jezik še naprej ostaja eno najpomembnejših sredstev uspešne komunikacije. Jezik ima vedno “*dvojno naravo*”. Ne pomeni samo simboličnega sistema, katerega namen je, da prenaša informacijo o neki zadevi, ampak je lahko obravnavan tudi kot družbena značilnost, kot kulturni proizvod, ki sodeluje pri oblikovanju in ohranjanju odnosov med ljudmi. Posameznik jezik usvoji, ga goji, razvija, zanemarja ali opušča. V tem kontekstu je jezik predmet in značilnost posameznika in skupnosti ter obravnavan v povezavi z značilnostmi posameznika (starost, izobrazba ...) in skupnosti (status jezika v družbi, število govorcev jezika ...) ter v povezavi z obema. Prav ta dvojna narava jezika vpliva na posameznikovo jezikovno obnašanje ter na posameznikovo sprejemanje jezikovne raznolikosti.

Z družbenega vidika sta pomembna dva vidika jezikovnega obnašanja (Trudgill, 1986):

- prvi se nanaša na funkcijo jezika pri oblikovanju družbenih odnosov,
- drugi se nanaša na vlogo, ki jo ima jezik pri prenašanju informacije o govorcu.

Oba vidika odsevata povezavo jezika in družbe ter se medsebojno prepletata. Jezikovno obnašanje posameznika je vedno povezano s stališči in z vrednotami ter motivacijo za učenje in rabo jezika. Jezik ni samo orodje za sporazumevanje in sredstvo za doseganje poklicnega in družbenega uspeha, ampak predstavlja temelj, ki posamezniku in skupnosti odpira pot za spoznavanje in sprejemanje okolja. Jezik ima funkcijo individualnih in socialnih identitet, kajti jezikovni repertoar postavi posameznika – govorca v določeno socialno in tudi etnično strukturo.

Različne skupnosti imajo v posameznih okoljih različno vlogo in položaj, kar pogojuje, da imajo tudi jeziki teh skupnosti, ki prihajajo v stik, različne vloge. V specifičnih situacijah je izbira določenega jezika ali določene jezikovne variante

posameznika ali skupine vedno v povezavi z družbenimi faktorji, kar vpliva tudi na različno zaznavanje in sprejemanje jezikov.

Različne družbene situacije vplivajo na jezikovno izbiro posameznika in na njegovo sprejemanje okolja. Jezikovna izbira med dvema jezikoma je največkrat jezikovno "tiha", toda v družbenem pomenu veliko pomembnejša in "glasnejša".

Percepcija jezikovne raznolikosti se odraža tudi v stališču posameznika oz. skupine do jezika. Stališče do jezika je kompleksen fenomen, ki vključuje tako sprejemanje jezika, znanje jezika in vplive zunanjih/situacijskih faktorjev. Kateri jezik oziroma katera jezikovna oblika se v določenem kontekstu uporablja, je v veliki meri odvisno prav od posameznikovega subjektivnega mnenja, od njegove jezikovne zmožnosti ter od motivacije za učenje in rabo jezika. Vse našete kazalce lahko združimo pod sintagmo "stališče do jezika". Pri interpretaciji empiričnih podatkov ni dovolj, da zaznamo stališče in ga s statističnimi metodami analiziramo in ovrednotimo, ampak moramo stališče do jezika umestiti v okolje ter ga analizirati z dodatnimi dejavniki. V prispevku predstavljamo izbrane rezultate raziskav, ki so potekale v okviru longitudinalno in multidisciplinarno zastavljenega projekta "Etnična identiteta in medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru"¹ v različnih časovnih obdobjih, in sicer v Lendavi leta 1991, 1994 in 1996 ter na Obali² leta 1994 in 1996. V vzorec so bili vključeni naključno izbrani prebivalci Lendave in Obale.³ Sestava naključno izbranih anketirancev je bila etnično heterogena⁴ in je odražala etnično strukturo narodnostno mešanega okolja.

Izbrani rezultati - ocena prisotnosti jezika ter stališče do dvojezičnosti - osvetljujejo pogled prebivalcev narodnostno mešanega območja na jezikovno raznolikost.

OCENA PRISOTNOSTI JEZIKA V JAVNEM ŽIVLJENJU

V raziskavi je bilo anketirancem zastavljeno naslednje vprašanje: "Kako ocenjujete prisotnost madžarskega/italijanskega jezika na narodnostno mešanem območju v javnem življenju (priređitve, obvestila, razglasi, dvojezični napisi)?" Vprašani so se odločali po lastni presoji, ponujena pa jim je bila trostopenjska les-

* * *

¹ Nosilka projekta prof. dr. Albina Nečak Lük.

² V prispevku je uporabljen termin Obala. Termin se je uporabljal v okviru že omenjenega projekta in sicer zato, ker smo zajeli naključno izbrane izpraševance iz mesta Izola/Isola in pa naključno izbrane pripadnike italijanske narodnosti s celotnega narodnostno mešanega območja Slovenske Istre.

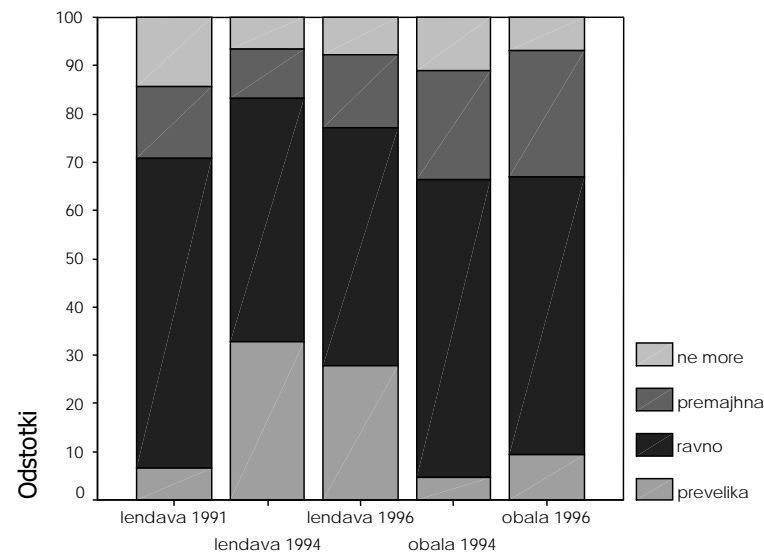
³ Lendava: leta 1991 - N = 678; leta 1994 - N = 333; leta 1996 - N = 320

Obala: leta 1994 - N = 697; leta 1996 - N = 264

⁴ Etnična sestava vzorca sloni na osnovi analize odgovorov anketirancev, kjer so sami odločali o pripadnosti etnični skupini. Tak družbenopsihološki pristop pri določanju etnične pripadnosti zagovarja tudi Barth (1969).

tvica - prevelika, ravno pravišnja, premajhna. Kot četrta jim je bila dana možnost, da ocene ne morejo podati. Vprašanje je bilo anketirancem postavljeno v vseh časovnih etapah projekta.

Graf 1: Prikaz ocene prisotnosti jezika manjšine na narodnostno mešanem območju

Grafični prikaz ponazarja,⁵ kako so vprašani ocenili prisotnost madžarskega oziroma italijanskega jezika v Lendavi in na Obali. Statistično opazne razlike ($p = 0,000$) so tako glede na oceno prisotnosti kot na leto raziskave in na narodno mešano območje. Zaznani so premiki v oceni prisotnosti. Ocena prisotnosti manjšinskega jezika v javnem življenju je subjektivno obarvana in ne vsebuje samo jezikovne komponente, ampak neposredno odraža odnos vprašanih do dvojezičnosti in do dvojezičnega okolja ter posledično tudi stopnjo sprejemanja različnih jezikov v okolju.

* * *

⁵ Ocena prisotnosti je prikazana glede na frekvenčne rezultate -glej Sonja Novak Lukanovič, Jezikovno prilaganje na narodnostno mešanih območjih Slovenije, Ljubljana, FF, doktorska disertacija, Priloga 1, Tabela 1.

Na Obali so relativno majhni statistični premiki v oceni prisotnosti manjšinskega jezika v javnosti v obeh obravnavanih časovnih točkah. Odstopanja v stališčih anketirancev se nanašajo tako na oceno "prevelika", kot "ravno pravšnja" in tudi "premajhna" prisotnost italijanskega jezika v javnem življenju. Večina vprašanih v obeh časovnih točkah je bila mnenja, da je italijanski jezik ravno prav prisoten, relativno veliko vprašanih (približno četrtnina) pa je bilo v obeh časovnih točkah celo mnenja, da je italijanski jezik premalo prisoten. Takšno mnenje zagovarja večina pripadnikov italijanske narodnosti ter tudi velik odstotek vprašanih iz skupine "drugi".

V Lendavi je situacija nekoliko drugačna, čeprav v vseh časovnih točkah prevladuje mnenje, da je madžarski jezik ravno prav prisoten. Ocena vprašanih – obe skrajnosti, prevelika in premajhna prisotnost – se je spreminjala. Statistično opazne premike v oceni prisotnosti manjšinskega jezika lahko pripisujemo vplivu družbenega okolja, in sicer spremenjeni družbenopolitični situaciji v Sloveniji po letu 1991 ter novoustanovljeni državi. Spremembe so se odražale v naraščajočem slovenskem in tudi madžarskem nacionalizmu, kar dokazuje podatek, da je v raziskavi leta 1994 znatno narasel odstotek vprašanih, ki so bili mnenja, da je madžarski jezik preveč prisoten (kar 32,7 odstotka). Rezultat iz leta 1996 pa kaže na naraščajoči odstotek vprašanih, ki menijo, da je madžarski jezik premalo prisoten (15 odstotkov).⁶ Statistično manjši odstotek vseh vprašanih v primerjavi z vprašanimi na Obali pa je bil mnenja, da je prisotnost madžarskega jezika premajhna.

Analiza variance (ANOVA),⁷ ki se nanaša na obe področji, kaže, da med vsemi spremenljivkami na oblikovanje ocene prisotnosti jezika manjšine v javnem življenju še najbolj vplivata narodnost in izobrazba anketirancev. Nadaljnja poglobljena statistična analiza križanja, ki se nanaša na izobrazbo anketirancev⁸ pa je pokazala, da je na Obali vpliv izobrazbe bolj izrazit kot v Lendavi.⁹

Ocena "premajhna" prisotnost kaže na pomembne statistične razlike med skupinami, pri čemer zlasti izstopajo pripadniki manjšine. Mnenje o premajhni pri-

* * *

⁶ Pregled tiska (časopisnega in revialnega) v letu 1994 ni pokazal, da bi se spomladi leta 1994, v času naše raziskave, odvijali dogodki, ki bi vplivali na spremenjeno mnenje anketirancev. Lahko pa so ga zaznamovali dogodki iz prejšnjih let, povezani z dvojezično solo (ustavni spor) in z dvojezičnimi osebnimi dokumenti. Rezultat je lahko tudi odraz naraščajočih čustev in s poudarjanjem identitete lastnega naroda (tako pri večini kot pri manjšini), ki se je ob osamosvojitvi in lastni državi še stopnjevalo. Kasnejši rezultati kažejo, da so se čustva umirila.

⁷ glej Sonja Novak Lukanovič, Jezikovno prilagajanje na narodnostno mešanih območjih Slovenije, Ljubljana, FF, doktorska disertacija, Priloga 1, Tabela 2.

⁸ Ibid. 9, Priloga 1, Tabela 3.

⁹ Statistična analiza - Chi - square Tests je naslednja: Lendava $p = 0,157$, torej je $>$ od $0,05$, kar kaže, da ni statistično značilno. Na Obali pa je $p = 0,058$, torej je statistično značilna povezava.

sotnosti manjšinskega jezika je bolj prisotno pri pripadnikih italijanske narodnosti na Obali kot pa pri pripadnikih madžarske narodnosti v Lendavi.¹⁰

Spremenljivka – ocena "prevelika" je pokazatelj vzdušja v jezikovno heterogenem okolju. Ocena ima specifičen pomen predvsem v okoljih, ki so zasnovana na principu enakopravnosti jezikov – tako večinskega kot manjšinskega, in to na individualni in institucionalni ravni. V našem konkretnem primeru ima ocena "prevelika prisotnost", ki se nanaša na jezik manjšine, negativen predznak, kar pomeni, da določen odstotek ljudi moti prisotnost jezika manjšine v javnem življenju. To odseva njihovo stališče, da ne sprejemajo dvojezičnega okolja in dvojezične ureditve kot nekaj naravnega. Nesprejemanje dvojezičnega okolja nam potrjujejo tudi podatki, ki se nanašajo na stališča anketirancev do dvojezičnosti (to nam dokazuje predvsem analiza trditve "dvojezičnost je v mojem kraju življenjska nujnost").

Ocena "prevelika prisotnost" manjšinskega jezika v javnem življenju v različnih časovnih točkah pri vseh skupinah nakazuje, da trend vprašanih s takim stališčem narašča. Statistične razlike v rezultatih med etničnimi skupnostmi in med narodnostno mešanima okoljema¹¹ obstajajo. Zlasti so statistično pomembne razlike v oceni "preveč" pri Slovencih in pri skupini "drugi" na Obali in v Lendavi. Pri pripadnikih manjšine na obeh narodnostno mešanih območjih pa ni zaznati tako močnih statističnih razlik v oceni, da je prisotnost prevelika (Graf 2).

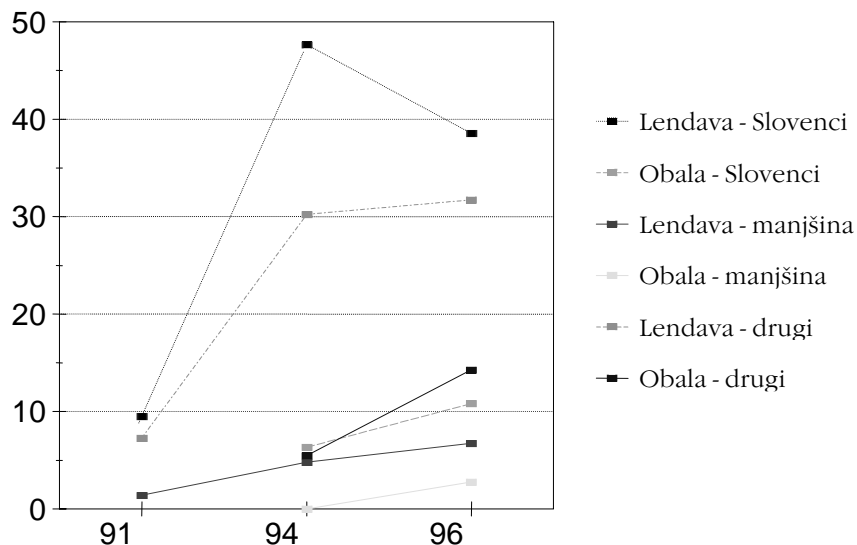
Pri Slovencih v Lendavi se je statistično povečal trend ocene, da je prisotnost prevelika (pogoj je, da je $p < 0,05$, pri Slovencih v Lendavi je $p = 0,000$), medtem ko pri Slovencih na Obali trend ni statistično pomemben ($p = 0,072$).

* * *

¹⁰ Ibid 9 Priloga 1, Graf 1.

¹¹ Ibidem 9 Priloga 1, Tabela 4, predstavljen Chi -Square Test za vsako skupino in območje.

Graf 2: Prikaz narodnostne strukture anketirancev, ki so odgovorili, da je manjšinskega jezika v javnem življenju preveč

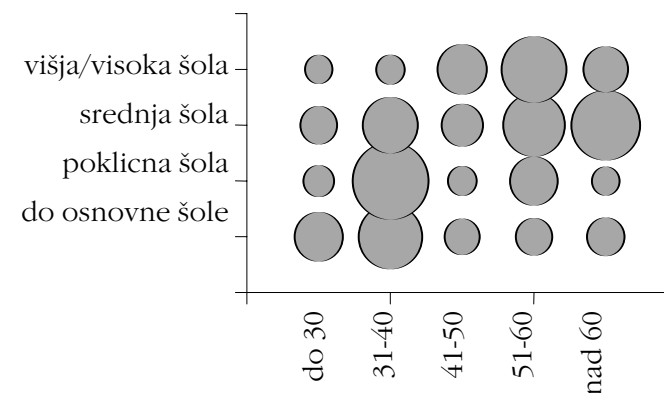

Le majhno število anketiranih pripadnikov manjšine na obeh območjih je ocenilo, da je prisotnost manjšinskega jezika prevelika. Večji odstotek iz skupine "drugi" je v različnih časovnih točkah oceno spremenil. Zlasti v Lendavi se je statistično povečal trend ocene "preveč" pri skupini "drugi" ($p = 0,000$), medtem ko na Obali trend v oceni "preveč" pri skupini "drugi" ni statistično značilen ($p = 0,071$).

Ocena "prevelika prisotnost" na nek način kaže, da ne sprejemajo različnost in večkulturno okolje, v katerem anketiranci živijo. Predvidevali smo, da mlajša generacija zaradi številnih družbenih dejavnikov bolje sprejema različnost in ni, tako kot starejši, obremenjena z zgodovinskimi dogodki. Prav tako pa je mlajša generacija na narodnostno mešanih okoljih vključena v sistem dvojezične vzgoje in izobraževanja, katerega cilj je tudi vzgajanje k sprejemanju različnosti.

Graf 3: Prikaz anketirancev, ki so odgovorili, da je manjšinskega jezika v javnem življenju preveč, glede na starost in izobrazbo¹²

	Do 30 let	31–40 let	41–50 let	51–60 let	Nad 61 let
do osnovne šole	5.6 %	9.5 %	3.0 %	3.2 %	3.4 %
poklicna šola	2.3 %	13.5 %	2.0 %	5.4 %	1.9 %
srednja šola	3.3 %	7.2 %	4.1 %	9.0 %	11.2 %
višja/visoka šola	1.9 %	2.0 %	5.8 %	10.0 %	4.8 %

Zanimivo je, da v obravnavanem vzorcu med vsemi, ki prisotnost manjšinskega jezika v okolju ocenjujejo kot preveliko, najbolj izstopa generacija 31–40 let. Podatek preseneča, saj je prav ta skupina v aktivnem vsakdanjem stiku z okoljem. Nespodbuden podatek – vprašani so se za to oceno odločili zavestno – pomeni, da dvojezičnosti v svojem okolju ne sprejemajo. Podrobnejša analiza strukture teh izpraševancev je pokazala, da ima večina poklicno oz. srednješolsko izobrazbo. Predvidevamo lahko, da vprašani v času šolanja niso obiskovali enega izmed modelov dvojezičnega izobraževanja. Dejstvo, da relativno veliko vprašanih ocenjuje prisotnost manjšinskega jezika kot "preveč", nakazuje, da družbeno okolje v najširšem pogledu ne prispeva dovolj k ustvarjanju dvojezičnega vzdušja in da vprašani ne sprejemajo jezikovne raznolikosti kot prednost.

Grafični prikaz (Graf 3) prikazuje strukturo vprašanih, ki meni, da je manjšinski jezik preveč prisoten, glede na starost in izobrazbo. V prikazu so vključeni rezultati

***

¹² V grafu so vključeni rezultati raziskave iz Lendave 1991 in Obale 1994.

prve raziskave v Lendavi (1991) in prve raziskave na Obali (1994) ter tako prikazani obe narodnostno mešani okolji kot celoto. Izhajali smo iz stališča, da je sprejemanje jezikovne različnosti v Sloveniji zasnovano na skupnih izhodiščih.

Percepcije in stališča o prisotnosti manjšinskega jezika na narodnostno mešanem območju v Sloveniji obravnavajo tudi druge raziskave. Pri tem je treba omeniti rezultate mednarodne raziskave¹³ med izbrano/vodilno populacijo v Lendavi. Analiza rezultatov o prisotnosti manjšinskega jezika je pokazala, da rabo manjšinskega jezika v dvojezični ureditvi vprašani sprejemajo predvsem kot možnost, da lahko Madžari govorijo v svojem maternem jeziku, da jim dvojezična ureditev pomaga pri ohranjanju etnične identitete in krepi samozavest. Jezikovno raznolikost v okolju sprejemajo predvsem kot možnost lažjega sporazumevanja.

Ne glede na prikazana in analizirana odstopanja v stališčih in percepcijah med vprašanimi pa med večino prevladuje ocena, da je prisotnost manjšinskega jezika na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji v javnem življenju ravno pravšnja, kar pomeni, da sprejemajo jezikovno raznolikost.

STALIŠČA DO DVOJEZIČNOSTI

Stališča do dvojezičnosti so analizirana na osnovi analize enajstih trditev¹⁴ o dvojezičnosti in nakazujejo kako posamezniki zaznavajo in sprejemajo jezikovno raznolikost v okolju, kjer živijo. Vprašani so se na osnovi petih možnosti morali odločiti ali se s trditvami strinjajo ali ne. Možnosti so bile: popolnoma se strinjam, v glavnem se strinjam, niti se ne strinjam, niti se ne strinjam, v glavnem se ne strinjam, sploh se ne strinjam.

* * *

¹³ Mednarodna raziskava je potekala v okviru projekta "Medetnični odnosi in narodna identiteta v slovenskem etničnem prostoru" (nosilka prof. Albina Nečak Lük) v treh narodnostno mešanih območjih – v Sloveniji (Lendava), Estoniji (Silla Mea) in Ukrajini (Uzghorod) v letu 1997. O tem glej več Nečak Lük, Muskens, Novak - Lukanovič (ur.), 2000.

¹⁴ Trditve so bile naslednje:

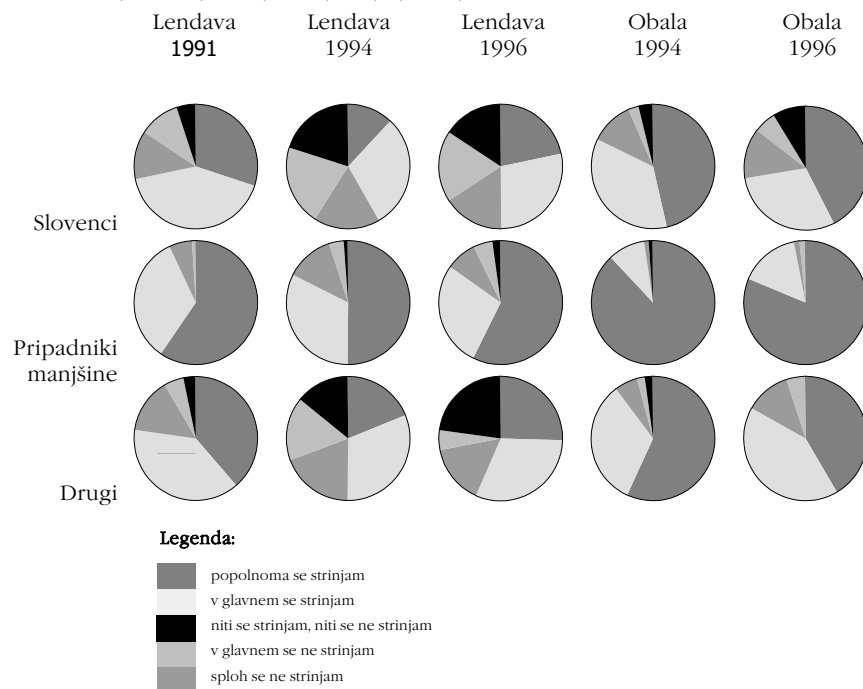
1. Dvojezičnost je v mojem kraju življenjska nujnost.
2. Na narodnostno mešanem območju bi morali Slovenci in Madžari/Italijani imeti tudi v praksi enake pravice in dolžnosti do slovenskega in madžarskega/italijanskega jezika.
3. Madžari/ Italijani so se dolžni naučiti slovenski jezik.
4. Pod uplivom dvojezičnosti se oblikuje jezik, ki ni ne slovenski ne madžarski, ne italijanski.
5. Na narodnostno mešanem območju morajo biti vse šole dvojezične/usi se morajo učiti oba jezika.
6. Slovencem se ni treba učiti madžarsčine/italijansčine.
7. Na narodnostno mešanem območju mora biti vse poslovanje v javnosti dvojezično.
8. Pod uplivom dvojezičnosti Madžari/Italijani opuščajo svoj jezik.
9. Dvojezičnost se v mojem kraju spoštuje.
10. Na narodnostno mešanem območju morajo biti vsi napisi in reklame dvojezični.
11. Na delovnem mestu naj vsi delavci govorijo slovensko.

Za posamezne trditve je bila izračunana povprečna vrednost strinjanja. Z metodo logistične regresije se je nakazal trend spreminjanja stališč med posameznimi skupinami v različnih časovnih točkah in izpostavljene so bile razlike med skupinami.

Kot izhodiščno trditev pri obravnavanju stališča anketirancev do dvojezičnosti v prispevku predstavljamo "dvojezičnost je v mojem kraju življenjska nujnost".

Sprejemanje dvojezičnosti na narodnostno mešanih območjih predstavlja življenjsko nujnost, ki jo človek sprejme kot nekaj samoumevnega in naravnega. Sama trditev še ne nakazuje, ali se vprašani strinjajo z dvojezičnostjo ali jo odklanjajo ter kako se v dvojezičnem okolju jezikovno obnašajo, ampak nakazuje, kako vprašani zaznavajo različnost v svojem okolju. Posamezniki (v obravnavo smo vključili vse – poleg Slovencev in pripadnikov manjšin tudi tiste, ki so se opredelili kot drugi) v različnih časovnih točkah različno sprejemajo dejstvo, da je dvojezičnost v njihovem kraju življenjska nujnost, kar nam nazorno prikazuje grafična porazdelitev (glej Graf 4). Že na prvi pogled je mogoče zaznati razlike med Lendavo in Obalo. V Lendavi so stališča bolj pestra, zlasti zaznavna pa je sprememba med letoma 1991 in 1994, ki smo jo zasledili tudi pri obravnavi drugih vprašanj. Relativno velik del Slovencev in tudi drugih se v glavnem oziroma sploh ne strinja s trditvijo, da je dvojezičnost v njihovem kraju življenjska nujnost. To pa še ne pomeni, da različnosti v okolju ne sprejemajo. Koncept dvojezičnosti ni del njihovega vsakdanjega življenja, kar potrjujejo tudi s samo rabo slovenskega jezika na delu in v stikih z javnimi ustanovami (v shemi jezikovnega prilagajanja jih večina sodi v model A). Naša predvidevanja so bila, da imajo tako stališče predvsem posamezniki, ki so se na narodnostno mešano območje priselili in zato z dvojezičnostjo niso zaživeli. Vendar poglobljena statistična analiza ni pokazala statistično pomembne povezave (vrednost p ni bila v nobeni povezavi trditve s priselitvijo manjša od 0,05).

Graf 4: Dvojezičnost je v mojem kraju življenjska nujnost

Različni družbenopolitični dogodki v Sloveniji so vplivali, da so vprašani, vključeni v raziskave, v različnih časovnih točkah spreminjali svoje stališče do dvojezičnosti, kar je pokazalo, da so se z nekaterimi trditvami bolj, z drugimi pa manj strinjali. Rezultati so pokazali, da percepcijo jezikovne raznolikosti zaznava tudi odnos do dvojezičnosti.

Z večino trditev, ki se nanašajo na dvojezičnost, se anketiranci v glavnem strinjajo, kar pomeni, da večina odgovorov ne kaže razlikovanja v stališčih med skupinami. Razhajanja v pogledu na dvojezičnost se pojavljajo samo pri nekaterih trditvah in pri posameznih skupnostih, ki jih v prispevku tudi predstavljamo.

V Lendavi so tako Slovenci kot Madžari predvsem med leti 1991 in 1994 spreminjali svoja stališča do dvojezičnosti, medtem ko med leti 1994 in 1996 pri nobeni od skupin ni zaznana statistično pomembna sprememba stališč (druge smo izločili). Primerjava statističnih rezultatov iz leta 1991 in 1996 kaže, da so anketi-

ranci spreminjali svoj pogled samo na nekatere vidike dvojezičnosti. Spremembe nakazujejo trend odmikanja od uresničevanja koncepta dvojezičnosti, kot ga deklarirajo ustavnopravni dokumenti v Sloveniji. Ti rezultati ne govorijo v prid vzajemnemu jezikovnemu prilagajanju. Na osnovi statističnih analiz lahko trdim, da so leta 1996 v Lendavi Slovenci bolj kot leta 1991 zagovarjali trditev, naj na delovnem mestu vsi delavci govorijo slovensko, manj pa, da morajo biti vsi napisi in reklame dvojezični. Tudi Madžari so svoja stališča do različnih vidikov dvojezičnosti bolj spreminjali, statistika pa je zaznala, da se leta 1996 manj strinjajo s trditvama, da morajo biti na narodnostno mešanem območju vse šole dvojezične ter da se pod vplivom dvojezičnosti oblikuje jezik, ki ni ne slovenski ne madžarski. Prav tako se manj strinjajo s trditvijo, da se v njihovem kraju dvojezičnost spoštuje. Vse navedene trditve potrjujejo, da je bilo okolje leta 1996 manj naklonjeno dvojezičnosti kot leta 1991. To podkrepi tudi analiza podatkov o trditvi – “dvojezičnost je v mojem kraju življenjska nujnost”.

Na Obali so tako Slovenci kot Italijani v obravnavanih časovnih točkah spreminjali svoj pogled na dvojezičnost.¹⁵ Na osnovi statističnih rezultatov, ki jih prikazuje Graf 4, v vseh časovnih točkah ni prišlo do zelo izrazitih odstopanj v stališču do obravnavane trditve. Večina vprašanih ne glede na narodnostno pripadnost sprejema dvojezičnost kot del svojega življenja. Pozitivno sprejemanje dvojezičnega okolja med večino vprašanih na Obali se potrjuje tudi z oceno, da je manjšinski jezik ravno prav prisoten- Slovenci so se leta 1996 bolj kot leta 1994 strinjali, da se morajo Italijani naučiti slovenski jezik, prav tako pa so se bolj strinjali, da se pod vplivom dvojezičnosti oblikuje jezik, ki ni niti slovenski niti italijanski.

Italijani so se podobno kot Slovenci leta 1996 manj kot leta 1994 strinjali, da je dvojezičnost življenjska nujnost, prav tako so se manj strinjali, da se dvojezičnost v njihovem kraju spoštuje, večji poudarek pa so dali trditvi, da so se Italijani dolžni naučiti slovenski jezik.

Statistični kazalci nakazujejo, da so Slovenci v vseh časovnih točkah manj spreminjali svoja stališča do posameznih trditev, kot pa pripadniki manjšine. To si lahko razlagamo z dejstvom, da so pripadniki manjšine (tako Italijani kot Madžari) veliko bolj občutljivi na družbena dogajanja in da sami zaznavajo svojo etnolingvistično vitalnost kot šibko. Vse to vpliva na spreminjanje stališč glede na družbene dogodke.

Podatki so pokazali, da je statistično pomembna razlika med skupinama v trditvi, “da na narodnostno mešanem območju mora biti vse poslovanje v javnosti

* * *

¹⁵ Prikaz statističnih sprememb v stališčih o dvojezičnosti glede na posamezno časovno točko na Obali in v Lendavi glej Sonja Novak Lukanovič, Jezikovno prilagajanje na narodnostno mešanih območjih Slovenije, Ljubljana, FF, doktorska disertacija, Priloga 1, Tabela 13.

dvojezično". S trditvijo se veliko bolj strinjajo Madžari kot pa Slovenci. V letu 1994 pa se za razliko od Madžarov Slovenci veliko bolj strinjajo s trditvijo, "da naj na delovnem mestu vsi delavci govorijo slovensko".

Na Obali razlike med večino in manjšino oziroma med Slovenci in Italijani zaznamujejo tudi nekatere druge trditve. Slovence in Italijane v obeh časovnih točkah razlikuje trditev "dvojezičnost se v mojem kraju spoštuje". s katero se bolj strinjajo Slovenci kot pa Italijani, v letu 1996 pa se statistično razlikujeta skupini tudi pri trditvi, ki pravi, da se Slovincem ni treba učiti italijanščine.

Trditve "za Slovence ni potrebno, da se učijo madžarski/italijanski jezik (M/J)" statistično razlikuje Slovence v Lendavi in na Obali (manjše povprečje = večje strinjanje).

	1991	1994	1996
Lendava Slovenci	3,07	2,57	2,67 *
Lendava manjšina	3,72	3,39	3,61
<hr/>			
Obala Slovenci		4,03	4,12*
Obala manjšina		4,09	4,09

*Opazna statistična razlika med Slovenci v Lendavi in na Obali.

Ta rezultat nakazuje, da Slovenci na Obali sodijo, da je zanje pomembno učenje jezika manjšine. Znanje jezika jim tako omogoča komunikacijo v drugem jeziku, kar nakazuje, da na Obali obstajajo objektivni in subjektivni pogoji dvosmernega jezikovnega prilagajanja oziroma vzajemnega jezikovnega prilagajanja. V Lendavi je situacija nekoliko drugačna in Slovenci se relativno močno strinjajo, da zanje ni potrebno, da se učijo, torej posledično tudi, da znajo madžarski jezik. To njihovo subjektivno stališče pa kaže, da v Lendavi družbeno vzdušje ne ustvarja pogojev dvosmernega jezikovnega prilagajanja v takem smislu, kot to nakazujejo podatki za Obalo. Ti podatki kažejo trend različnega sprejemanja jezikovne raznolikosti.

ZAKLJUČEK

Statistična analiza empiričnih podatkov naših raziskav je pokazala, da vprašani na Obali in v Lendavi različno sprejemajo dvojezično okolje. Vrsta ocen, samoo-

cen in stališč do jezika, do dvojezičnosti, do dvojezične vzgoje in izobraževanja, je pokazala na statistično zaznane razlike med skupinami in med okoljem – med Obalo in Lendavo. V Lendavi je statistično večji odstotek pripadnikov večine kot na Obali ocenilo, da je manjšinski jezik v javnem življenju preveč prisoten, razlike pa so se pokazale tudi v subjektivni oceni znanja jezika. Ocene o znanju slovenskega jezika so podobne, razlikujejo pa se ocene o znanju manjšinskega jezika. Slovenci v Lendavi svoje znanje madžarskega jezika ocenjujejo slabše kot ocenjujejo Slovenci na Obali svoje znanje italijanskega jezika. Prav tako pa so tudi Madžari v Lendavi ocenili svoje znanje madžarskega jezika slabše kot Italijani znanje svoje materinščine. Pri analizi trditve o pomenu jezika se prepletata instrumentalna in integrativna vloga jezika, vprašani pripisujejo velik pomen znanju slovenskega, prav tako pa tudi znanju manjšinskega jezika. Stališča večine in manjšine do manjšinskega jezika so različna. Tudi s sprejemanjem dvojezičnosti kot življenjsko nujnostjo so se v statistični analizi pokazale razlike med Lendavo in Obalo. Na Obali se bolj strinjajo, da je dvojezičnost v njihovem kraju življenjska nujnost.

Odnos do jezika in odnos do jezikovne raznolikosti vsebuje kognitivni element, kar pomeni, da ima vsak posameznik izdelano svoje mnenje in svoje stališče do drugega jezika, kar vpliva na rabo jezika, na strategije jezikovnega prilagajanja. Rezultati raziskav so pokazali, da se stališča večinskega in manjšinskega prebivalstva do slovenskega jezika ne razlikujejo, razlikujejo se stališča posamezne skupine do jezika manjšine – do italijanskega in do madžarskega, kar pomeni, da se tako večina kot manjšina na Obali in v Lendavi v stališčih do manjšinskega jezika med seboj razlikujeta. Razlika v stališčih večine in manjšine do manjšinskega jezika kaže tudi na večjo razliko v objektivni etnolingvistični vitalnosti etničnih skupin v stiku. Rezultati niso potrdili, da se vprašani na Obali ali v Lendavi zelo močno strinjajo s trditvijo, da je znanje manjšinskega jezika potrebno pri zaposlovanju. Na drugi strani pa so vsi prepričani o nujnosti dvojezičnega poslovanja na narodno mešanem območju. Rezultati so tudi pokazali, da se pri stališčih do znanja manjšinskega jezika tako na Obali kot v Lendavi prepletata integrativna in instrumentalna vloga jezika, kar zagotavlja, da se v okolju različnost sprejema in da obstaja možnost vzajemnega jezikovnega prilagajanja.

Vprašani na Obali in v Lendavi so spreminjali svoj pogled na nekatere vidike dvojezičnosti. Statistična križanja so pokazala, da tistim posameznikom, ki ocenjujejo prisotnost manjšinskega jezika kot preveliko, znanje jezika manjšine ni pomembno, prav tako pa dvojezičnega okolja ne sprejemajo kot življenjsko nujnost.

REFERENCE:

- Barth, F. (1969) *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little Brown.
- Trudgill, P. (1986) *Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Nećak Lük, A., Muskens, G., Novak-Lukanovič, S. (ur.) (2000) *Managing the Mix thereafter: Comparative Research Into Mixed Communities in Three Independent successor States*. Ljubljana: Institute for Ethnic Studies.
- Novak Lukanovič, S. *jezikovno prilagajanje na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji*. Filozofska fakulteta, Ljubljana, doktorska disertacija, 2003.

NATIONAL MINORITIES AND CROSS-BORDER COOPERATION BETWEEN DENMARK AND GERMANY

This article introduces the case of the German-Danish experience on national minorities and cross-border cooperation in their borderlands. Firstly, the region will be characterized. Then the historical background and the present-day situation of the national Danish and German minorities will be described. In the third section, the German-Danish experience will be characterized and summed up in conclusive statements. Then, the development from minority regulations to cross-border cooperation will be characterised. Finally, the impact and relevance of the Schleswig experience to cross-boundary peace-building measures will be pointed out.

Keywords: Denmark, Germany, cross-border cooperation, minorities

NARODNE MANJŠINE IN ČEZMEJNO SODELOVANJE MED DANSKO IN NEMČIJO

Članek obravnava nemško danske izkušnje v zvezi z narodnimi manjšinami in čezmejnim sodelovanjem na obmejnih področjih. Najprej predstavi področje na splošno, njegovo zgodovino in današnji položaj danske oziroma nemške manjšine. V nadaljevanju povzame nemško danske izkušnje in naniza ključne probleme, pri čemer je opisan razvoj od manjšinske zakonodaje do čezmejnega sodelovanja, na koncu pa opozori še na vpliv in pomen izkušenj pokrajine Schleswig za vzpostavljanje uspešnega čezmejnega sodelovanja nasploh.

Ključne besede: Danska, Nemčija, čezmejno sodelovanje, manjšine

THE DANISH-GERMAN BORDER REGION AND ITS NATIONAL MINORITIES

The Danish-German border region consists of the county (*Amt*) of Sønderjylland in Denmark, and the city of Flensburg, and the districts of Schleswig-Flensburg, Nordfriesland, and Rendsburg-Eckernförde located North of the River Eider in Germany. The German districts are part of the state of Schleswig-Holstein within the Federal Republic of Germany. Up until 1864, most of this cross-border region formed an entity as the historical Danish duchy of Schleswig.¹ Therefore, the Danish-German region in an international context usually is referred to as 'Schleswig'. Today, the Danish part of the region is named Sønderjylland, whereas the German is called 'Landesteil Schleswig' (of Schleswig-Holstein) or South Schleswig to emphasize that Schleswig is divided between Denmark and Germany. The population of this cross-border region numbers some 750,000 inhabitants – one third living in Sønderjylland and two-thirds in South Schleswig.² In the latter there is a German majority of some 80-90 per cent. In Sønderjylland, the Danish majority share of the population is about 90-95 per cent. Further a diversity of ethnic and national minorities characterise the region.³

The share of the German minority is estimated to be 5-8 per cent of the population in the county of Sønderjylland. In all of Denmark with a total population of 5.383 mio. in 2003,⁴ the relative share of the German minority equals 0.2-0.4 per cent. The Danish minority in South Schleswig is estimated to be 8-10 per cent. In all of Schleswig-Holstein with a total population of some 2.81 mio. in 2003, the share of the Danish minority is approximately 1.7-1.8 per cent. Compared to the total population of Germany with some 82.543 mio. inhabitants in 2003,⁵ the relative share of the Danish minority is ca. 0.0006 per cent.

In general, the size of both national minorities in the region has to be estimated, because the authorities may conduct no census or registration of national or

* * *

¹ Norman Berdichevsky: The German-Danish Border: A Successful Resolution of an Age Old Conflict or its Redefinition? *Boundary & Territory Briefing*, Volume 2 Number 7, University of Durham: International Boundaries Research Unit 1999; Jørgen Kühl: En grænseoverskridende region med fælles historie – Fra engang til fællesskab / Eine grenzüberschreitende Region mit gemeinsamer Geschichte – Vom Nebeneinander zum Miteinander, in: *Region Sønderjylland/Schleswig*, Oldenburg: Kommunikation und Wirtschaft 2000, pp.12-27.

² See Christian L. Hansen/Holger Hinz: *Den socio-økonomiske situation i den dansk-tyske grænseregion 1988-2000 / Die sozio-ökonomische Situation in der deutsch-dänischen Grenzregion 1988-2000*, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 2000, pp.6-7.

³ *Kulturen. Sprachen. Minderheiten. Ein Streifzug durch die dänisch-deutsche Grenzregion*, Kiel 2000.

⁴ Compare to <http://www.dst.dk>.

⁵ Compare to <http://www.destatis.de>.

linguistic affiliation. The recognition of the national minorities in the borderlands is based on the principle of the individual's free and unrestricted affiliation with the groups. This affiliation may neither be challenged nor disputed by the authorities. Although the expert committee of the Council of Europe under the Framework Convention for the Protection of National Minorities in 2002 urged the German government to compile more reliable statistic information on the national minorities, both Germany's government and the Danish minority refused this recommendation, pointing to the fact that minorities were persecuted during the years 1933-1945 based on registers, and emphasizing the principle of voluntary identification.⁶ Therefore, all statistical information concerning the national minorities in the Danish-German border region cannot be verified based on census or other kinds of registration.

Both the Danish and German national minorities are defined in two ways: On the one side, their existence is acknowledged, recognized, and guaranteed by Denmark and Germany under uni-, bi- and multilateral declarations, notifications, and agreements. On the other side, the minorities themselves are defined by self-identification. The affinity to, affiliation with or membership of the minorities and the majorities is an individual choice, which can neither be challenged nor disputed by the authorities. The issue of legal definitions applied to both minorities is discussed in the following chapter.

In the German federal state of Schleswig-Holstein, supposedly some 50,000 persons are affiliated with the Danish national minority. They live in the area between the Danish-German boundary and the River Eider. This region is named Sydslesvig in Danish. The numbers of the minority equals 8-10 per cent of the region's population. The Danish minority lives scattered all over South Schleswig, but with a concentration in and surrounding the main city of Flensburg, and in the towns of Schleswig, Husum, Rendsburg, and Eckernförde. Strongholds of the Danish community can further be found in the area bordering the state frontier. However, it is an absolute numerical minority with a maximum population share of 20-30 per cent in local communities. The estimates are based on membership-figures of the cultural associations of the minorities and the number of pupils in minority schools. The figures might change from time to time depending on conjunctures and cycles with an impact on the minorities as well.⁷ Thus, the figures mentioned here represent medium-estimates, which based on available data and calculations seem to be both reliable and stable.⁸

* * *

⁶ Jørgen Kühl: Der Europarat, Dänemark, Deutschland und die Minderheiten, in: *Grenzfriedenshefte*, 4, 2002, pp.223-258, p.245.

⁷ Jørgen Kühl: *The 'Schleswig Experience'. The National Minorities in the Danish-German Border Area*, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 1998, pp.35ff.

⁸ The size of the national minorities is discussed in Jørgen Kühl: *Den dansk-tyske mindretalsmodel og Europa*, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 2003, pp.111-114.

Although no exact figures on the actual size of the minorities or on the geographical distribution are available, it is - with reservations - possible to estimate the distribution on the basis of membership-figures and election results.⁹ According to such calculations based on the estimate of 12-20,000 Germans in Denmark and 50,000 Danes in Germany, concentrations of the German minority are found in the municipalities of Tinglev, where the Germans make up 24-41 per cent of the local population, Højer (12-20 per cent), Løgumkloster (12-20 per cent), and Tønder 10-16 per cent. The Danish minority is found in concentrations of ca. 21 per cent in the city of Flensburg and 9.7 per cent in the county of Schleswig-Flensburg. In some municipalities surrounding Flensburg, and close to the border, the share of the Danish minority might be up to 30 per cent of the local population.

The Danish minority has its own cultural and educational facilities in a functional cultural autonomy, financed and maintained by Danish state funding and with substantial funding from German authorities.¹⁰ The Danish (and National Frisian) minority has its own political party, the SSW - *South Schleswig Voters Association* (est. 1948). The party is represented in local and county councils, and in the state parliament of Schleswig-Holstein in Kiel. In the local elections in 1998, the SSW with some 38,700 votes gained 161 seats in local and county assemblies. In the last local elections in March 2003, the party's share of votes fell to 30,500, almost 8,000 less than in the previous local elections. However, due to a low voters turnout, the actual number of seats was almost regained, only down 6 seats from the previous local and regional elections. In the last state elections in February 2000, the SSW was able to gain one seat, so that its group in the state legislature Landtag now has three members, up from two representatives in the period 1996-2000. In the period 1962-1996, the SSW only held one seat in the Landtag.¹¹ In the 2000 state elections, the minority party received some 60,300 votes in all of Schleswig-Holstein: 35,500 in the traditional minority area of South Schleswig, and 24,800 votes in Holstein.¹² In the previous state elections in 1996, the SSW only had some 38,000 votes.

* * *

⁹ Jørgen Kühl (ed.): *En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000*, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 2002, pp.38-43.

¹⁰ Information on and links concerning the Danish minority in Germany can be found under <http://www.sydslesvig.de>. The organization structure of the Danish minority is described in Jørgen Kühl: *Det danske mindretals organisationer*, in: Kühl (ed.) 2002, pp.469-503.

¹¹ Martin Klatt/Jørgen Kühl: *SSW - Minderheiten- und Regionalpartei in Schleswig-Holstein*, Flensburg: Studiefachabteilung ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1999.

¹² Because of a new election law, the voters in Schleswig-Holstein from 2000 have two votes, one for a candidate, and one for a party. The latter or 'second vote' determines the proportional representation in the Landtag, whereas the first one is a person votes and determines the winner of the district. Hitherto, Schleswig-Holstein voters only had one vote. In the February 2000 elections, the SSW received 60,367 second votes in total. At the same time, however, its candidates received 37,100 personal votes. For the results see <http://www.statistik-sh.de>

In 2003, the main cultural organization SSF - *South Schleswig Association* (established 1920 as *Schleswigian Association*, renamed in 1946) had some 14,211 enlisted members, including 615 National Frisians. Its affiliated organizations had a total of 13,164 members, including 6,832 members of the Danish minority church congregations. In 2003, the *Danish School Association for South Schleswig* (est. 1920) ran 49 schools, with 5,730 pupils, 57 pre-schools/ kindergartens with 1,881 children, and 1 folk high school.¹³ The Danish organizations, among others, also include *South Schleswig's Danish Youth Associations* (est. 1920, some 12,200 activity members in 2001, of these some 4,900 were older than 25 years of age),¹⁴ a central library,¹⁵ and a daily newspaper *Flensborg Avis* (est. 1869) with an average daily circulation of 5,300 copies in 2003.

The *German minority* in Denmark numbers 12-20,000 people, which equals to 5-8 per cent of Sønderjylland's total population. In recent years, the numbers seem to be declining. The Germans are living scattered all over Sønderjylland Amt, but with population concentrations around the cities of Haderslev, Tønder, Aabenraa, and Sønderborg, and especially in the countryside surrounding the village of Tinglev. Whereas the German community did constitute local majorities in a number of municipalities in the Southern part of the region in the inter-war period, it has after 1945 become an absolute numerical minority in all municipalities.

The German minority possesses its own cultural and educational facilities enabling a functional cultural autonomy, funded by both Denmark and Germany.¹⁶ It also has a separate political party, the *SP - Schleswigian Party*.¹⁷ Contrary to the Danish minority's independent party SSW, however, the SP is a political branch of the cultural organization *Bund deutscher Nordschleswiger*, without separate members, although it has its own board.¹⁸ The party held a seat in the Danish parliament, the *Folketing*, 1920-1945, 1953-1964, and finally together with the Danish party *CentrumDemokraterne* 1973-1979. At the local level, the SP has run in the ballot for local elections as well. The party has participated in all regional elections, since the county of Sønderjylland was established in 1970. After the most recent elections of November 2001, the SP has one member of the county assembly (*Sønderjyllands amtsråd*) and seven members in five local

councils: one in Aabenraa, Højer, Løgumkloster, and Tønder, three in Tinglev. In the previous local elections in 1997, the SP received a total of 4,155 votes, up from 3,990 in the elections in 1993. In local and regional elections held in November 2001, the SP received 4,037 votes in the municipalities, reducing the number of members of local councils from 8 to 7. In the regional elections, the SP lost some 100 votes compared to 1997. In 2001, the total number of SP regional votes was 4,417, which was considerable less than the 5,000 aimed for in its campaign.¹⁹

The main cultural organization is the *BdN - Association of German North Schleswigian* - founded in November 1945. In 2000, the BdN had some 3,900 enlisted members.²⁰ As of August 2000, the *German School and Language Association for North Schleswig* (est. August 1945) ran 15 schools with 1,253 students, one high school with 114 students, and 24 pre-schools/kindergartens with 661 children.²¹ Besides the *German Youth Association for North Schleswig* (est. 1947) and several other organizations, the German minority also has its own daily newspaper *Der Nordschleswiger* (est. 1946 as a weekly paper, daily paper from December 1951).²²

There is also a *North Frisian ethnic group* in the German part of the region. This Frisian group is not one distinct minority, but essentially contains two different kinds of ethnicity, although the cultural and linguistic features are identical. They live in South Schleswig, on the North Sea shore and islands in an area where parts of the Danish minority are also found.²³ The Frisians count for a total of 50-60,000 people, but only 10,000 are actually native speakers. These native speakers again have to be subdivided into the smaller group of National Frisians identifying themselves as a national minority and possessing their own ethnicity/national identity (approx. 10-15 per cent), and the larger group of regionalist Frisians with a German national identity (approx. 85-90 per cent). Both groups cooperate within the *Friesenrat* or Frisian Council, which also cooperates with the Saterland Frisian community in the German state of Niedersachsen, and the Frisians of the Netherlands. They are, like both the Danish and German national

* * *

¹³ See <http://www.dsfs.dk>

¹⁴ See <http://www.sdu.de>

¹⁵ See <http://www.dcbib.dk>

¹⁶ Information on the German minority is available on the website <http://www.nordschleswig.dk>

¹⁷ Gösta Toft: The German minority's participation in Danish politics: Years of conflict and fifty years of peace, in: Horn, Frank (ed.): *Minorities and their right of political participation*, Rovaniemi: Lapland's University Press 1996 (Juridica Lapponica 16), pp.79-89; Gösta Toft: Slesvigske Parti 1945-2000, in: Kühl (ed.) 2002, pp.157-174.

¹⁸ Compare to the website of SP <http://www.slesvigsk-parti.dk>.

* * *

¹⁹ *Geschäftsbericht für die ordentliche Delegiertenversammlung des Bundes Deutscher Nordschleswiger am Montag, den 7. Mai 2001 in Tingleff*, Deutsches Generalsekretariat, Aabenraa 2001, p.8.

²⁰ *Geschäftsbericht für die ordentliche Delegiertenversammlung des Bundes Deutscher Nordschleswiger am Montag, den 7. Mai 2001 in Tingleff*, Deutsches Generalsekretariat, Aabenraa 2001, p.4.

²¹ *Grenzland '2000'. Informationen und Hinweise zu aktuellen Fragen des Grenzlandes aus der Sicht der deutschen Volksgruppe*, Apenrade 2000, p.3.

²² See for an account of the German minority organizations in Denmark Frank Lubowitz: *Det tyske mindretals organisationer*, in: Kühl (ed.) 2002, pp.455-468.

²³ Thomas Steensen: Die Friesen als autochthone Minderheit in Schleswig-Holstein, in: *Aspekte der Minderheiten- und Volksgruppenpolitik*, Kiel: Rektorat der Universität Kiel und Schleswig-Holsteinischer Landtag 1994, pp.75-94.

minorities, also active members of the *Federal Union of European Nationalities*.²⁴ The National Frisians cooperate with the Danish minority within the fields of education, culture, and politics. In 2003, the organization of the national Frisians, the *Forining for nationale Friiske*, changed its name into *Friisk Forining*. The Frisians have only had a small impact on the minority conflict in the Danish-German borderlands, although the relationship between the two main sub-communities within the Frisian group for long periods has been strained due to the national tension and conflict between Danishness and Germanness.²⁵

Finally, a Gypsy/Roma community of the *German Sinti and Roma* are recognized as a distinct ethnic group by Germany and described as a national minority by the state of Schleswig-Holstein. In all of Germany, the Sinti and Roma community numbers some 70,000 people. In Schleswig-Holstein, they number some 5,000 people, mostly living in Kiel, Lübeck and the area surrounding Hamburg.²⁶ During the years 1933-1945, the Sinti and Roma were persecuted, and some 400 Schleswig-Holstein Gypsies were killed in the course of the German genocide committed against the Gypsies, annihilating a total of 500,000 individuals.²⁷ The Schleswig-Holstein Gypsies were able to organise themselves only in the 1980s, and eventually in 1990 the *Landesverband of the Verband Deutscher Sinti and Roma [State of Schleswig-Holstein Association of German Sinti and Roma]* was founded. The Danish, Frisian, and Sinti/Roma communities cooperate with the Sorbian and Saterland Frisian minority in Germany within the informal framework of 'The Four Traditional Minorities'.²⁸ However, the Sinti and Roma have no numerical significance in the Danish-German border region, and they have had no impact on the Danish-German minority conflict at all. Neither the issue of the Gypsy community nor the Frisian ethnic group will be addressed in this analysis.

* * *

²⁴ Jørgen Kühl: *The Federal Union of European Nationalities. An Outline History 1949-1999*, Border Region Studies # 1, Danish Institute of Border Region Studies, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 2000.

²⁵ Thomas Steensen: *Friserne i det dansk-tyske grænseland 1945-2001: En tredje faktor?*, in: Kühl (ed.) 2002, pp.281-297.

²⁶ *Bericht zur Arbeit der dänischen Minderheit, der deutschen Minderheit in Nordschleswig, der friesischen Volksgruppe und der deutschen Sinti und Roma für die 14. Legislaturperiode 1996-2000*, Kiel: Der Präsident des Schleswig-Holsteinischen Landtages 1999, pp.54ff.

²⁷ Sinti und Roma: Unbekannte Schleswig-Holsteiner, in: *Kulturen. Sprachen. Minderheiten. Ein Streifzug durch die dänisch-deutsche Grenzregion 2000*, pp.29-32; Sylvia Träbing-Butzmann: *Als eine Minderheit zur verfeimten 'Rasse' wurde: Der nationalsozialistische Völkermord and den Sinti und Roma*, in: *Minderheiten in der NS-Zeit. Vom getrennten Gestern zum verbindenden Heute*, Ladelund: KZ-Gedenk- und Begegnungsstätte Ladelund 2000, pp.49-66.

²⁸ Jørgen Kühl: *Kernen i den slesvigske model? Institutionaliseret dialog mellem flertal og mindretal med det dansk-tyske grænseland som eksempel*, *Fortid & Nutid*, 4, 2000, pp.299-306, p.303f. Germany acknowledges the existence of four minority groups: The community of ca. 50,000 Danes in Schleswig-Holstein, ca. 60,000 Sorbs in Saxony and Brandenburg, 50-60,000 Frisians in Schleswig-Holstein and 2,000 Frisian in Saterland in Niedersachsen, and some 70,000 Gypsies (Sinti-Roma). Compare to Erklärung der Bundesrepublik Deutschland 1997, p.1448. Most recently these four recognized minorities presented a small information booklet *Die vier anerkannten nationalen Minderheiten der Bundesrepublik Deutschland*, Flensburg: Dansk Generalsekretariat 2003.

The Danish-German Border Region 2001

Administrative unit	State	Population	Area (km ²)	Estimated share of German/Danish minorities
Sønderjyllands Amt (county)	Denmark	253,166	3,939.12	5 - 8%
Stadt Flensburg (city)	Germany	84,281	56.56	21%
Kreis Schleswig-Flensburg (district/county)	Germany	270,110	2,071.59	9.7%
Kreis Nordfriesland (district/county)	Germany	164,280	2,046.98	5.6%
Kreis Rendsburg-Eckernförde (district/county)	Germany	197,754	2,185.48	1.5%

Only those parts of Rendsburg-Eckernförde north of the river Eider are part of the borderlands.

The Danish and German National Minorities 2003

Group	State	Region	Figures	Percentage of regional population
Danish minority	Germany	South Schleswig [Schleswig-Holstein]	50,000	8 - 10% [1.7-1.8%]
German minority	Denmark	Sønderjyllands Amt	12 - 20,000	5 - 8%

DEFINITIONS

There can be found more and other ethnic groups in the Danish-German border region than these mentioned above, adding more dimensions to the ethnic diversity in this region. However, none of these immigrant groups are recognized as national minorities or ethnic groups according to the definitions included in minority-related legislation or under international law. Therefore, the German-Danish experience on solving minority problems is in this context only and entirely referring to the national minorities.

The minorities concerned are defined in two ways: *On the one side, their very existence is acknowledged and recognized by Denmark and Germany*. Denmark as a state acknowledges the existence of the German minority, and it recognizes Germany as the kin-state of the German national minority. Germany also acknowledges the Germans in Denmark as a national minority and acts as their kin-state. Germany recognizes the Danish group as a national minority and the

Frisians as an ethnic group. Germany also recognizes Denmark as the kin-state of the Danish minority. Thus, the very existence of the minorities concerned is based on mutual recognition, acknowledgement, and consent.

The acknowledgement and recognition of the Danish and German national minorities is guaranteed under uni-, bi- and multilateral declarations, notifications, and agreements. Under international law, the Danish government has acknowledged the existence and obligations of protection towards the German minority with the signature and ratification of the Council of Europe's Framework Convention on National Minorities and other international legal instruments.

On the other side, the minorities themselves are defined by self-identification. Besides the official acknowledgement, no other registration or identification of the members of the minority groups is taking place. No census data concern the ethnic affiliation. No registration of language or national affiliation is taking place. The affinity to, affiliation with or membership of the minorities is an individual choice, which might not be neither challenged nor disputed by the authorities. This principle of the recognition of the individual's free and undisputed national affiliation and choice of identity is the fundament of the solution of national conflict following the plebiscites in 1920, but especially after World War II. This principle was also guaranteed with the unilateral governmental declarations of 1955, the so-called Copenhagen and Bonn Declarations notifying the rights of the Danes in Germany and the Germans in Denmark.

HISTORICAL BACKGROUND

Up to 1864, the duchy of Schleswig was a part of the Danish monarchy.²⁹ After a short, but intensive Danish-German/Austrian war, the Duchies of Schleswig, Holstein and Lauenburg were occupied and eventually became a Prussian province in 1867. After World War I, two plebiscites were held in the Northern and Central part of Schleswig in February and March 1920. The outcome resulted in the fixing of the present borderline between Denmark and Germany the same year. With the fixing of the border in 1920, the Danish minority in Germany was diminished, and a German national minority in Denmark was created.³⁰

* * *

²⁹ An outline of the history of the minorities in the Danish-German borderlands is offered in *Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzgebiet*, Kiel: Landeszentrale für politische Bildung Schleswig-Holstein 1993 (Gegenwartsfragen 69), and in Jørgen Kühl: *The National Minorities in the Danish-German Border Region*, Aabenraa: Danish Institute of Border Region Studies 2003. The history of Danish minority policy is analysed in Uffe Østergård: *Danmark og mindretallene i teori og praksis*, pp.44-105 in: Jørgen Kühl (ed.): *Mindretalspolitik*, Copenhagen: Danish Institute of International Affairs/DUPI 1996.

³⁰ The history of the Danish-German border is described in Henrik Becker-Christensen (ed.): *Grænsen i 75 år. 1920-1995*, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 1995.

In the inter-war period, both groups went through a process of institutionalisation and adaptation to their new situation as national minorities. In this period, the German minority was approximately three times as big as the Danish. In the 1930's, the German minority came under Nazi influence and unified itself on Nazi-German terms. It demanded a border revision, but this was ignored by Hitler's Germany. In 1940, all of Denmark was occupied by German troops. During World War II, many young members of the German minority became volunteer soldiers in German armies, and extensive collaboration took place with the German occupants.

In May 1945, a process of reckoning took place towards the German national minority. Large segments of the adult male German minority came under criminal investigation for collaboration with Nazi Germany, and eventually some 3,000 individuals were sentenced and imprisoned. German property was confiscated. The German minority declared its full loyalty towards Denmark immediately after the war, but expected equal and full civic rights in Denmark. This formed the basis, which eventually enabled a reconciliation process between minority and majority in Southern Denmark.

The Danish national minority came under pressure in the period 1933-45, but although some individual members were persecuted and became prisoners in German jails and concentration camps, no general persecution towards the Danish minority took place. Still, the members became soldiers, and due to pressure and harassment by local authorities, the membership shrunk. At the end of the war, the minority only numbered some 6,000 people. Immediately after the war, however, the Danish minority was approached by tens of thousands of individuals hitherto sharing a non-Danish German identity requesting affiliation with the Danish community due to historical or other affinities. Eventually, the Danish community grew rapidly and multiplied its membership up to 120,000 in less than two years. Consequently a separatist Danish movement emerged asking for self-determination and re-unification with Denmark.

After 1945, Denmark stressed that no border revisions would take place. Denmark opposed attempts of irredentism or separatism by members of the Danish minority in Germany and similar demands among many Danes in Denmark as well. It did not want to create a long-term border problem. In the following years, the Danish minority movement was diminished, and finally stabilized at the present-day level of some 50,000 members – turning the dimensions of the inter-war period around. Today, the Danish minority is at least three times larger than the German in Denmark. Thus, the South Schleswig area in spite of strong and manifold appeals and political activism among the Danish minority and among nationalist groups in Denmark did not reunify with Denmark. Instead, Denmark in many ways came to South Schleswig – with nurses and

doctors, schools and kindergartens, ministers and religious congregations. By avoiding and overcoming a border dispute through reaffirmed recognition of the border itself, Denmark was able to further and support the Danish minority. And by granting financial support, Denmark enabled the Danish minority to set-up a tight network of cultural and educational institutions. In September 1949, the state government in Kiel made a declaration guaranteeing the rights of the Danish minority, recognizing the right of the individual to choose his own national affiliation.

Still, the relationship between Danes and Germans was difficult and strained on both sides of the border. Factual and actual discrimination did take place on both sides. Only in Fall of 1954 and Winter of 1955 and initiated due to West Germany's application for membership in the NATO, the two governments negotiated on the issue, and finally found a solution: The Copenhagen-Bonn Declarations. These unilateral, but in their contents parallel and almost identical declarations of March 29th 1955 have become a kind of "Bill of Rights" for both minorities with a strong political value for both states as well. Perhaps the most crucial sentence in these declarations is the acceptance of the principle: "Affiliation to Danish/German nationality and Danish/German culture is a free choice and may not be disputed or questioned by the authorities" – thus acknowledging and re-affirming the individuals rights to unrestricted and free identification with its national preference, which was recognized in the Kiel Declaration of 1949.³¹ The instrument of unilateral declarations was agreed upon, because Denmark did not want to sign any bilateral agreement with West Germany on minority issues.

The long-term implementation, the moral impetus, and the political obligations of these unilateral governmental declarations eventually resulted in close co-operation in the Danish-German border region.³² Thus, it was possible to overcome tension and disputes, and to enable both national minorities to establish, maintain and develop a functional cultural autonomy for their distinct national communities with support and funding by both states. This transformation did not take place over night, but was the long-term result of a process of mutual rap-

* * *

³¹ In the official English translation the wording is somewhat different: "It shall be possible freely to profess one's loyalty to the German/Danish people and German/Danish culture and such a profession of loyalty shall not be contested or verified by an official authority. Compare to *Forty Years of Cooperation in the Border Region. The Copenhagen-Bonn Declarations concerning the Rights of the Danish and German Minorities in the Border Region*, Copenhagen: Ministry of Foreign Affairs 1995, pp.26ff. The quote above is from the speech by the German foreign minister Klaus Kinkel in Schleswig on 29 March 1995 on the occasion of the 40th Anniversary of the Bonn-Copenhagen Declarations, printed in the same booklet, pp.37-41.

³² A German account of this development and of the minority policy of Schleswig-Holstein is offered in Karl-Rudolf Fischer/Kurt Schulz: *Vom Kanon der Kulturen. Minderheiten- und Volksgruppenpolitik in Schleswig-Holstein als Architektur des Friedens*, Bredstedt/Bräist: Verlag Nordfriisk Instituut 1998.

prochement and recognition, furthered and supported by the governments on both sides. The declarations made up the basis of this process, and the long-term impact has turned out to be more important than the declarations and notifications themselves. Still, the declarations were extremely important and therefore they can be perceived as the pivotal point in the solution of the minority questions in this area. In spite of later international legislation and documents concerning minority rights signed by both Denmark and Germany, these deliberate unilateral declarations might have been some of the most important documents in the construction of good practise and confidence-building in their bilateral relations.

Organizations of the Danish and German national minorities 2001

Activity area	Danish minority	German minority
Culture	<i>Sydslævisk Forening</i> [South Schleswigian Association] 14,800 members, 8 regions, 130 districts	<i>Bund deutscher Nordschleswiger</i> [Association of German North Schleswigians] 4,000 members, 13 regions, 21 local associations
Schools & Education	<i>Dansk Skoleforening for Sydslævisk</i> [Danish School Association for South Schleswig] 49 schools, 5,833 pupils; 57 kindergartens, 1,826 children	<i>Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig</i> [German School and Language Association for North Schleswig] 17 schools, 1,434 pupils; 24 kindergartens, 503 children
Youth & Sports	<i>Sydslæviske danske Ungdomsforeninger</i> [South Schleswig's Danish Youth Organizations] Umbrella organization, 12,000 activity members, 70 associations, 4 regional organizations, 4 districts	<i>Deutscher Jugendverband für Nordschleswig</i> [German Youth Association in North Schleswig] Umbrella organization, ca. 2,500 members, 28 associations <i>Nordschleswigscher Ruderverband</i> [North Schleswigian Rowing Association] 7 associations and 6 club houses
Library	<i>Dansk Centralbibliotek for Sydslævisk</i> [Danish Central Library of South Schleswig] Central library in Flensburg, branches in Schleswig and Husum, joint libraries with Danish schools in Bredstedt and Eckernförde, 2 library busses, 15,925 registered loaners, of these 9,638 active in 2000, total number of lending 610,585 in 2000	<i>Deutscher Bücherverband für Nordschleswig</i> [German Library Association of North Schleswig] Central library in Aabenraa, branches in Haderslev, Sønderborg, Tønder and Tinglev, 3 library busses, 15 branches in German schools, 8,200 registered loaners, total number of lending 338,000 in 2000
Media	<i>Flensborg Avis</i> Ltd., published Mondays-Saturdays, circulation ca. 5,300 copies, Thursdays with membership news of the Sydslævisk Forening in 12,000 additional copies	<i>Der Nordschleswiger</i> Published by <i>Bund deutscher Nordschleswiger/Deutscher Presseverein</i> , Mondays-Saturdays, circulation ca. 2,400 copies
Health & Social Issues	<i>Dansk Sundhedstjeneste for Sydslævisk</i> [Danish Health Service in South Schleswig] 1 central, 3 nursing centres, 21 home nurses, 52 retirement flats, Danish Home of the Elderly in Flensburg	<i>Sozialdienst Nordschleswig</i> [Social Services in North Schleswig] 30 local social services, women's and social associations, kindergartens, recreational centre 'Haus Quickborn' in Kollund

Activity area	Danish minority	German minority
Church & Congregations	<i>Dansk Kirke i Sydslævisk</i> [Danish Church in South Schleswig] 6 districts, 39 congregations, 6,665 members <i>Dansk Kirke i Udlandet</i> [Danish Church Abroad] 24 ministers, four of these paid for by the German Nordelbische Kirche, compensating for four German ministers provided by the Danish State Church for the German minority in Denmark	<i>Nordschleswigsche Kirchengemeinde der Nordelbischen Kirche</i> [North Schleswig Church Congregation of the North Elbian Church] German free church outside the towns with 7 congregations & ministers, affiliated with Nordelbische Kirche in Germany <i>Folkekirken</i> [Danish State Church] 4 German ministers in Aabenraa, Haderslev, Sønderborg and Tønder, provided by the Danish State Church
Politics	<i>Sydslæviske Vælgerforening/Südschleswigscher Wählerverband</i> [South Schleswigian Voter's Association] 105 districts, 5 regions, 4,400 members, 137 elected members of municipal councils, 24 elected members of county assemblies and the Flensburg city council, 3 members of the state Landtag Youth organization <i>SSW-Ungdom</i>	<i>Schleswigsche Partei/Südschleswigsche Partei</i> [Schleswigian Party] Political branch of <i>Bund deutscher Nordschleswiger</i> , no individual party members. 1 member of Sønderjyllands Amtsråd (county assembly), 7 members of 5 municipal councils Youth organization <i>Junge SPitzen</i>
Agriculture/Farming	<i>Fælleslandboforeningen for Sydslævisk</i> [Common Agricultural Association for South Schleswig]	<i>Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig</i> [Central Agricultural Association for North Schleswig]
Dialogue with the State	<i>Liaison Committee with the Federal German Government – Ministry of the Interior</i> (est. 1.7.1965) <i>The Prime Minister of Schleswig-Holstein's Commissioner for Minorities</i> (est. 1988)	<i>Liaison Committee with the Danish Government – Ministry of the Interior</i> (est. 19.5.1965) <i>German Liaison Office in Copenhagen</i> (est. 1983)

Activity area	Danish minority	German minority
Contact with the Kin-State	<p><i>Femmandsudvalget (Udvalget vedrørende Danske Kulturelle Anliggender i Sydslesvig)</i> [Five Person's Committee, Danish Ministry of Education]</p> <p><i>NGO's such as Grænseforeningen, Slesvig-Ligaen, Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945, Slesvigsk Samfund, Det Unge Grænseværn, Danmarks-Samfundet, Foreningen Norden</i></p>	<p><i>Gremium für Fragen der deutschen Minderheit in Nordschleswig beim Schleswig-Holsteinischen Landtag in Kiel</i> [Schleswig-Holstein Landtag Committee on Issues concerning the German Minority in North Schleswig] (est. 1975)</p> <p><i>The Prime Minister of Schleswig-Holstein's Commissioner for Minorities</i> (est. 1988)</p> <p><i>NGO's such as Deutscher Grenzverein, Schleswig-Holsteinischer Heimatbund, Grenzfriedensbund, Arbeitsgemeinschaft Deutsches Schleswig, VDA – Verein für Deutsche Kulturbeziehungen</i></p>
International Minority Organizations	<p><i>Federal Union of European Nationalities</i></p> <p><i>Youth of European Nationalities</i></p> <p><i>European Bureau for Lesser Used Languages - Germany</i></p>	<p><i>Federal Union of European Nationalities</i> [also leading member of the FUEN sub-committee Working Group of German Minorities]</p> <p><i>Youth of European Nationalities</i></p> <p><i>European Bureau for Lesser Used Languages - Denmark</i></p>

THE DANISH-GERMAN EXPERIENCE

Some of the most crucial elements in Denmark's and Germany's experience as state and kin-state with their national minorities in the Danish-German borderlands might be summed up to the following fifteen points:

1. The framework of the minority policy has been defined with full consent within the Danish and German political life. No serious democratic party in either country disagrees with financial and moral support to the Danish minority in Germany, and no political party has a negative attitude towards the German minority in Denmark. The same applies in the case of the Danes in Germany.
2. After World War II, both West Germany and Denmark agreed upon that the minority issues should no longer become or make up obstacles in their bilateral relationship. This decision was supported and the implementation of policy furthered by the joint values and political and economic interests developing throughout the second part of the 20th Century. In some ways, the Cold War promoted this positive and constructive development and process as well.
3. Denmark and Germany acknowledged the existence of national minorities in their borderlands in jointly elaborated, but separately notified government declarations in March 1955. They stressed, that the national minorities should be enabled to foster contacts with their kin-states, and it was accepted as a principle, that the kin-states could provide funding for and maintain cultural ties with their kin-minority. Both states subscribed to the principle of free and unrestricted individual identification with and affiliation to the preferred nationality.
4. Denmark chose to institutionalise a dialogue with the German minority. In 1965, a joint Contact Committee or Liaison Committee between the Danish government and the German minority was created substituting parliamentary representation at the national level. This committee still meets at least once a year discussing topics of particular interest and importance to the German minority. In 1983, Denmark also set-up a liaison office for the German minority attached to the prime ministers office in Copenhagen, compensating the lack of parliamentary representation in Copenhagen. This construction actually has had a larger importance and impact in favour of the German minority than the previous parliamentary representation.
5. West Germany also institutionalised a dialogue with the Danish minority on several levels. In Schleswig-Holstein at the level of state parliament and

in the years 1950-55 within a special bipartisan liaison committee, followed by a committee under the state assembly in the period 1955-58. Following the Danish example, the federal German government created a Liaison Committee with the Danish minority's political party as a substitute for non-representation in the federal parliament. In 2002, the Federal government appointed a special commissioner for national minorities in Germany.

6. Denmark recognizes the special competence and insight of the German minority in the field of minority issues. Thus, Denmark has included a representative of the German minority in several CSCE/OSCE-delegations and to other relevant forum. This emphasizes the full recognition of the German minority.
7. Germany has also included representatives of the Danish minority in some delegations to CSCE/OSCE-meetings, and has on both state and federal level included the Danish minority in hearings ahead of the adoption of international obligation in the field of minority protection.
8. Denmark also chose to institutionalise the contact to the Danish kin-minority. This happened through a government committee appointed by the Ministry of Education, consisting of representatives of the largest four eventually five parties in the national parliament in Copenhagen. The distribution of funding provided by the Danish state budget is agreed upon by the Danish parliament in consent and distributed by this special committee.
9. Germany and especially the state of Schleswig-Holstein institutionalised the contact to the German kin-minority in Denmark. Schleswig-Holstein appoints a special state committee concerning the German minority. The additional funding for culture and education is agreed upon by the state legislation in Schleswig-Holstein based on political consent.
10. Denmark is funding the work of both the German and Danish national minority, as well as the German federal and state governments provide funds for both groups.
11. Denmark's government is maintaining contacts to both the German and Danish minorities through visits to the minorities by ministers, government officials and by regular meetings with representatives of the minorities, thus enabling the government to update its level of information and to further its insight in the development and problems of the minorities.³³ It

* * *

³³ On 27 March 2000, the Danish prime-minister Poul Nyrup Rasmussen visited the German minority. Compare to *Der Nordschleswiger*, 28.3.2000.

regularly stresses the importance of both minorities and the peaceful coexistence in the border region.

12. Germany pays similar high-ranking attention to the German minority and perceives the minority as a crucial element in the good neighbourly relationship with Denmark – and vice versa.
13. Whereas the German state of Schleswig-Holstein once in every term is addressing the issue of all the minorities in the Danish-German borderlands in a government report and debate in the state parliament, Denmark has not chosen to debate its policy on a regular basis. Still there is a consenting political awareness of these issues.
14. Denmark has in the 1990's signed international agreements and documents on minority rights, and ratified the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities.³⁴ In 2000, Denmark ratified the Council of Europe's Charter for Regional or Minority Languages.³⁵ The ratification of the latter, however, did cause some discussions among Danes especially in Southern Denmark, questioning the relevance of implementing this charter in the light of the long-lasting peaceful co-existence.³⁶ This had no impact on the ratification-process itself. On 26 May 2000, the Danish parliament unanimously voted upon Denmark's ratification of the charter.³⁷ Denmark deposited its ratification on September 8, 2000.³⁸ Germany ratified the charter in 1998, and it also applies to the Danish national minority.³⁹

* * *

³⁴ *Denmark's first report under the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities*, Copenhagen: Ministry of The Interior, March 1999.

³⁵ See *Forslag til folketingsbeslutning om Danmarks ratifikation af den europæiske pagt om regionale sprog eller mindretalsprog af 5. november 1992*, <http://www.folketinget.dk>

³⁶ Compare to *37 Bestimmungen für Deutsch als Minderheitensprache*, *Der Nordschleswiger*, 25.3.2000; *Poul Nyrup: Ihr werdet nicht vergessen, and Alltag im Grenzland mit Entspannung Toleranz und Respekt*, *Der Nordschleswiger*, 28.3.2000.

³⁷ *Folketingsbeslutning om Danmarks ratifikation af den europæiske pagt om regionale sprog eller mindretalsprog af 5. november 1992*, <http://www.folketinget.dk>

³⁸ See <http://conventions.coe.int/treaty/EN/DeclareList>

³⁹ See Declaration transmitted by a letter from the Deputy Permanent Representative of Germany, dated 23 January 1998, registered at the Secretariat General on 23 January 1998 - Or. Engl./Ger. Declaration from the Federal Republic of Germany for the preparation of the ratification of the European Charter for Regional or Minority Languages: "Minority languages within the meaning of the European Charter for Regional or Minority Languages in the Federal Republic of Germany shall be the Danish, Upper Sorbian, Lower Sorbian, North Frisian and Sater Frisian languages and the Romany language of the German Sinti and Roma; a regional language within the meaning of the Charter in the Federal Republic shall be the Low German language." <http://conventions.coe.int/treaty/EN/DeclareList>

15. Finally, Denmark and Germany are co-operating in the Danish-German borderlands on several levels, including the field of minority policy.⁴⁰ Both governments agree on the importance and European perspectives of the solutions found in this region, and they try to disseminate the positive experience in many ways to actors from minorities and majorities in various countries. One of the latest efforts resulted in the joint creation of the European Centre for Minority Issues⁴¹ in the German border city of Flensburg in 1996. Both governments have also presented the positive German-Danish experience in an international context.

KEY-ELEMENTS IN THE GERMAN-DANISH EXPERIENCE

The key-elements of these observations might be described in general terms of

- a. *Mutual recognition,*
- b. *Mutual support,*
- c. *Joint funding,*
- d. *Functional autonomy,*
- e. *Co-operation,*
- f. *Permanent institutionalised dialogue,* and
- g. *Inclusion and participation in political principles and practise.*

The implementation of these elements is fundamental to the distinct German-Danish experience with national minorities as state and kin-state. These principles define the framework for the mitigation and solution of the minority questions in the region of Schleswig.

FROM MINORITY REGULATIONS TO CROSS-BOUNDARY COOPERATION

Thus, the issue of the national minorities has been of primary interest to the Danish-German bilateral relationship in the 20th Century. Both states had to cope with their borderlands ethnic heritage and to find a sustainable solution and

* * *

⁴⁰ In 1997, the cross-border cooperation between the counties in the Danish-German borderlands was institutionalised with the creation of the Region Sønderjylland/Slesvig. Information is available under <http://www.region.dk>

⁴¹ <http://www.ecmi.de>

effective minority regulations, before true cross-boundary cooperation could develop. The minority issue dominated the picture for decades after the Bonn-Copenhagen notifications. Cross-boundary cooperation in the 1950's, 60's and even 70's primarily meant contacts between the kin-state and minority. The majorities on both sides of the Danish-German border only slowly and hesitating engaged in a case-to-case-cooperation. Thus, cross-boundary-cooperation was slow partly due to the memory of the conflicts of the past and the present situation of the minorities.

This, however, did not prevent the states from cooperating within an international framework – such as NATO, Council of Europe OECD, later the EEC. Both states shared political values, although the practise of democracy differed. Only in their borderlands, contact was restricted due to the minorities. Therefore, the contact between the regional authorities developed rather slowly. The first contacts, however, already were initiated back in the mid-1950's, when the city of Flensburg invited representatives of the North Schleswig municipalities to attend the so-called “Flensburger Tage”.⁴² Later, the contact became more formalized and changed name into the Danish-German Days, taking place every second year on a rotatory principle in the Danish and German part of Schleswig. Still, cooperation was limited. One thing was to show goodwill and attend meetings celebrating understanding. Something else was to actually engage in cooperation. Here, the self-interests of both sides were important. Cooperation concerning the water quality of the Flensburg Fjord led to the cooperation concerning the quality of the waters in the 1950's. In 1972, the Joint Committee on the Flensburg Fjord was created. In 1975, it became a commission.

When Denmark joined the EEC in 1973, the Danish sides showed more interest in a deepened cooperation, but only from case-to-case and without any formal agreement. The German sides pushed for an institutional framework, whereas the Danes did not want any general commitment beyond actual interests. In 1977, the Danish-German Forum was created as a compromise, including representatives from the County of Sønderjylland in North Schleswig and the administrative entities Flensburg, Schleswig-Flensburg and North Frisland on the German side. These entities 20 years later formed the cross-border region Sønderjylland/Schleswig. In 1988 the County of Sønderjylland and the state

* * *

⁴² For the development of cross-boundary cooperation in Schleswig see Henrik Becker-Christensen: Die nationale Entwicklung im Grenzland seit 1945, *Grenzfriedenshefte*, 1, 1999, pp.23-29; Jørn Buch: "Hvor går grænsen?", *Sønderjyske Årbøger* 1997, pp.27-36; *Grænsen i 75 år*, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning og Told- og Skatthistorisk Selskab 1995; Lorenz Rerup/Reimar Hansen: Europa in seinen Regionen. Schleswig – ein Beispiel für die Entstehung, den Verlauf und die Lösung nationaler Konflikte, *Grenzfriedenshefte*, 2, 1993, pp.77-107. *Sønderjyllands Amt 1970-1995*, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 1995.

government of Schleswig-Holstein joined forces elaborating a joint proposal for financial support to the European Commission in Brussels. In 1992, a conference led to the creation of cross-border working-group with representatives of municipalities. Thus, the joint self-interest became a catalyst for cooperation. This continued within the framework of the EC's and eventually the EU's Interreg-programmes. Later, cross-border cooperation was initiated in the field of higher education, when the Southern Denmark University in Sønderborg and the Flensburg University created a study programme. Museums and other cultural institutions have engaged in constructive cooperation and joint projects since the mid-1990's. Historians have continued their dialogue, which dates back to the 1950's and 60's, and for the last 20 years the Institute of Border Region Studies has published results of joint working groups gathering and editing bilingual collections of documents concerning the history of Schleswig.

In 1995, the first borderland-congress took place in Aabenraa, jointly organised by Danish and German authorities. Here, it was proposed to create a cross-border region based on the so-called Euroregion model. In November 1995, the Danish-German Forum decided, that drafts should be elaborated. When the draft was presented in September 1996, a very emotional dispute took place in Sønderjylland. Committees in defence of the visible border were created, a human chain was formed to mark the border, but failed to reach its own goal: Only some 5,000 showed up. Thus, the activities made invisible borders between Danish and German visible. In spite of good neighbourly relations, some Danes emphasized the distinctions between Danish and German. Anyway, the region – without the prefix Euro – eventually was created in September 1997. The borderland congress in the meantime had become an institution and takes place every second year on a rotatory principle in Denmark and Germany.

In spite of these and a number of other positive examples, the situation in Schleswig is not a pattern for cross-boundary integration. The cooperation has developed over time, but the cross-border region has not emerged as an integrated entity. Peace-building in Schleswig most of all means confidence-building. The distinctions and differences between the two sides are still dominant. Even today, cross-boundary contacts are rather limited. Although border controls will become removed in early 2001, no signs indicate a deeper contact between the two populations. The authorities are cooperating, but the regional cross-border cooperation is moving very slowly. Three years after its creation, the Region Sønderjylland-Schleswig is in danger of a parking ticket rather than a speeding ticket. The German side shows a larger interest by far in cooperation than the Danish. The working groups suffer under disinterest on the Danish side. Language-skills are rapidly deteriorating: Danish youngsters show only limited interest in learning German. It used to be that the media – especially territorial te-

levision and radio – naturally made the Danes in North Schleswig bilingual at least in passive terms. In the age of cable and satellite TV, the situation is changing fundamentally. The 15 or so German TV-channels are not interesting any longer. British, American and Scandinavian satellite channels are watched by the younger generations.

Thus, the paradoxical situation nowadays is, that although the importance of cross-border cooperation and the knowledge of German is stressed and obviously should be an advantage for the young generations, globalisation and internationalisation of the media actually do lead in the opposite direction. This certainly creates new obstacles to cross-boundary contact. On the other hand, the younger generations in the German part of the region do share the same global values and fashions as their Danish counterparts – so maybe the process of internationalisation in the long term actually might further cross-boundary contacts. Maybe, deteriorating language skills actually might lead to equality, because both sides will turn to English as the language of communication.

In many ways, Schleswig might be described as a positive case of cross-boundary peace-building. The national conflict has been mitigated and eventually solved. Minorities and majorities recognize each other and do cooperate. Majorities and majorities cooperate, and even minorities on both sides do have joint interests. Both states have adopted inclusive minority policies, stressing the importance of the very existence of the minority groups. Assimilatory strategies have been abandoned. Dis-assimilation nowadays is a matter of fact – even simultaneously with voluntary assimilation from both sides.

However, this is the result of a long-term process. It took decades to reach the present-day situation. Cross-boundary cooperation is underway, but is still moving with a snail's pace. This is not necessarily negative, because cooperation takes time. In some respects, this evolutionary process actually took longer time than in other regions. In the Polish-German border region with a far more bloody past, cooperation efforts have moved faster, although it might be disputed, if this is supported by the populations or mostly is based on political interests.

Even regarding the remembrance of the battles and victims of the past, only in recent years this has been possible in Schleswig. Only in July 2000, the 150th anniversary of the Battle of Idstedt in 1850 was commemorated in a joint ceremony. The participating politicians, of course, described this event in terms of a European model-case; but in fact, the Danish-German case is moving behind, for instance, the French-German case. Add to this, that only in the year 2000 the battle and victims from a war 150 years ago could be commemorated, although this war has been placed beyond the memory of contemporaries for most of the 20th Century. The deciding war of 1864, eventually leading to the Prussian annexation

of the Duchy of Schleswig, still cannot be commemorated. Maybe this will be possible in 2014 when the 150th anniversary will take place. Thus, it is necessary to use characterisations carefully: In some ways Schleswig is ahead, in other respects the region is behind other European cases.

HOW TO INITIATE AND DEVELOP CROSS-BORDER COOPERATION

Some general conclusions can be drawn from the case of Schleswig on ways to initiate and develop cross-border cooperation:

1. Cross-boundary cooperation and peace-building takes place under a number of preconditions. Thus, both sides have to cope with the historical, social, ethnic or national heritage. To past should not be suppressed but faced and dealt with in an open way. This might eventually enable a joint remembrance of the conflicts and victims of the past. Democracy and human rights have to form the basis of the societies. Both sides have to agree on the permanent character of the border itself. They have to abstain from any kind of irredenta or other activities, which might undermine the sovereignty of the other part. They have to find sustainable solutions and regulations for minorities in the region. The minority groups have to be included in the political, social, and economic life.

2. The cooperation itself has to be imbedded within a framework of mutual and joint interests. The cooperation initially might take place because of the personal contact between decision-makers. Regular meetings do contribute to confidence-building in borderlands. Then, the cooperation has to choose achievable short-term goals, including wider parts of the communities, for instance, within the framework of 'people-to-people'-projects. If applicable, long-term goals have to be envisioned, but implemented through many small steps. Milestones have to be defined, and achievements have to be emphasized as success-stories. These milestones of cross-boundary cooperation are necessary to initiative and experience cooperation based on trial-and-error, but also to prove towards larger parts of the regional population on both sides, that cross-boundary cooperation is more than an ambition and principle, but has concrete positive results.

3. The populations and communities involved have to experience a benefit of the cooperation: for instance cleaner waters, less pollution, improved infrastructure. In other words: Cross-boundary cooperation has to be relevant to the people in the areas concerned. They have to experience a surplus-value, which is relevant to the individual as well. They have to acknowledge a positive outcome. They have to recognize the purpose and impact of these initiatives. Constructions imposed from above will be counter-productive, as long as the people on loca-

tion are not prepared to engage and commit themselves to cross-boundary cooperation.

4. The commitment is the next decisive step: Although politicians and authorities agree on the importance and relevance of cross-boundary cooperation, this will be limited to rather bureaucratic measures as long as the populations show no interest in involving themselves. Cross-boundary peace-building has to include the individuals and to enable them to take part in a cross-boundary and cross-cultural dialogue. Youth exchange programmes are important tools. Cross-border initiatives within the field of economics, infrastructure and even cultural exchange are other important measures. The mobility of the work-force has to be made possible and secured through devolution of bureaucratic obstacles. Further, both parts involved have to be informed about the culture, mentality, history, politics, but also every-day living conditions of the other. Language-courses should be offered in schools and public authorities. The media ought to devote parts of their focus to the other side of the border as well. The image and perception of the other side has to be rebuilt and reconstructed on the basis of experience and present-day facts.

5. Encouraging external preconditions are helpful to cross-boundary contacts. The national governments have to fully agree with and grant support to the project. A general political consensus is important. Old national tensions should not be used to create new obstacles. If applicable, an international framework might be useful - for instance EU-programmes such as the Community Initiative INTERREG encouraging cross-border cooperation. The fiscal self-interest of each side thus might be turned into joint efforts - and further contacts and cooperation.

These are some of the lessons to be drawn from the case of Schleswig concerning minority regulations and cross-boundary cooperation between the majorities.

POLITIKE PROMOCIJE MANJŠINSKIH JEZIKOV: PRIMER PRIDOBIVANJA ZNANJA SLOVENSKEGA JEZIKA NA TRŽAŠKEM IN GORIŠKEM

MARKETING MINORITY LANGUAGES: THE CASE OF SLOVENIAN LANGUAGE ACQUISITION IN THE PROVINCES OF TRIESTE AND GORIZIA

Linguistic minority faces decline, if her goal is only to retain her members and their future generations. However well the minority is managing to retain her members, some of them will in time abandon the minority community because of emigration, assimilation, mixed marriages, etc.

Marketing minority languages is an approach to minority issues that represents an alternative to such unfavourable prospects of linguistic minorities. It rests on a positive relationship towards people that have withdrawn from the core of the minority language community and moved towards the majority language group. Therefore, marketing minority language tries to compensate the flow of losing minority language speakers with the flow of gaining them.

Planning (and marketing) language acquisition represents a major activity in terms of marketing minority languages, since language acquisition allows inhabitants of the territory to be widely included in the minority language community and to help expand it. The article is based on a study of a segment of such activity on the case of Slovenian linguistic minority in the provinces of Trieste and Gorizia, since it focuses on minority language acquisition in kindergartens and primary and secondary schools.

Keywords: slovenian linguistic minority, minority language marketing, minority language acquisition

Jezikovna manjšina je na dolgi rok obsojena na propad, če si za cilj postavlja ohranjanje trenutnih pripadnikov manjšine in njihovih potomcev. Naj bo pri tem še tako uspešna, bo zaradi širšega okolja vsako generacijo nekaj pripadnikov "izgubila" zaradi izseljevanja, asimilacije, mešanih zakonov itd.

Promocija manjšinskega jezika predstavlja eno izmed alternativ tovrstnemu razmišljanju o prihodnosti jezikovne manjšine. Temelji namreč na izjemno pozitivnem odnosu do ljudi, ki so se oddaljili od jedra jezikovne manjšine in/ali prestopili v večinsko jezikovno skupnost. Cilj promocije manjšinskega jezika je kompenzirati tok "izgubljanja" govorcev manjšinskega jezika s tokom "pridobivanja" novih govorcev.

Ena izmed temeljnih dejavnosti v sklopu promocije manjšinskega jezika je načrtovanje pridobivanja znanja manjšinskega jezika, ki vsem prebivalcem ozemlja omogoča približevanje k ali vključitev v manjšinsko jezikovno skupnost in torej širitev le-te. Članek temelji na preučevanju le ozkega dela te dejavnosti na primeru slovenske jezikovne manjšine na Tržaškem in Goriškem: osredotoča se namreč predvsem na pridobivanje znanja manjšinskega jezika v vrtcih in osnovnih ter nižjih in višjih srednjih šolah.

Ključne besede: slovenska jezikovna manjšina, promocija manjšinskih jezikov, pridobivanje znanja manjšinskega jezika

UVOD

Promocija jezika se v okviru različnih ved, kot so npr. lingvistika, socialna psihologija, sociologija, politologija in celo ekonomija, obravnava v celoti ali deloma z različnimi oznakami – imeni. Tako lahko ugotovimo, da se pojmi, kot so npr. politika promocije jezika, jezikovni marketing, socialni marketing, načrtovanje promocije jezika, načrtovanje jezika in jezikovne politike prepletajo in prekrivajo.

V tem besedilu bom kot sinonima uporabljala le dva izmed naštetih pojmov: politiko promocije jezika in načrtovanje promocije jezika. V prvem delu tega besedila bom osvetlila pomen teh dveh pojmov, oziroma opredelila, kaj sploh je promocija manjšinskega jezika in s čim se ukvarja. V drugem delu besedila bom s pomočjo koncentričnega modela manjšine opredelila cilje in namen promocije manjšinskega jezika. Promocijo manjšinskega jezika bom umestila v kontekst razmišljanja o odnosih med jezikovnima skupnostma ter njunim spreminjanjem. Nazadnje se bom posvetila konkretni obravnavi le enega področja promocije slovenskega jezika na Tržaškem in Goriškem: načrtovanju pridobivanja znanja slovenskega jezika. Znotraj tega okvira bom poskusila osvetliti predvsem delovanje vzgojno-izobraževalnih ustanov, natančneje vrtcev, osnovnih šol, nižjih srednjih ter višjih srednjih šol.

Namen tega besedila je ugotoviti, kakšno je stanje na Tržaškem in Goriškem na opredeljenem segmentu promocije manjšinskega jezika in predlagati vrsto ukrepov in procesov oziroma poti, ki bi lahko pomagali to stanje izboljšati. Cilj besedila je torej prikazati temeljne procese, ki bi jih morala podvzeti slovenska jezikovna manjšina na Tržaškem in Goriškem, da bi promovirala lastni jezik v vzgojno-izobraževalnem procesu.

POLITIKE PROMOCIJE MANJŠINSKEGA JEZIKA: POSKUS DEFINICIJE

Definicijo politike promocije manjšinskega jezika, iz katere izhajam v tem besedilu, sem postavila na podlagi Cooperjeve (1989) definicije načrtovanja jezika in Andreasenove (1994) definicije socialnega marketinga. Cooper (1989, 45) je namreč takole opredelil načrtovanje jezika:

<i>Načrtovanje jezika se nanaša na namerne napore, da bi vplivali na obnašanje drugih na področjih pridobivanja znanja jezika, strukture jezika in funkcionalne alokacije njihovih jezikovnih 'kodov'.¹</i>	'Language planning (language engineering) refers to deliberate efforts to influence the behaviour of others with respect to the acquisition, structure or functional allocation of their language 'codes'.
--	--

Načrtovanje jezika torej zajema vplivanje na korpus samega jezika, na njegovo strukturo. S tem delom definicije posega Cooper (1989) v samo osrčje jezikoslovja, ki je pri promociji manjšinskega jezika nekoliko manj pomembno. Promocija manjšinskega jezika se namreč res ukvarja tudi z vprašanji, ki so povezana s samim jezikovnim kodom, vendar se posveča predvsem vplivanju na odločitve o pridobivanju znanja jezika in njegovi rabi. Promocija manjšinskega jezika torej postavlja v ospredje vprašanje, kdaj in zakaj se posameznik odloči za učenje manjšinskega jezika. Z različnimi sredstvi, tehnikami in mehanizmi poskuša doseči, da bi se čim več otrok in odraslih naučilo manjšinski jezik. Znanje manjšinskega jezika je namreč predpogoj za njegovo rabo.

Promocija manjšinskega jezika nadalje poskuša vplivati na rabo manjšinskega jezika, saj lahko znanje jezika dokaj hitro splahni, če ga govorec ne uporablja. Gre torej za vprašanje, kdaj govorec uporablja manjšinski jezik: ali to počne le v domačem okolju, družbi, službi, ali ga uporablja pri stikih z državnimi oblastmi in ali se v manjšinskem jeziku lahko pogovarja o specifičnih, strokovnih temah.

Na podlagi Cooperjeve definicije sem torej opredelila objekt, na katerega poskušajo vplivati politike promocije manjšinskega jezika. Vendar s tem še nisem povedala, kako, s katerimi sredstvi in mehanizmi vplivajo politike promocije manjšinskega jezika na rabo, korpus in pridobivanje znanja manjšinskega jezika.

Politike promocije manjšinskih jezikov se poslužujejo postopkov in mehanizmov, ki izvirajo iz socialnega marketinga. Slednjega je Andreasen (1994, 110) definiral takole:

* * *

¹ Ločimo dva tipa menjave jezikovnega koda: menjavo jezikovnega koda kot menjavo med različnimi jeziki in menjavo koda kot menjavo med zvrstmi in stili istega jezika. O tem glej podrobneje Gumperz (1982). V tem besedilu je govora predvsem o menjavi jezikovnega koda kot menjavi jezika, ki ga posameznik govori. V skladu s tem tudi Cooper (1989, 99) govori o razdelitvi (družbenih) vlog med jeziki skupnosti ("*allocation of functions among community's languages*").

Socialni marketing se nanaša na prilagoditev komercialnih marketinških tehnologij (tehnik) programov, katerih namen je vplivati na svobodno obnašanje ciljnih občinstev, da bi izboljšali svoje družbeno blagostanje in dobrobit družbe.	Social marketing refers to the adaptation of commercial marketing technologies to programs designed to influence the voluntary behaviour of target audiences to improve their social welfare and that of society.
--	---

Socialni marketing se v skladu s to definicijo ukvarja s promocijo "družbenih" dobrin, kot je npr. zdravje. V okviru tega se posveča npr. promociji opuščanja kajenja, pobudam zoper pretirano pitje alkohola in se zavzema za varnost na cestah.

Tudi manjšinski jezik je družbena dobrina. Predstavlja jezikovno in kulturno bogastvo, ki pripada vsem prebivalcem narodno mešanega ozemlja. Opredeljuje in hkrati tudi je del identitete svojih govorcev. Predstavlja dodatno znanje jezika, ki posamezniku omogoča sporazumevanje z večjim krogom ljudi. Zato se lahko tudi za dolgoročno ohranjanje manjšinskega jezika poslužujemo pristopov in postopkov, ki jih socialni marketing uporablja npr. pri promociji varstva okolja ali zdravja. Politike promocije manjšinskih jezikov se ukvarjajo prav s tem. Politiko promocije manjšinskega jezika pojmem torej kot *skupek institucionaliziranih in neinstitucionaliziranih dejavnosti, katerih cilj je visoko vrednotenje manjšinskega jezika na narodno mešanem ozemlju. Rezultat teh dejavnosti je povečanje rabe manjšinskega jezika v javni in predvsem neposredno v zasebni sferi.*

Celovita promocija manjšinskega jezika torej zajema dejavnosti in ukrepe, ki pozitivno vplivajo na stališča do manjšinskega jezika na vseh področjih posameznikovega življenja. Obsega spodbujanje rabe manjšinskega jezika pri sporazumevanju v družini, pri dejavnostih v prostem času, pri stikih z oblastmi. Končni cilj vsake promocije manjšinskega jezika je torej ustvariti čim več priložnosti za učenje in rabo manjšinskega jezika. Lahko bi celo trdili, da teži promocija manjšinskega jezika k vzpostavitvi takšnega okolja, kjer bi pripadnik jezikovne manjšine "živel" v manjšinskem jeziku. Pripadnik jezikovne manjšine bi se v takšnem okolju, v kolikor bi to želel, izražal le v manjšinskem jeziku.

Celovita politika promocije manjšinskega jezika mora torej zajemati ukrepe na čim več področjih posameznikovega življenja. Vendar je treba pri tem upoštevati, da so ponavadi razpoložljiva materialna sredstva in človeški viri, namenjeni promociji manjšinskega jezika, omejeni. Ta omejenost pa narekuje racionalen pristop do promocije manjšinskega jezika s skrbnim artikuliranjem potreb jezikovne manjšine in s pripravo njej prilagojenih pristopov.

Pri procesu priprave politike promocije manjšinskega jezika se teoretiki promocije manjšinskega jezika (Cooper 1989, Baker 2001a, Baker in Jones 1998) močno opirajo na pristope, ki so lastni ekonomskim vedam. Baker (2001a) je v tem pogledu šel najdlje in jezik obravnaval kot "produkt", ki ga je treba promovirati na isti način kot avtomobile ali oblačila. Tudi Cooper (1989) meni, da imata trženje izdelkov in jezikovni marketing veliko skupnega. Tako npr. opozarja, da je lahko različnost med izdelki in jezikom varljiva, čeprav se nam zdi na prvi pogled povsem razumljiva, samoumevna in racionalna (Cooper 1989, 72). Cooper (1989, 72) namreč pravi: *"Na prvi pogled se zdi enačenje načrtovanja jezika z zbirom marketinških strategij za lase privlečena asociacija. Ni nam v navadi, da bi gledali na rabo jezika, njegovo strukturo ali na pridobivanje znanja jezika kot na "izdelke", katerih uporabo pospešujemo z marketingom. Četudi mnogi strokovnjaki, ki se ukvarjajo z načrtovanjem jezika, ne vidijo sorodnosti med svojim početjem in delom menadzerjev, ki tržijo zobne paste, pralne praške ali avtomobile, imata ti dve dejavnosti veliko skupnega".*²

Pri načrtovanju promocije manjšinskega jezika se različne jezikovne manjšine poslužujejo različnih konceptualnih okvirov³ in jih prilagajajo svojim potrebam. Konceptualni okviri namreč ponujajo nekakšno ogrodje, v katerega lahko jezikovne manjšine umestijo področne politike promocije manjšinskega jezika⁴ in osredotočijo svoje napore za promocijo lastnega jezika. Temeljni element teh konceptualnih okvirov je načrtovanje pridobivanja znanja manjšinskega jezika, ki zajema napore za promocijo učenja ali ponovnega učenja manjšinskega jezika (Baker in Jones 1998, 206).

V tem besedilu se bom osredotočila le na ozek, omejen segment načrtovanja pridobivanja znanja manjšinskega jezika: svojo pozornost bom namenila poučevanju manjšinskega jezika v vrtcih in šolah.⁵

* * *

² Ob tem je smiselno opozoriti, da takšni strogo ekonomski pristopi do promocije manjšinskega jezika prepogosto zanemarjajo vez med jezikom in vrednotami ter kulturo jezikovne skupnosti. Predstavljajo torej omejen pogled na promocijo manjšinskega jezika in zanemarjajo vzroke opuščanja rabe manjšinskega jezika. Zato je pomembno, da snovalci posameznih politik promocije manjšinskega jezika posegajo po obsežnem sklopu idej in teorij iz sociologije, lingvistike in socialne psihologije, ki se navezujejo na promocijo manjšinskega jezika.

³ Glej npr. Cooper (1989), Fishman (1991, 2001), Baker (1992, 2001a).

⁴ Politika promocije manjšinskega jezika ali načrtovanje promocije manjšinskega jezika, ki ju bom v tem besedilu uporabljala kot sinonima, se udejanja s pomočjo posameznih politik promocije (ali področnih politik promocije), ki na različnih področjih družbenega delovanja uresničujejo cilje promocije jezika. V našem konkretnem primeru gre torej za uresničevanje ciljev ohranjanja manjšinskega jezika in njegove revitalizacije.

⁵ Tu je pomembno poudariti, da načrtovanje pridobivanja znanja manjšinskega jezika ne zajema le "šolskega" učenja manjšinskega jezika. Pridobivanje znanja manjšinskega jezika namreč res zajema učenje jezika v vzgojno-izobraževalnih ustanovah, ki zajemajo vse od državnih vrtcev in šol do zasebnih tečajev manjšinskega jezika za odrasle. Vendar je ob tem posebej pomembno, da ne zanemarimo pomena, ki ga ima prenos jezika v družini. Šele z ohranjanjem jezika v družini, šele s prenosom jezika od staršev na otroke se namreč manjšinski jezik lahko res ohranja in uporablja.

Kateri je cilj tovrstnega početja oziroma zakaj je poučevanje manjšinskega jezika izjemnega pomena za promocijo manjšinskega jezika, bom poskusila pojasniti s pomočjo koncentričnega modela manjšine.

KONCENTRIČNI MODEL MANJŠINE KOT PREDPOSTAVKA IN CILJ PROMOCIJE JEZIKA

Koncentrični model manjšine je model, ki je nastal na podlagi dela Jørgena Kühla (1997) o nemški manjšini na Danskem in danski manjšini v Nemčiji. Koncentrični model manjšine pojasnjuje celotno dinamiko organizacije in uspešnega sobivanja jezikovne manjšine in večinske jezikovne skupnosti na narodno mešanem območju. Za obstoječe besedilo je ta model temeljnega pomena, saj predstavlja prvi pogoj za kakršno koli razmišljanje o promociji manjšinskega jezika. Načrtovanje promocije manjšinskega jezika namreč predpostavlja in narekuje odnos do manjšinskosti, ki ne temelji na krvni čistosti pripadnikov manjšine in ki spodbuja izjemno pozitiven odnos do ljudi, ki so se od jedra jezikovne manjšine oddaljili in/ali prestopili v večinsko jezikovno skupnost. Koncentrični model manjšine predstavlja natanko to.

Jørgen Kühl (1997) je postavil osnove koncentričnemu modelu manjšine z enostavnim vprašanjem: kaj pravzaprav označuje besedna zveza *danska manjšina v Nemčiji*? To je skupina ljudi, ki je "posebna", ki se razlikuje v določeni družbi, pravi Kühl (1997).

To je tudi odgovor, ki ga lahko ponudimo na vprašanje, kaj označuje besedna zveza slovenska manjšina v Italiji. Manjšino v skladu s tem modelom sestavljajo različno intenzivni pripadniki, ki jih ponazorimo s tremi koncentričnimi krogi. Ker je v tem primeru predmet razprave slovenska jezikovna manjšina⁶ v Italiji, bi v tem konkretnem primeru pripadnike tako razvrstili v koncentrične kroge:

- trdo jedro manjšine sestavljajo ljudje, ki se imajo za Slovence, uporabljajo slovenščino v domačem okolju, si delijo slovenske vrednote in slovensko kulturo; se udeležujejo slovenskih kulturnih prireditev, se udeležujejo v slovenskih športnih društvih, spoštujejo slovenske (lokalne) običaje, kot so npr. praznovanje dneva kulture, praznovanje mlaja, martinovanje, ipd.;

* * *

Prav tako je smiselno poudariti, da načrtovanje pridobivanja znanja jezika zajema tri ravni: prvič, ukvarja se z večanjem števila govorcev manjšinskega jezika, drugič, s širitvijo domen rabe jezika, in tretjič, s širitvijo ozemlja rabe jezika. V tem besedilu bo poudarek predvsem na prvi ravni.

⁶ Promocija jezikovne manjšine je le sestavni del promocije etnične ali narodne manjšine, in temelji prvenstveno na promociji jezika. Posredno pa se s širjenjem jezika kot sredstva sporazumevanja širi tudi "vsobino" jezika in torej del vrednot, kulture in zgodovinskega spomina etnične ali narodne manjšine.

- osrednji pas sestavljajo ljudje, za katere slovenščina ni nujno (edini) jezik, ki ga uporabljajo doma. Ta skupina ljudi ne povezuje jezika in pripadnosti. Četudi v domačem okolju uporabljajo (tudi) italijanščino, je zanje značilno, da sebe vidijo kot Slovence. Za to skupino ljudi je torej značilno, da se identificirajo kot Slovenci in da imajo trdno slovensko kulturno tradicijo;
- zunanji pas predstavljajo ljudje, ki se sicer nimajo za Slovence, ampak "imajo te tako radi, da bodo svoje otroke vpisali v slovensko šolo". Izobrazba in vzgoja bosta vplivali na otroke: v šolah se ne bodo naučili le jezika, ampak bodo osvojili tudi vrednote in kulturo slovenske jezikovne manjšine. V to skupino spada cel spekter ljudi, ki ne pozna slovenskega jezika, temveč otroke vključuje in vpisuje v slovenska kulturna in športna društva, se udeležuje vaškega miklavževanja, majence, pripravlja pustne vozove, ipd.

Vsi trije pasovi⁷ so del manjšine, čeprav se pri drugem in pri tretjem že pojavlja kreolizacija, t. j. nastanek nove, mešane kulture.

Že bežen pogled na slovensko jezikovno manjšino na Tržaškem in Goriškem nam pove, da je večina njenih pripadnikov v trdnem jedru, zaradi številčnosti mešanih zakonov je čedalje več primerov iz tretjega koncentričnega kroga, medtem ko je drugi skorajda prazen. Ob tem se seveda postavlja zaskrbljujoče vprašanje, kam izginejo pripadniki trdega jedra, ko tega zapustijo. Ti posamezniki predstavljajo namreč tipično populacijo drugega kroga, ki jo v primeru slovenske manjšine v Italiji le s težavo zasledimo. Slovenska manjšina v Italiji je namreč v skladu s svojim prizadevanjem po ohranjanju nekega trdnega jedra oddaljevala pripadnike, ki so zaradi pritiskov asimilacije pristali v drugem krogu. Drugi koncentrični krog – t. j. krog ljudi (in njihovih otrok), ki so opustili rabo slovenskega jezika, je torej slovenska manjšina sistematično odpravila kot "odpadnike" in nekako razmišljala, da so ti ljudje za jezikovno manjšino "izgubljeni".

Prav na tej točki pa se kaže revolucionarnost koncentričnega modela manjšine: odpira namreč povsem nov pogled na manjšino, in sicer v dveh smereh:

1. Manjšina ni več omejena na prvi krog, to se pravi na "trde pripadnike manjšine", ki so odraščali v "manjšinski" družini in uporabljali "manjšinski"

* * *

⁷ Pri tem je treba seveda upoštevati, da obstaja še neko zunanje "okolje" modela treh koncentričnih krogov, kjer se nahajajo vsi prebivalci narodno mešanega ozemlja, ki ne sodijo v nobenega izmed treh omenjenih koncentričnih krogov. V "okolju" tega modela se torej nahajajo pretežno pripadniki večinske jezikovne skupnosti.

jezik. Manjšino sestavljajo tudi manj "zavzeti" ali manj "zavedni" pripadniki, ki pa niso zaradi tega še "izdajalci" ali "izgubljeni" pripadniki manjšine. Predstavljajo sredstvo širjenja informacij o manjšini, njene kulture in navad v večinsko okolje ter predstavljajo potencialne člane trdega jedra manjšine, ki se lahko ob podpori ustrezne politike promocije manjšinske jezikovne skupnosti "premaknejo" v prvi koncentrični krog.

2. Začenja se torej uveljavljati koncept, da se manjšina lahko širi: pripadnik manjšine lahko torej postane tudi nekdo, ki je a priori pripadnik večine. Nekdo, ki je v tretjem krogu, lahko torej ob spoznavanju in rabi manjšinskega jezika, ob sprejemanju vrednot in običajev manjšinske jezikovne skupnosti, preskoči v prvi ali drugi krog. Prav tako se lahko nekdo, ki ni v nobenem izmed krogov in je torej v celoti pripadnik večinske jezikovne skupnosti, manjšini približa tako, da stopi v tretji in kasneje tudi v drugi ali prvi krog.

To, da manjšina ni več omejena na trdo jedro, posredno pomeni, da se je popolnoma spremenil odnos do drugega kroga ljudi in to verjetno predstavlja v primeru slovenske manjšine v Italiji (še vedno) velik izziv: nimamo več kategorije izdajalcev manjšine, ki so se odločili, da je pripadnost večinskemu narodu bolj ugodna, temveč imamo kategorijo ljudi, ki deli manjšinske vrednote in ki so potencialni kandidati za prestop v prvi krog.

To pa nas pripelje že do naslednje točke – širitve manjšine. Manjšina je obsojena na izumrtje ali propad, če si za cilj postavlja ohranjanje trenutnih pripadnikov in njihovih potomcev. Naj bo namreč še tako učinkovita pri ohranjanju pripadnikov, jih bo zaradi širšega okolja vsako generacijo nekaj "izgubila" zaradi izseljevanja, asimilacije, mešanih zakonov, itd. Zato je strategija ohranjanja manjšinskih skupnosti, ki temelji na "etnični čistosti" njenih pripadnikov, obsojena na propad.

Koncentrični model manjšine torej podira obstoječe meje manjšinskosti in napeljuje k prepričanju, da lahko tudi etnična manjšina "asimilirata" pripadnike večine.

To dejansko pomeni velik premik od klasičnega pojmovanja etnične manjšine, kjer je pripadnost bolj ali manj določena na podlagi objektivnih znakov,⁸ četudi se posamezniku priznava pravico, da sam opredeli svojo pripadnost manjšinski ali večinski etnični skupnosti. Pojavlja se torej ideja, da je pripadnost etnični manjšini

* * *

⁸ Z objektivnimi znaki mislim tu predvsem na jezik, vero, etnično poreklo, ...

stvar svobodne izbire, kjer se pripadnik večinskega naroda lahko odloči, ali bo pripadal "manjšini" ali "večini".⁹

Model koncentričnih krogov predstavlja okvir razmišljanja, ki nam omogoča, da zasnujemo in uspešno izvajamo promocijo manjšinske skupnosti. Ta model podira predpostavko, da je jezikovna manjšinska skupnost zaradi neuravnoteženega jezikovnega položaja obsojena na propad. Neuravnoteženi jezikovni položaj v tem modelu dejansko predstavlja priložnost, da se jezikovna (in s tem etnična) manjšina širi, pridobiva nove govorce in si tako zagotovi dolgoročni obstoj – ter, kot pravi Crystal (2000) – pripomore k ohranjanju jezikovne raznolikosti.

Vendar koncentrični model manjšine prerašča vprašanje promocije manjšinske skupnosti in s tem manjšinskega jezika. Model namreč opozarja na dejstvo, da je etnična meja, ki je v tem modelu utelešena v koncentričnih krožnicah, v razmerah neuravnoteženega jezikovnega položaja in odsotnosti promocije manjšinskega jezika, prepustna le v eno smer. Z drugimi besedami, prihaja do enostranske asimilacije. Zato je nujno potrebno, da jezikovne manjšine (in s tem tudi narodne in etnične) to skorajšnjo enostransko prepustnost spremenijo v dvostransko.

Med načini, kako lahko manjšine poskušajo uravnovežiti prepustnost meje, je smotrna promocija manjšinskega jezika in s tem posredno tudi promocija jezikovne ali etnične manjšine. S promocijo manjšinskega jezika lahko tako manjšine kompenzirajo tok "izgubljanja" svojih govorcev s tokom "pridobivanja" novih govorcev.

Eden izmed temeljnih kamnov promocije manjšinskega jezika je načrtovanje pridobivanja znanja jezika. To področje bom poskusila v nadaljevanju osvetliti na primeru slovenske jezikovne manjšine na Tržaškem in Goriškem.

NAČRTOVANJE PRIDOBIVANJA ZNANJA JEZIKA

POVZETEK OBSTOJEČEGA STANJA

Na Tržaškem in Goriškem obstajajo vrtci, osnovne šole, nižje srednje šole in višje srednje šole s slovenskim učnim jezikom (Bogatec in Bufon 1996, 1999). Namenjene in zasnovane so za otroke, ki že znajo manjšinski jezik.

Do 60. let prejšnjega stoletja so starši v mešanih zakonih¹⁰ svoje otroke vpisovali v šole z italijanskim učnim jezikom; kasneje se je stanje spremenilo. Starši v

* * *

⁹ Tudi Okvirna konvencija o varstvu narodnih manjšin, ki jo je sprejel Odbor ministrov Sveta Evrope 10. novembra 1994, in je bila odprta za podpis 1. februarja 1995, v veljavi pa je od 1. februarja 1998, ETS No. 157, v tretjem členu kot edini kriterij omenja ugotavljanja pripadnosti samoopredelitev posameznika.

¹⁰ Mešani zakon v nadaljevanju označuje zakonsko zvezo, kjer je eden izmed zakoncev pripadnik slovenske jezikovne skupnosti, drugi pa pripadnik italijanske jezikovne skupnosti.

mešanih zakonih so začeli vpisovati otroke v šole s slovenskim učnim jezikom. Do tega premika v načinu razmišljanja je prišlo iz več razlogov, njihovo težo in pomembnost pa sta raziskala Bogatec in Bufon (1996, 1999). Ugotovitvam njunih raziskav se bom posvetila kasneje. Vendar je tu smiselno omeniti, da je v razredih s slovenskim učnim jezikom praviloma manjše število učencev. Med dejavnike za spremembo stališča v korist šoli s slovenskim učnim jezikom sodi tudi prepričanje italijanskega zakonca, da otroku učenje manjšinskega jezika in kulture ne bo škodilo. V zadnjih letih se predvsem v Trstu, v šolah v mestnem središču pojavljajo tudi otroci neslovenskih družin,¹¹ ki manjšinski jezik poznajo v zelo omejenem obsegu. Število teh primerov je vsekakor zelo omejeno v primerjavi s številom vseh otrok v šolah s slovenskim učnim jezikom.

Šole z italijanskim učnim jezikom nimajo obveznega in v glavnem tudi ne fakultativnega učenja slovenskega jezika. Ob tem je treba še povedati, da je nepoznano število otrok iz mešanih zakonov in otrok slovenskih staršev v šolah z italijanskim učnim jezikom (Ivašič, v Pahor et al. ur. 2001, 43). Vprašanje številčnosti teh otrok se praviloma ne obravnava v raziskavah, ki jih na področju šolstva pripravlja slovenska jezikovna manjšina (Pahor, v Pahor et al. ur. 2001, 45).

Položaj slovenščine na področju šolstva v tržaški in goriški pokrajini ureja 11. člen Zakona št. 38, z dne 23. februarja 2001 "Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini", objavljenega v Uradnem listu št. 56, z dne 8. marca 2001 (*v nadaljevanju Zaščitnega zakona*) z nazivom Javne šole s slovenskim učnim jezikom. Slednji določa, da na področju javnih šol s slovenskim učnim jezikom še naprej veljajo določila, o katerih je govorila v Zakonu št. 1012 z dne 19. julija 1961 "Predpisi o šolah v goriški pokrajini in na tržaškem ozemlju", in Zakon št. 932, z dne 22. decembra 1973 "Spremembe in dopolnitve Zakona z dne 10. 7. 1961 št. 1012, ki se tiče ustanovitve šol s slovenskim učnim jezikom v goriški in tržaški pokrajini".¹² 11. člen določa tudi nekaj popravkov k omenjenima in drugim zakonom, ki pa vsebinsko ne vplivajo na bistvo poučevanja v slovenskem jeziku v osnovnih, nižjih in višjih srednjih šolah (s slovenskim učnim jezikom) na Tržaškem in Goriškem.

11. člen ne vsebuje določil v zvezi s poučevanjem slovenščine v javnih šolah z italijanskim učnim jezikom. V Zaščitnem zakonu prav tako ni nobenega drugega člena ali določila, ki bi se posvečal temu vprašanju. Vendar Zakon št. 482 z dne 15. decembra 1999 "Zakonska določila v zvezi z zaščito zgodovinskih jezikovnih manjšin", objavljen v Uradnem listu št. 297 z dne 20. decembra 1999 (*v nadaljevanju Zakon 482*) v 4. členu omogoča vzpostavitev fakultativnega pouka

* * *

¹¹ To so otroci, katerih nobeden od staršev ne pripada slovenski jezikovni skupnosti.

¹² Za več podrobnosti glej (1986) Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945 - 1985. Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji.

manjšinskega jezika v vrtcih in osnovnih šolah z italijanskim učnim jezikom. Ta člen se v večini primerov ne izvaja, slovenska jezikovna manjšina pa sama nič ne naredi, da bi to izvajanje spodbujala.¹³

Večanje števila govorcev slovenskega jezika na Tržaškem in Goriškem, predvsem večanje števila otrok, ki razume in govori manjšinski jezik, je na podlagi pravkar zapisanega kompleksen problem, ki zahteva dobro zasnovane rešitve. Pot do ustreznih rešitev se začne pri ugotavljanju, kateri cilj zasleduje jezikovna manjšina: kakšna bi torej morala biti situacija, da bi se večalo število govorcev slovenskega jezika. To je namreč področje, kjer so si strokovnjaki bolj ali manj edini: število slovensko govorečega prebivalstva se v Italiji zmanjšuje.¹⁴ Poglejmo torej, kateri so temeljni kamni – torej osnovni procesi, ki jih je treba zasnovati, da bi ta tok dogajanj spreobrnil ali vsaj zaustavili.

PRVI TEMELJNI KAMEN

PROMOCIJA VZGAJANJA (IN IZOBRAŽEVANJA) V SLOVENSKEM JEZIKU PRI PRIPADNIKIH PRVEGA KROGA KONCENTRIČNEGA MODELA MANJŠINE, t. j. pri ljudeh, ki se imajo za Slovence in ki slovenščino uporabljajo v domačem okolju ter si delijo slovenske vrednote in kulturo.

Do prenosa znanja manjšinskega jezika od staršev na otroke ne prihaja avtomatično. Obstajajo dejavniki, ki vplivajo na odločitev staršev, ali bodo svoj materni, manjšinski jezik prenesli na otroke. Med temi dejavniki je nedvomno raven znanja manjšinskega jezika, ki ga dosežajo starši. Če je znanje staršev šibko

* * *

¹³ V zvezi s tem vprašanjem je pri slovenski jezikovni manjšini v Italiji prisotna naslednja bojazen: če bo na šolah z italijanskim učnim jezikom možen fakultativni pouk v slovenščini, kaj bo potem etnično slovenskim staršem ali staršem mešanih zakonov preprečevalo, da bi otroke vpisali v šolo z italijanskim učnim jezikom, npr. zaradi večje izbire programov, smeri, šol, ipd. V pogovoru je Bogatčeva (2004a) povedala, da po njenem mnenju do tega osipa ne bi prišlo. Obstaja namreč tehtna razlika med tem, ali se ves pouk odvija v slovenskem jeziku, ali pa ima otrok le nekaj ur tedenskega pouka slovenščine.

Drugi ugovor tovrstni bojazni pa izvira iz samega razumevanja tega strahu. Bojazen namreč nakazuje na neizraženo prepričanje, da sloni odločitev za šolo s slovenskim učnim jezikom na pomanjkanju izbire "zavednih" Slovencev, ki zaradi lastnih prepričanj in vrednot otrok enostavno ne morejo vpisati v šolo z italijanskim učnim jezikom. Tako bi poučevanje slovenščine na šolah z italijanskim učnim jezikom dejansko pripeljalo do neke (vsaj delne) liberalizacije, ki bi manj "zavednim" Slovincem morda omogočila večjo izbiro, ki bi zajemala tako šole s slovenskim učnim jezikom kot tudi šole z italijanskim učnim jezikom.

Za šolo s slovenskim učnim jezikom bi to torej pomenilo "nezaželeno" konkurenco, ki ji morda ne bo kos. Vendar se je treba pri tem resno zamisliti, ali je omejenost možnosti, ki ga narekuje moralni imperativ številčno upadajočega slovenskega življa, res najboljši način za "zadrževanje" otrok v šolah s slovenskim učnim jezikom? Morda bi bilo konkurenčnost šole s slovenskim učnim jezikom bolj smiselno graditi na trdnejših temeljih kakovosti pouka, usmerjenosti in doveznosti za potrebe staršev in otrok na področju prevoza, urnikov, šolskih potrebščin, ipd.

¹⁴ Glej npr. Strajn (1999), Skubic (1997), Devetak (1982), Komac (1987).

in se počutijo udobneje pri rabi večinskega jezika, potem obstaja večja verjetnost, da bodo otroke vzgajali v večinskem jeziku. Ali bodo otroka vpisali v vrtec, osnovno ali srednjo šolo z manjšinskim učnim jezikom, je večkrat tesno povezano s tem, ali čutijo, da lahko otroku v tem jeziku pomagajo. To še posebej drži, ko je eden izmed zakoncev pripadnik večinske skupnosti in manjšinskega jezika ne pozna.

Vendar znanje ni edini dejavnik, ki vpliva na odločitev, da bodo starši vzgajali otroke v manjšinskem jeziku. Tu igra svojo vlogo prav gotovo prepričanje staršev o tem, ali je vzgajanje otrok v manjšinskem jeziku sploh pomembno. Iz tega izvira torej naš drugi temeljni kamen.

DRUGI TEMELJNI KAMEN

PROMOCIJA VZGAJANJA (IN IZOBRAŽEVANJA) V SLOVENSKEM JEZIKU PRI PRIPADNIKIH DRUGEGA IN TRETJEGA KONCENTRIČNEGA KROGA MANJŠINE, t. j. pri posameznikih, za katere slovenščina ni nujno (edini) jezik, ki ga uporabljajo doma.

Za širjenje manjšinske jezikovne skupnosti ni dovolj, da ti vzgajajo svoje otroke v manjšinskem jeziku. Temeljna lastnost manjšinske jezikovne skupnosti je namreč prav to, da je manjšinska – torej omejena na končno število pripadnikov. V odsotnosti velikih demografskih razcvetov populacije je zaradi vplivov asimilacije tako obsojena na propad, saj ne omogoča širjenja jezikovne skupnosti, temveč le njeno krčenje. Nujno je torej potrebno, da starši v mešanih zakonih vzgajajo otroke v manjšinskem jeziku.

Vzgajanje (in izobraževanje) v slovenskem jeziku pri pripadnikih drugega in tretjega koncentričnega kroga manjšine je torej zelo pomembno. To je potreben pogoj za ohranjanje jezikovne manjšine. Ni pa nujno, da je to tudi zadostni pogoj za dolgoročno ohranjanje manjšinske jezikovne skupnosti. Da lahko zagotovimo dolgoročno ohranjanje manjšinskega jezika je potreben še tretji proces – torej tretji temeljni kamen.

TRETJI TEMELJNI KAMEN

PROMOCIJA VZGAJANJA (IN IZOBRAŽEVANJA) V SLOVENSKEM JEZIKU PRI PRIPADNIKIH VEČINSKE JEZIKOVNE SKUPNOSTI.

Zavzemati se je treba za to, da starši, katerih materni jezik je jezik večinske skupnosti, otroke vpisujejo v vrtnice, osnovne, nižje in višje srednje šole, kjer se otroci učijo manjšinski jezik, ali celo v vrtnice, osnovne, nižje in višje srednje šole, kjer je učni jezik slovenščina. Tega seveda ne bodo počeli kar sami od sebe, sicer bi to v večji veri že počeli. Zasnovati je torej treba promocijo slovenskih vrtcev,

osnovnih, nižjih in višjih srednjih šol. Tovrstna promocija lahko nedvomno temelji le na razlikah in predvsem prednostih, ki jih imajo šole in vrtci s slovenskim učnim jezikom pred tistimi, v katerih je učni jezik italijanščina. Kocjančič (v Pahor et al. ur. 2001, 52) je odlično povzel trenutno stanje pri slovenski jezikovni manjšini na tem področju: *“Ni bistvenih razlik med pripravo dijakov, ki končajo italijansko šolo, in tistimi, ki končajo slovenske šole. Mislím, da je večja razlika v motivaciji. Dijak, ki konča italijansko šolo, je mnogo bolj motiviran, da se v službi izpopolnjuje /.../”*.

ČETRTI TEMELJNI KAMEN

USTVARJANJE IN PROMOCIJA STARŠEM PRIJAZNEGA OKOLJA.

Prebivalcem narodno mešanega teritorija je treba pomagati, da vzgajajo in izobražujejo otroke v slovenskem jeziku. Za to se bodo namreč veliko pogosteje odločali, če se bodo nahajali v okolju, ki podpira takšno odločitev. V okolju, ki jim omogoča, da otrokom pomagajo pri domačih nalogah, čeprav ne poznajo manjšinskega jezika. V okolju, kjer se sami lahko tudi (res!) naučijo manjšinskega jezika. Takšno okolje pa je okolje, ki ponuja veliko možnosti za pridobivanje znanja manjšinskega jezika in priložnosti za rabo tovrstnega znanja. Gre torej za okolje, ki ne deluje izključujoče do tistih staršev, ki manjšinskega jezika ne znajo, temveč jih vključuje v svoje dejavnosti in jih pri tem bodri, spodbuja k učenju manjšinskega jezika ter utrjuje njihovo samozavest pri njegovi rabi.

PETI TEMELJNI KAMEN

IZGRADNJA AFEKTIVNIH IN PREDVSEM INSTRUMENTALNIH RAZLOGOV ZA VZGOJO IN IZOBRAŽEVANJE V SLOVENSKEM JEZIKU.

Temeljno vprašanje pri vseh prejšnjih štirih temeljnih kamnih je naslednje: kako spodbujati starše, da bi to počeli? V skladu z Gardnerjevim in Lambertovim modelom (1972) obstajata dva temeljna sklopa razlogov za učenje manjšinskega jezika: afektivni razlogi in instrumentalni razlogi.¹⁵ Ta dva sklopa razlogov naj bi jezikovne manjšine uporabljale za spodbujanje prebivalcev narodno mešanega ozemlja, da se (na)učijo manjšinski jezik.

Afektivni razlogi so tisti, na katere se slovenska jezikovna manjšina do določene mere že opira pri spodbujanju svojih pripadnikov, da vzgajajo otroke v

* * *

¹⁵ Afektivni ali integrativni razlogi za učenje jezika so povezani s pripadnostjo jezikovni skupini, s sprejemanjem njenih vrednot in kulture. Instrumentalni razlogi pa odsevajo uporabne, ekonomske koristi, zaradi katerih se posameznik odloči za pridobivanje znanja jezika (Gardner in Lambert 1972).

manjšinskem jeziku ter jih vpisujejo v manjšinske izobraževalne ustanove. Mednje sodi poudarjanje skupnega zgodovinskega spomina, pripadnosti slovenski jezikovni skupnosti, ohranjanje običajev, tipičnih prireditev, slovesnosti in praznovanj. Pri razvoju instrumentalnih razlogov za učenje manjšinskega jezika pa je bila slovenska jezikovna manjšina doslej zelo šibka. Izkušnje valižanske manjšine (Brezigar 2001) nakazujejo, da sta prav oblikovanje instrumentalnih razlogov za učenje manjšinskega jezika ter njihova aktivna promocija nujno potrebni za pridobivanje novih članov jezikovne skupnosti.

Pet naštetih temeljnih kamnov predstavlja torej pet osnovnih procesov, ki bi jih morala slovenska jezikovna manjšina podvzeti za povečanje števila govorcev manjšinskega jezika. Pri njihovi aplikaciji na primeru slovenske jezikovne manjšine na Tržaškem in Goriškem pa zasledimo več težav in izzivov.

Prvič, pojav mešanih zakonov je slovenska jezikovna manjšina zelo dolgo obravnavala kot “odpadništvo”. Pripadnik, ki se je odločil za življenjsko pot z osebo, ki manjšinskega jezika ni poznala, je v povojnem času postal avtomatično “odpadnik”. Postopoma se je v povojnem času ta pristop omilil,¹⁶ manjšina je namreč prišla do spoznanja, da so otroci iz mešanih zakonov zelo pomembni za manjšino. Ta odpadniška miselnost se je začela relativizirati nekje v 60. letih prejšnjega stoletja.

Drugič, okolje, ki obkroža mešane zakone, je manjšinskemu jeziku nenaklonjeno. To dejansko pomeni, da se le poredko v takem okolju zakonec, katerega materni jezik je italijanščina, nauči slovenščino do take mere, kot italijanščino obvlada njegov/njen zakonec, pripadnik slovenske jezikovne skupnosti. V mešanih zakonih je torej položaj tak, da oba zakonca zelo dobro obvladata večinski jezik, manjšinskega pa le eden izmed njiju. Drugi ga najpogosteje deloma ali v celoti razume, zelo poredko pa ga tudi tekoče govori. Ta položaj znanja jezikov v mešanem zakonu je torej asimetričen. Kočljivo je torej vprašanje, v katerem jeziku lahko dejansko poteka vzgoja otroka v zgodnjem otroštvu. Na podlagi povedanega je namreč jasno, da poteka vzgoja ali v obeh jezikih ali v jeziku večinske jezikovne skupnosti. Zaradi asimetričnega znanja jezikov med zakoncema pa vzgoja nikakor ne poteka pretežno ali v večji meri v manjšinskem jeziku. Tudi tam, kjer vzgoja poteka v obeh jezikih, je zaradi asimetričnega znanja jezikov med zakoncema zelo verjetno, da bo vzgoja potekala v večji meri v jeziku

* * *

¹⁶ Omilil ne pomeni izginil: *“Dejstvo je, in verjetno nihče od tu prisotnih ne more oporekati, da je mešani zakon moment asimilacije. To je jasno. Asimilacija je nekaj, kar mora sleherni narod odpraviti, če teži k biti, bi rekel Aristotel. Edini predlog, ki ga jaz vidim, realen, morda me bo kdo popravil, je v našem konkretnem položaju ta, da se ustvarijo možnosti, da bi se manjšinci in manjšinke poročali s Slovenci in Slovenkami, ne rečem, da nujno onstran meje, ampak vendarle. In teh Slovencev in Slovenk je več onstran meje, kot na tej strani meje.”* (Kerže, v Pahor et al. ur. 2001, 50-51).

večinske jezikovne skupnosti, v manjši meri pa v manjšinskem jeziku.¹⁷ Zato velik delež otrok iz mešanih zakonov slabo govori manjšinski jezik, ga le razume (ali niti to), kljub sedanjemu zavračanju "odpadništva".

Tretjič, razumevanje pripadnosti manjšini je v slovenski manjšini v Italiji zelo toga. Temelji skorajda na nekem prepričanju o krvni čistosti, o tem, kdo je "naš" po rojstvu. Ob misli, da bi starši, katerih materni jezik je italijanščina, vpisovali otroke v vrtce in šole s slovenskim učnim jezikom, se marsikdo iz srca nasmehe¹⁸ ali pa mu je nelagodno. Kako globoko je zakoreninjeno to prepričanje, je razvidno iz sistema poučevanja manjšinskega jezika v vrtcih in šolah. V teh se namreč pričakuje, da otrok že zna manjšinski jezik ali ima vsaj nekatere njegove osnove. Tu nato naletimo na temeljni paradoks: čeprav je obstoječi koncept manjšinskega šolstva popolnoma ustrezen za otroke, katerih starši znajo manjšinski jezik, postane zelo vprašljiv, če že ne neuporaben pri naporih za številčno širjenje jezikovne manjšine.

Povrnimo se za trenutek na koncentrični model manjšine. Pri aplikaciji tega modela na področju šolstva je namreč razvidno, da je pri šolstvu prepustnost koncentričnih krožnic enostranska: otrok, katerega materni jezik obeh staršev je slovenščina, lahko zlahka obiskuje vrtec in šolo z italijanskim učnim jezikom. Ali lahko otrok, katerega materni jezik obeh staršev je italijanščina, obiskuje vrtec ali šolo s slovenskim učnim jezikom? Le v primeru, da se osnov manjšinskega jezika nekje nauči, npr. pri starih starših, sosedih, prijateljih, ipd.

Obstajajo torej resne omejitve razpravi o obstoju obojestransko prepustne jezikovne meje in številčnemu širjenju manjšinske jezikovne skupnosti. Manjšinski aparat izobraževanja otrok bi bilo torej treba opremiti z ustreznimi znanji in pristopi za vključevanje potencialnih članov, ki bi se radi jezika priučili (ali katerih starši bi želeli, da se ga priučijo), vendar tega ne morejo storiti v ožjem

* * *

¹⁷ V skladu z obstoječim stanjem na Tržaškem in Goriškem je namreč "normalno", da se vsak izmed staršev pogovarja z otrokom v svojem maternem jeziku ali kvečjemu v večinskem jeziku. Primeri, da bi se zakonec, pripadnik večinske jezikovne skupnosti naučil manjšinski jezik, se v njem kdaj pogovarjal z otroki in ga uporabljal pri sporazumevanju z drugim zakoncem, so izjemno redki, če že ne popolnoma neobstoječi. Vendar strokovnjaki priporočajo prav to (Nečak-Lük 1995a): naj se zakonca pogovarjata v manjšinskem jeziku in naj ga tudi pripadnik večinske jezikovne skupnosti kdaj uporablja pri sporazumevanju z otrokom. Le na tak način bo namreč otrok imel občutek, da sta oba jezika enakovredna in enako pomembna.

Uveljavljanje tega načela pri slovenski jezikovni manjšini na Tržaškem in Goriškem bi bilo nedvomno koristno, vendar vse prej kot enostavno. Kot mnoga druga področja promocije manjšinskega jezika zahteva tvrstno početje zelo globoke spremembe v načinu razmišljanja, stališčih do jezika in predvsem vrednotah, ki jih imajo v prvi vrsti zakonci, ki pripadajo slovenski jezikovni skupnosti, posredno pa tudi njihovi soprogi/e, ki pripadajo večinski jezikovni skupnosti.

¹⁸ Izjema je tu npr. v slučaju, da je materni jezik katerega od starih staršev slovenščina. Obstaja namreč kar nekaj takšnih primerov, ko se nato otroci dejansko doma z obema staršema pogovarjajo v italijanščini, zahajajo pa v slovenske kulturne in športne ustanove ter slovenske šole.

družinskem okolju, ker starši manjšinskega jezika ne znajo. Treba je tu opozoriti, da se nekatere šole s tem problemom že soočajo,¹⁹ vendar gre v glavnem za butične pristope, ki jih narekuje sila razmer. Slovenska jezikovna manjšina v Italiji pa potrebuje rešitev na sistemski ravni, ki obsega tako vrtce in šole kot tudi ustanove obšolskih dejavnosti, kjer otroci preživljajo svoj prosti čas. Le s sistemsko rešitvijo, ki bo spodbujala starše z italijanskim maternim jezikom na celotnem narodno mešanem ozemlju, da otroke vpisujejo v vrtce, osnovne in srednje šole s slovenskim učnim jezikom, v slovenska športna in kulturna društva in ki bo tem staršem tudi ponujala pomoč v primeru, da ne obvladajo manjšinskega jezika, je mogoče doseči obojestransko izravnano prepustnosti meje med manjšinsko in večinsko jezikovno skupnostjo.

Pri vpisu pripadnikov italijanske jezikovne skupnosti v vrtce in šole s slovenskim učnim jezikom se poraja še ena težava: ali so uslužbenci v vrtcih in šolah sposobni in usposobljeni, da naučijo manjšinski jezik otroke, ki jim je slovenščina dejansko tuj jezik. Naučiti pa jih morajo slovenski jezik do take mere, da se bodo lahko v tem jeziku učili vse druge šolske predmete in v znanju slovenščine konkurirali z otroki, katerih materni jezik je slovenščina. V kolikor tega vrtci in predvsem šole s slovenskim učnim jezikom niso sposobni storiti, bodo otroci, ki jim je slovenščina drugi jezik, na veliko slabšem izhodiščnem položaju pri svojih naporih za doseganje šolskih uspehov.²⁰

Omejitve vrtcev in šol pri zagotavljanju čim bolj podobnega izhodiščnega položaja izhajajo iz treh vzrokov: prvič, šolski sistem slovenske jezikovne manjšine je v veliki meri prirejena kopija italijanskega. Prirejena je v smislu, da se v učni program vključujejo tudi poglavja in teme, ki so povezani s slovensko manjšino, ne predstavljajo pa posebnega zanimanja za italijansko jezikovno skupnost. Zato se otroci v šolah s slovenskim učnim jezikom podrobneje spoznavajo s slovensko zgodovino in z geografijo slovenskega prostora kot otroci v italijanskih. Predvsem pa se učijo slovenski jezik in literaturo (poleg italijanskega jezika in literature) na tak način, kot se učijo italijanski jezik in literaturo. Izhodišče je torej učenje jezika in v jeziku, ki ga otrok že pozna. Zato šolski programi niso prilagojeni za učenje slovenščine, temveč gre v večji meri za učenje v slovenščini (Bogatec 2004).

Drugič, zaradi splošnih značilnosti zastarelega italijanskega šolskega sistema, ki zelo zapostavlja pedagoške sposobnosti profesorjev in učiteljev v prid samega vsebinskega znanja predavanega predmeta, so šolniki zelo slabo pripravljene na pedagoško delo, ki ga zahteva učenje tujega jezika (Bogatec 2004). Če je to

* * *

¹⁹ Tu je treba npr. omeniti osnovno in nižjo srednjo šolo pri sv. Jakobu v Trstu, ki imata velik odstotek učencev in dijakov iz mešanih zakonov.

²⁰ Za obsežnejšo razlago tega pojava glej Skutnabb-Kangas (1981).

neljubo dejstvo pri pridobivanju znanja angleščine ali nemščine, je ta pomankljivost pri metodologiji učenja tujega jezika za učitelje in profesorje slovenščine na šolah pogubna. Dejansko namreč onemogoča uspešno vključevanje otrok z italijanskim maternim jezikom v slovensko jezikovno skupnost.

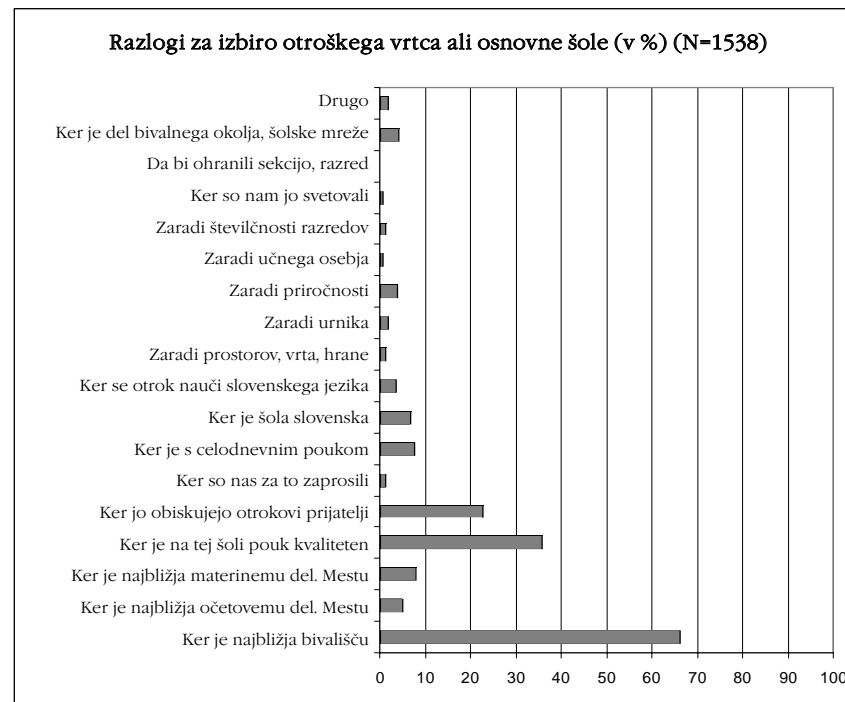
Tretjič, nekoliko bolj občutljivo je vprašanje kadrov, ki jih je slovenska jezikovna manjšina v vsem povojnem času usmerjala v poučevanje. Učiteljske kot valilnica bodočih učiteljic v vrtcih in osnovnih šolah je v prevladujočem povojnem času veljala za manj zahtevno višjo srednjo šolo. Predvsem na Tržaškem je med višjimi srednjimi šolami veljala za manj prestižno. To pomeni, da je v povprečju kader, ki je obiskoval to šolo povprečen ali podpovprečen v razmerju do celotnega intelektualnega kapitala slovenske jezikovne manjšine.

Trije naštetih dejavniki so omejitve številčni širitvi manjšinske jezikovne skupnosti. Smiselno pa je tu še odgovoriti na vprašanje, zakaj naj bi do te številčne širitve sploh prišlo. Zakaj naj bi starši iz mešanih zakonih in starši, katerih materni jezik je italijanščina, vpisovali otroke v vrtec ali šolo s slovenskim učnim jezikom.

RAZLOGI ZA VPIS V VZGOJNO-IZOBRAŽEVALNE USTANOVE S SLOVENSKIM UČNIM JEZIKOM

Bogatec in Bufon (1996, 128–133) sta v obsežni raziskavi prišla do zanimivih podatkov, zakaj bi starši v mešanih zakonih, in starši, katerih materni jezik je italijanščina, vpisovali otroke v vrtec ali šolo s slovenskim učnim jezikom. Ugotovila sta, da so med razlogi za izbiro vrtca ali osnovne šole pomembni predvsem bližina bivališča, kakovost pouka in dejstvo, da šolo obiskujejo otrokovi prijatelji.

Grafikon 1: Razlogi za izbiro otroškega vrtca in osnovne šole

Vir: Bogatec in Bufon (1996, 129)

Na grafikonu 1 je razvidno, da je za kar dve tretjini anketirancev pomembna bližina bivališča, za 35,6 odstotka anketirancev kakovost pouka in za 22,6 odstotka anketirancev dejstvo, da šolo obiskujejo otrokovi prijatelji. Med pet in deset odstotkov staršev otrok meni, da je med razlogi za izbiro vrtca ali osnovne šole pomembno še to, da ima celodnevni pouk (7,6 odstotka anketiranih), da je najbližji/a materinemu delovnemu mestu (7,7 odstotka anketiranih), da je najbližja očetovemu delovnemu mestu (4,9 odstotka anketiranih), da je šola slovenska (6,8 odstotka anketiranih). Zanimivo je tudi, da je le 3,5 odstotka staršev otrok med razloge uvrstilo učenje slovenskega jezika, le 0,7 odstotka anketirancev meni, da je pomemben razlog učno osebje.

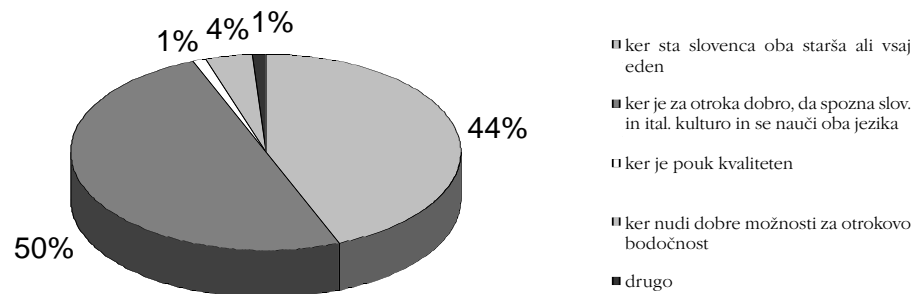
Kot temeljne razloge za izbiro vrtca ali šole se torej navajajo bližina bivališča, kvaliteta pouka in povezanost z družbo, v katero zahaja otrok. Pri načrtovanju promocije šol s slovenskim učnim jezikom bi se torej slovenska jezikovna manjšina lahko opirala na katerega izmed pomembnejših razlogov, ki jih starši navajajo

za vpis otroka v vrtec ali šolo. Čeprav slovenska jezikovna manjšina ne more vplivati na bližino bivališča ali delovnega mesta staršev, lahko poskuša vplivati na kakovost pouka v šoli s slovenskim učnim jezikom in lahko ponuja celodnevni pouk, kjer starši izrazijo to željo in potrebo. Prav tako lahko v povezavi z organizacijami in ustanovami občolskih dejavnosti ustvari priložnosti za otrokovo druženje s prijatelji. Norina Bogatec (2004a) je namreč v intervjuju poudarila, da postaja za starše vse bolj pomembno, da je šola del okolja, v katerem otrok živi.

V zgoraj omenjeni raziskavi sta nadalje Bogatec in Bufon (1996, 133–137) staršem nanizala naslednje štiri motivacije za vpis v šolo s slovenskim učnim jezikom:

- ker sta Slovenca oba starša ali vsaj eden,
- ker je za otroka dobro, da spozna slovensko in italijansko kulturo in se nauči oba jezika,
- ker je pouk kvaliteten,
- ker nudi dobre možnosti za otrokovo prihodnost.

Grafikon 2: Glavna motivacija za izbiro vrtca ali šole s slovenskim učnim jezikom (N = 1243)

Vir: Bogatec in Bufon (1996; 134)

Kot je razvidno iz grafikona 2, so se odgovori osredotočili na prvi dve navedeni motivaciji. 49,5 odstotka staršev je izbralo šolo s slovenskim učnim jezikom, ker želi, da otrok spozna kulturo in jezik slovenskega in italijanskega naroda, 44,3 odstotka pa zato, ker sta Slovenca oba starša ali vsaj eden. Le 3,7 odstotka staršev se je odločilo za šolo s slovenskim učnim jezikom, ker nudi dobre možnosti za otrokovo prihodnost in le 1,2 odstotka staršev za to, ker je pouk kvaliteten. Ti podatki jasno nakazujejo, da pri odločitvi za vpis v šolo s slovenskim učnim jezikom prevladujeta pretežno afektivna, integrativna dejavnika: želja, da otrok spozna kulturo obeh narodov, in pripadnost staršev slovenski narodni manjšini.²¹ Oba izrazito instrumentalna dejavnika, torej kvaliteta pouka in zagotavljanje dobrih možnosti za otrokovo prihodnost, sta popolnoma v ozadju. Starši se torej odločajo za vpis v slovensko šolo predvsem iz afektivnih, integrativnih razlogov, ne vidijo pa v tej odločitvi neke konkretne koristi za otrokovo prihodnost.

Nadalje kaže primerjava podatkov iz grafikona 2 s podatki iz grafikona 1 pri kvaliteti pouka izjemen razkorak. Za 35,6 odstotka staršev je kvaliteta pouka pomemben razlog za izbiro osnovne šole ali vrtca, vendar le 1,2 odstotka staršev navaja kvaliteto pouka kot razlog za vpis v vrtec ali šolo s slovenskim učnim jezikom. Med možnimi razlagami tega razkoraka je naslednja: starši sicer menijo, da je kakovost pouka pomemben razlog za izbiro osnovne šole ali vrtca, ker si za svojega otroka želijo kvalitetno šolo. Vendar ne menijo, da je na šoli s slovenskim učnim jezikom pouk kvaliteten oziroma ga ne prepoznavajo kot razlog za vpis v šolo s slovenskim učnim jezikom.

Jasnejšo sliko o tem razkoraku si je mogoče ustvariti ob primerjanju razlogov za izbiro šole s slovenskim učnim jezikom z razlogi za izbiro šole z italijanskim učnim jezikom.

V vprašalnik sta med glavne razloge za vpis v osnovno šolo z italijanskim učnim jezikom Bogatec in Bufon (1996, 137) vključila naslednje motivacije:

- ker sta Italijana oba starša ali vsaj eden,
- ker se bo otrok dobro naučil italijanski jezik,
- ker je pouk kvaliteten,
- ker nudi dobre možnosti za otrokovo prihodnost.

* * *

²¹ Pri tej raziskavi je posebno zanimiv še naslednji podatek: le slabih 30 odstotkov staršev slovenskih zakonov, vendar več kot 60 odstotkov staršev mešanih zakonov in celo več kot 80 odstotkov staršev drugih zakonov navaja spoznavanje slovenske in italijanske kulture ter učenje obeh jezikov kot motivacijo za izbiro šole s slovenskim učnim jezikom. Predvsem je pri tem podatku zanimiva razlika med slovenskimi in mešanimi zakoni: za starše v mešanih zakonih je poznavanje kulture in jezika bolj pomemben razlog za vpis v slovensko šolo kot dejstvo, da je eden izmed njiju Slovenec (Bogatec in Bufon 1996, 133–137).

Tabela 1: Glavna motivacija za izbiro šole z italijanskim učnim jezikom (v %) (N = 31)

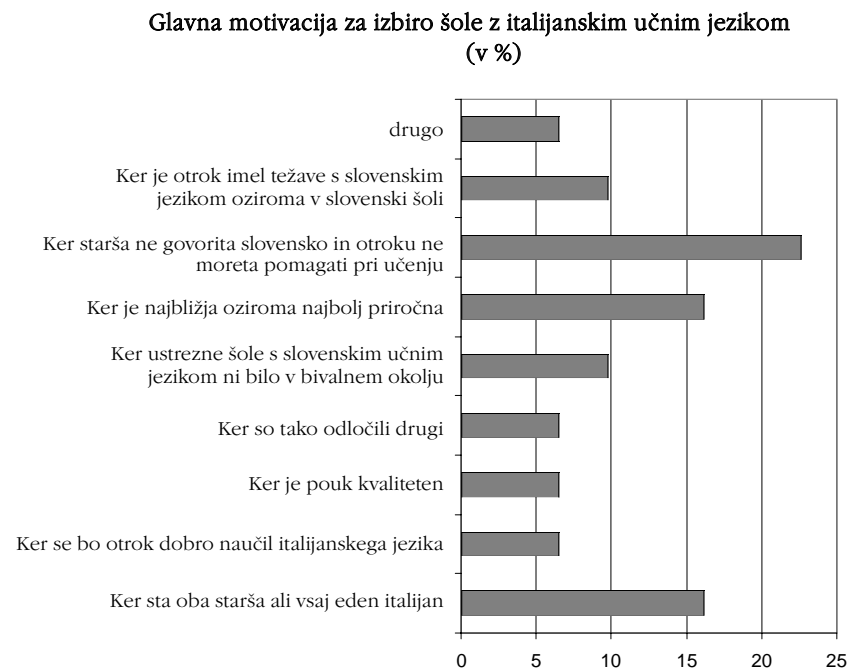
Ker sta oba starša ali vsaj eden italijan	16,1
Ker se bo otrok dobro naučil italijanski jezik	6,5
Ker je pouk kvaliteten	6,5
Ker nudi dobre možnosti za otrokovo prihodnost	-
Ker so tako odločili drugi	6,5
Ker ustrezne šole s slovenskim učnim jezikom ni bilo v bivalnem okolju	9,7
Ker je najbližja oziroma najbolj priročna	16,1
Ker starša ne govorita slovensko in otroku ne moreta pomagati pri učenju	22,6
Ker je otrok imel težave s slovenskim jezikom oziroma v slovenski šoli	9,7
drugo	6,5

Iz tabele 1 je razvidno, da se je le 29,1 odstotka anketirancev odločilo za eno izmed štirih motivacij, ki sta jih avtorja predlagala in ki so navedene z velikimi tiskanimi črkami. Natančneje so na predlagane motivacije starši odgovarjali takole: 16,1 odstotka se je za šolo z italijanskim učnim jezikom odločilo zato, ker sta Italijana oba starša ali vsaj eden, po 6,5 odstotka zato, ker se bo otrok dobro naučil italijanski jezika in ker je pouk kvaliteten. Nihče ne meni, da nudi dobre možnosti za otrokovo prihodnost.

Zanimivo je torej, da starši menijo, da niti šola s slovenskim niti šola z italijanskim učnim jezikom ne nudita dobrih možnosti za otrokovo prihodnost. Gre torej verjetno za kritiko celotnega italijanskega šolskega sistema, ki naj ne bi nudil dobrih možnosti za otrokovo prihodnost. Mogoča je pa še druga interpretacija, in sicer, da se staršem ne zdi (tako) pomembno, ali šola nudi dobre možnosti za otrokovo prihodnost. Vendar je ta razlaga v neskladju s podatkom, da tretjina staršev meni, da je kvaliteta pouka pomemben dejavnik pri izbiri šole. Če namreč starši menijo, da je kvaliteta pouka pomembna, potem je najbolj naravni vzrok tega njihovega mnenja skrb za znanje, ki ga bo otrok pridobil v šoli. Skrb za pridobivanje znanja pa je zelo tesno povezana s skrbjo za otrokovo prihodnost, saj znanje predstavlja tisto osnovno sredstvo, s katerim si jo bo otrok krojil.

Iz tabele 1 je razvidno, da sta avtorja raziskave lestvico dopolnila še z dodatnimi razlogi, ki so grafično prikazani tudi v grafikonu 3.

Grafikon 3: Glavna motivacija za izbiro šole z italijanskim učnim jezikom (N = 31)

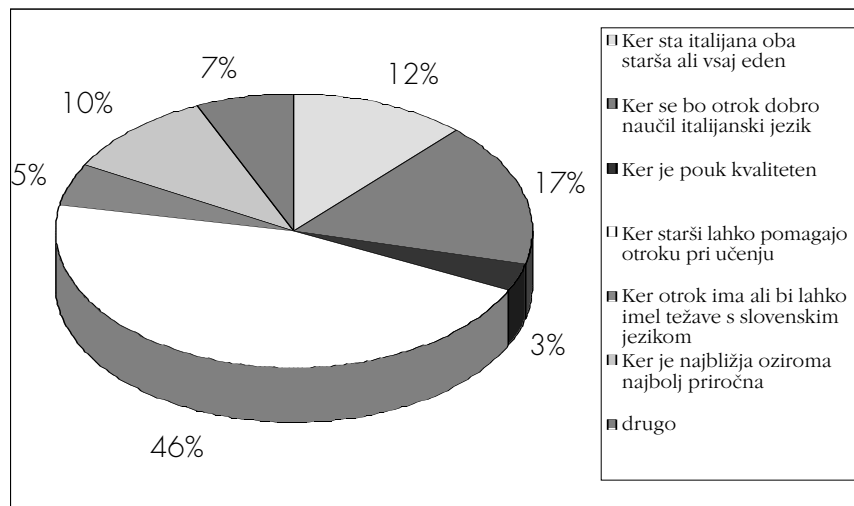

Vir: prirejeno po Bogatec in Bufon (1996, 138)

Grafikon 3 ponazarja podatke iz tabele 1. Zanimivo je, da 6,5 odstotka staršev navaja kot razlog za vpis v šolo z italijanskim učnim jezikom kakovost pouka. Pri motivacijah za vpis v šolo s slovenskim učnim jezikom je namreč ta razlog navedlo le 1,2 odstotka staršev. Prav tako je zanimivo, za promocijo pridobivanja znanja slovenskega jezika pa še posebej pomembno, da se je kar 22,6 odstotka anketirancev odločilo za šolo z italijanskim učnim jezikom, ker otroku zaradi neznanja manjšinskega jezika ne morejo pomagati. To je verjetno ena izmed najpomembnejših ovir, s katerimi se mora spoprijeti slovenska jezikovna manjšina v Italiji pri promociji pridobivanja znanja jezika in na katero sem že opozorila. Tej slabi četrtni anketirancev, ki meni, da otroku ne bo mogla pomagati pri učenju, je treba namreč prišteti še 9,7 odstotka staršev, ki so se odločili za šolo z italijanskim učnim jezikom, ker je otrok imel težave s slovenskim jezikom ali s slovensko šolo. Kaj pomeni, da je imel težave s slovenskim jezikom in s slovensko šolo, v anketi ni natančno opredeljeno. Domnevam pa lahko, da je to pogosto povezano z nezadostnim znanjem manjšinskega jezika.

Zgornjim podatkom prištejmo še dejstvo, da se 10 odstotkov otrok, ki so bili vpisani v slovenske otroške vrtce, vpiše v osnovno šolo z italijanskim učnim jezikom. Razlogi za to so prikazani v grafikonu 4, izstopata pa predvsem dva: da lahko starši pomagajo otroku pri učenju (45,8 odstotka odgovorov) in da se bo otrok dobro naučil italijanski jezik (16,9 odstotka odgovorov) (Bogatec in Bufon 1996, 143).

Grafikon 4: Glavna motivacija staršev otrok iz vrtca pri izbiri osnovne šole z italijanskim učnim

jezikom (v %) (N = 59)

Vir: prirejeno po Bogatec in Bufon (1996, 143)

SKLEP

Pri izbiri šole s slovenskim ali italijanskim učnim jezikom igra kakovost pouka po zgornjih podatkih sodeč marginalno vlogo, čeprav je tretjina staršev izjavila, da je kakovost pouka pomemben dejavnik pri odločitvi za osnovno šolo ali vrtce. To dejansko pomeni, da je kakovost pouka za starše pomembna, vendar ne opažajo neke hude razlike v kakovosti pouka med šolami z manjšinskim ali večinskim učnim jezikom. Starši se odločajo za vpis v šole z italijanskim učnim jezikom, ker manjšinskega jezika ne poznajo in menijo, da otroku ne bodo mogli pomagati, ter ker menijo, da se bo otrok v šoli z italijanskim učnim jezikom bolje naučil italijanski jezik. Razlogi za vpis v šolo z manjšinskim učnim jezikom pa temeljijo na visokem vrednotenju poznavanja dveh jezikov in kultur ter na pripadnosti slovenski narodni manjšini.

Ta dognanja predstavljajo temeljno izhodišče za načrtovanje pridobivanja znanja manjšinskega jezika. Promocija šolstva s slovenskim učnim jezikom namreč temelji na vprašanju, kaj je za starše pomembno pri vpisu otrok v šolo. Vprašanje promocije manjšinskih šol pri populaciji narodno mešanega ozemlja je torej vprašanje artikuliranja potreb in želja staršev, ki bi lahko predstavljale konkurenčne prednosti manjšinske šole, ter izvajanje in uresničevanje teh konkurenčnih prednosti z ustreznimi kadrovskimi ali/in infrastrukturnimi spremembami.

Na podlagi zgornje analize in težav, s katerimi so sooča slovensko manjšinsko šolstvo, je v sklopu načrta promocije širjenja manjšinske jezikovne skupnosti vredno razmisliti o naslednjem: prvič, šolstvo je (le) eno med sredstvi, s katerimi lahko jezikovna manjšina pridobi nove mlade govorce. Centralizirani šolski sistem v Italiji, v katerega je vpeta tudi manjšinska šola, je eden glavnih zaviralcev prilagajanja novim potrebam in željam. Vendar znotraj sistema uživa manjšinsko šolstvo v skladu z Zaščitnim zakonom (člen 11) določeno fleksibilnost, ki samim učiteljem (in ravnateljem) omogoča določene spremembe na mikro ravni - npr. glede metod poučevanja, obsega predelanih vsebin, ipd. Te skromne možnosti bi veljalo izkoristiti v čim večji meri. Pri tem pa je treba upoštevati, da so lahko v tem centraliziranem sistemu usposobljeni kadri edini nosilci sprememb.

Drugič, izobraževanje otrok je temeljnega pomena za promocijo manjšinskega jezika. Vendar je iz raziskav Bogatčeve in Bufona (1996, 1999) tudi zelo jasno razvidno, da je ključni dejavnik pri odločitvi za šolo z manjšinskim ali večinskim učnim jezikom občutek staršev, da lahko pomagajo otroku v šoli. Treba bo torej graditi v več smereh, ki so do določene mere alternativne, vendar tudi komplementarne: šola z manjšinskim učnim jezikom naj bi npr. postala dovolj "dobra", da otroci ne bi potrebovali pomoči staršev pri opravljanju šolskih obveznosti. Vendar pa bi bilo smiselno spodbujati tudi prepričanje, da je "vsebi-na" enako težka, ne glede na jezik, v katerem se odvija. Promovirati bi bilo torej treba idejo, da človek, ki (po)zna dva jezika in dve kulturi, več zna, in s pomočjo te ideje privabiti več otrok v vrtce in šole s slovenskim učnim jezikom. Ključnega pomena pa je verjetno tudi vzpostavitev mrež staršev, ki si bodo v podporo, predvsem v primerih, ko nekateri izmed njih sploh ne poznajo manjšinskega jezika. Zato bi bilo verjetno smiselno vložiti več navora v spodbujanje staršev, ki imajo majhne otroke, da se učijo slovenski jezik in so tako kratkoročno predvsem v pomoč, dolgoročno pa v korist svojim otrokom.

To pa pomeni, da je učinkovitost promocije manjšinskega jezika v okviru vrtcev in šol tesno povezana tudi z možnostmi za učenje manjšinskega jezika zunaj vrtcev in šol. To velja predvsem za starše otrok, ki se učijo ali bi se lahko

učili manjšinski jezik. Smiselno bi bilo torej razviti razpoznavno mrežo tečajev učenja manjšinskega jezika za otroke in predvsem odrasle. Ti tečaji bi morali biti pedagoško dovolj dodelani, da bi res omogočali pridobivanje novih pripadnikov jezikovne skupnosti.

UPORABLJENI VIRI IN LITERATURA

- 1986: Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985. Trst, Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji.
- ANDREASEN, Alan R. 1994: Social Marketing. Its Definition and Domain. *Journal of Public Marketing* 13(1), 108–114.
- BAKER, Colin 1992: *Attitudes and Language*. Clevedon, Multilingual Matters.
- BAKER, Colin 2001: *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon. Multilingual Matters Ltd.
- BAKER, Colin 2001a: *Language Marketing*. Paper presented at the International Conference of Marketing Minority Language in Portmeiron, 25. 6. 2001.
- BAKER, Colin; Prys Jones, Sylvia 1998: *Encyclopedia of Biligualism and Bilingual Education*. Clevedon, Multilingual Matters Ltd.
- BARTH, Fredrik 1970: *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Bergen, Oslo, Universiters forlaget. London, George Allen & Unwin.
- BOGATEC, Norina 2004: *Slovene in Education in Italy*. V: Mercator Education, Regional Dossiers. Dostopno na medmrežju. http://www1.fa.knaw.nl/mercator/regionale_dossiers/regional_dossier_slovene_in_italy.htm (15. 1. 2004).
- BOGATEC, Norina; BUFON, Milan 1996: *Slovenske šole v tržaški in goriški pokrajini, vrtci in osnovne šole*. Trst, SLORI.
- BOGATEC, Norina; BUFON, Milan 1999: *Slovenske šole v tržaški in goriški pokrajini, nižje srednje in višje srednje šole*. Trst, SLORI.
- Pogovor z Norino Bogatec 2004a, Trst, 17. 3. 2004, sedež Slovenskega raziskovalnega inštituta.
- BREZIGAR, Sara 2001: *Tehnike promocije manjšinskih jezikov. Primer valižanščine (diplomsko delo)*. Trst, Slovenski raziskovalni inštitut.
- COOPER, Robert L. 1989: *Language Planning and Social Change*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CRYSTAL, David 2000: *Language Death*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DEVETAK, Silvo 1982: *Uvodna razmišljanja o položaju slovenske narodne skupnosti v Italiji*. *Razprave in gradivo* št. 15, 11–20.
- FISHMAN, Joshua A. 1991: *Reversing Language Shift. Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Clevedon, Philadelphia, Adelaide, Multilingual Matters Ltd.

- FISHMAN, Joshua A. (ur.) 2001: Can Threatened Languages be Saved? Reversing language shift, revisited; a 21st century perspective. Clevedon, Buffalo, Multilingual Matters Ltd.
- GARDNER, R. C.; LAMBERT, W. E. 1972: Attitudes and Motivation in Second Language. Rowley, Newbury House.
- GUMPERZ, John J. 1982: Discourse strategies. Cambridge, Cambridge University Press.
- JUŽNIČ, Stane 1983: Lingvistična antropologija. Ljubljana, Univerzum.
- JUŽNIČ, Stane 1993: Identiteta. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- KAUČIČ-BAŠA, Majda 1993: Jezik okolja in jezik šole. Jezikovna politika pri Slovencih v Italiji. Ljubljana, Društvo za uporabno jezikoslovje, Inštitut za družbene vede.
- KOMAC, Miran 1987: Slovenska narodnostna manjšina v Italiji (o multidisciplinarnem proučevanju narodnostnih manjšin). Magistrsko delo. Ljubljana, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
- KÜHL, Jørgen 1997: The "Schleswig Model". Speech Manuscript. Hojskolen Oestersoen, Aabenraa, 9. 7. 1997.
- KÜHL, Jørgen. Predavanje dr. Jørgena Kühla, direktorja Muzeja v Danevirke, na Hojskolen Oestersoen v Aabenraa na Danskem, 9. 7. 1997.
- NEČAK-LÜK, Albina 1995a: Uvodna beseda. Uporabno jezikoslovje št. 4, 5-7.
- Okvirna konvencija o varstvu narodnih manjšin - Framework Convention for the Protection of National Minorities, sprejel jo je Odbor ministrov Sveta Evrope 10. novembra 1994, za podpis je bila odprta 1. februarja 1995, v veljavi je od 1. februarja 1998, ETS No. 157.
- PAHOR, Sergij; Martelanc, Saša, Maver, Marij (ur.) 2001: Draga 2000. Na prehodu v novo tisočletje. Trst, Društvo slovenskih izobražencev.
- PAULSTON, C. B.; Chen, P. C.; Connerty M. C. 1993: Language Regensis. A Conceptual Overview of Language Revival, Revitalisation and Reversal. Journal of Multilingual and Multicultural Development 14(4), 275-286.
- SKUBIC, Mitja 1997: Romanske jezikovne prvine na zahodni slovenski jezikovni meji. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- SKUTNABB-KANGAS, Tove 1981: Bilingualism or not. The Education of Minorities. Clevedon, Multilingual Matters Ltd.
- STRAJN, Pavel 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije - Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi. Trst, SLORI.
- SUSSI, Emidij 1991/92: Matrimoni misti e identità etnica. V: Sociologia urbana e rurale št. 36/37, 197-211.
- Zakon štev. 38 z dne 23. februarja 2001 "Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini", objavljen v Uradnem listu št. 56, z dne 8. marca 2001. V: (2001) Zaščita. Slovenci v Italiji. Trst, Zadruga Primorski dnevnik.
- Zakon štev. 482, z dne 15. decembra 1999 "Zakonska določila v zvezi z zaščito zgodovinskih jezikovnih manjšin", objavljen v Uradnem listu št. 297, z dne 20. decembra 1999. Tudi v: (2001) Zaščita. Slovenci v Italiji. Trst, Zadruga Primorski dnevnik.

SMALL AUTOCHTHONOUS ETHNIC GROUPS AND THE MULTICULTURAL MODEL OF CIVIL SOCIETY Three Examples from the Alpine-Danube-Adriatic Region¹

This paper focuses on the triangle created by Civil Society, Ethnicity and State and their interrelationships. Out of these three aspects, retaining ethnicity is most important for ethnic groups and minorities.

It will also present three examples of small ethnic groups in the Alpine-Danube-Adriatic region and each group's place within the triangle of Civil Society, Ethnicity and State. Many of them have become victims of national and ethnocentric movements. In most cases they developed a hiding strategy in order to retain their ethnic identity vis-à-vis tendencies towards assimilation. In different ways they were also confronted with identity management from the outside.

By focusing on small ethnic groups and hidden minorities, contexts will be discussed that guide us to a multicultural and multiethnic civil society.

I will conclude by discussing the following questions: a) How can a multiethnic model of Civil Society be protected by a differentiated legal framework? b) Which basic political requirements are necessary to

stop the assimilation process and guarantee the survival of small ethnic groups?

Keywords: small ethnic groups, hidden minorities, multiculturalism, legislation

MAJHNE AVTOHTONE ETNIČNE SKUPINE IN VEKULTURNI MODEL CIVILNE DRUŽBE

TRJE PRIMERI S PODROČJA ALP, DONAVE IN JADRANA

Tema tega članka je trikotnik med civilno družbo, etničnostjo in državo in njihovi medsebojni odnosi. Za etnične skupine in manjšine je najpomembnejša med njimi ohranitev etnične pripadnosti.

Predstavil bo tri primere majhnih etničnih skupin na področju Alp, Donave in Jadrana ter mesto vsake od njih v trikotniku civilna družba, etničnost in država. Mnoge so bile žrtve nacionalnih in etnokratskih gibanj. Pogosto so razvile strategijo skrivanja, da bi ohranile svojo etnično identiteto nasproti asimilacijskim težnjam. Na različne načine so se bile prisiljene soočiti z vsiljevanjem identitete od zunaj.

Obraunavani bodo konteksti na poti do večkulturne in večetnične civilne družbe, pri čemer se bomo osredotočili na majhne etnične skupine in skrite manjšine.

Zaključili bomo z naslednjim vprašanjem: a) kako lahko večetnični model civilne družbe zaščitimo z diferencirano zakonodajo? b) katere so osnovne politične zahteve za zaustavitelne asimilacijskih procesov in zagotovitev preživetja majhnih etničnih skupin?

Ključne besede: majhne etnične skupine, skrite manjšine, multikulturalizem, zakonodaja

1) THE TRIANGLE OF CIVIL SOCIETY, ETHNICITY AND STATE

The relationships between *Civil Society*, *Ethnicity* and *State* are extremely dynamic.² Ethnicity, as it was mentioned before, is most important for retaining the identity of small ethnic groups. In general, Ethnicity strengthens the solidarity of a group - a community where different social classes share common values, react to the same symbols and share common obligations and duties as well as aspiring towards common goals. Therein lies the basis of the distribution of power.³

There is an obscure relationship between ethnicity and state. It mostly leads to a one-dimensional ethnic structure. The most powerful instrument in creating ethnical homogenisation is the state's educational system.⁴

2.1) SMALL ETHNIC GROUPS, HIDDEN MINORITIES – TWO TERMS, ONE RESEARCH CONCEPT

Particularly small ethnic groups are confronted with being contrasted to the *others* - the ethnic minority against the ethnic majority - even though both the majority and minority share ethnic collectives such as people, nation and nation-state.⁵ Within the national minorities, autochthonous local minorities can be distinguished from minorities formed by migrants. This paper will focus on the first category: autochthonous local minorities.

It is a fact that ethnic minorities with many members, "working" legal protection, its own education system and living cultural traditions are, of course, more able to resist ethnical homogenisation and assimilation. In contrast, members of *small ethnic groups* and *hidden minorities* often did not and still do not possess essential material, social and psychological resources⁶ which would enable them to develop and realize the idea of being a minority in a common sense. They predominantly do not want to be recognised as a minority and are not "willing to

* * *

¹ This paper was held at Moscow conference *Hierarchy and Power in the History of Civilizations* (June 18-21, 2004). It is a part of a broader project "Hidden Minorities from Central Europe to the Balkans", which was supported by the Austrian FWF, Project P-15 080.

² cf. M. Hildermeier, J. Kocka, Ch. Conrad (eds.): *Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Geschichte, Chancen.* Frankfurt/M, New York 2000.

³ cf. George Schöpflin: *Civil Society, Ethnizität und der Staat: eine dreiseitige Beziehung.* In: E. Brix (ed.), *Civil Society in Österreich.* Wien 1998, p. 51.

⁴ cf. Ebda, p. 53.

⁵ cf. Friedrich Heckmann: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie interethnischer Beziehungen.* Stuttgart 1992, p. 46.

⁶ Heiner Keupp et al: *Identitätskonstruktionen. Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne.* (= rowohlt's enzyklopädie 55 634) Reinbeck 1999, p. 53.

preserve their [own] characteristics”⁷. This is certainly one main characteristic of *hidden minorities* in general.

2.2) THREE EXAMPLES FROM THE ALPINE-DANUBE-ADRIATIC REGION

Many small autochthonous ethnic groups in the Alpine-Danube-Adriatic Region live on or near borders. Border regions, located on the fringes of nation states, usually lack precise boundaries⁸ and have always been attractive to researchers considering both the separating effect of the border and how the borders serves as an economical and cultural bridge.⁹ “Border identity” is an important part of identity construction of small ethnic groups living on and near a border.

The first example is ‘Styrian Slovenes’. They are a typical *hidden minority*.¹⁰ On the Austrian side of the Austrian-Slovenian border, live the German and Slovene speaking people. Distinctive signs of a specific Slovene ethnic culture¹¹ are not present in public and they are reduced to the private sphere of life. The bilingual inhabitants are careful to specify whether they speak Slovene or German,¹² because a public identification with Slovene codes is socially stigmatized. In the case of such complex ethnic structures, cultural anthropologists use the term *switching identity* or *code-switching*, to describe the oscillation between the Slovene origin and the German assimilation. The Styrian Slovenes were never recognized as a minority in accordance with the 7th article in the Austrian State Treaty of 1955,¹³ which guarantees minority rights for various ethnic groups in Austria. In this case, we see a strong state, which denied this ethnic group minority rights and bilingual education, against a weakly developed Slovene ethnicity and the weak instruments of its civil society. There is only one organization which de-

* * *

⁷ Mirjam Polzer-Srienz: Die Repräsentation ethnischer Gruppen im staatlichen Willensbildungs-prozess. Ein Rechtsvergleich Österreich-Slowenien. Unpubl. jur. diss. Graz 1999. Mirjam Polzer-Srienz refers to I Art.2 1e) of the basic rights of European ethnic groups. cf. Österreichisches Volksgruppenzentrum (ed.): Internationales und Europäisches Volksgruppenrecht. (= Österreichische Volksgruppenhandbücher 8) Klagenfurt 1995, p. 104.

⁸ cf. Anthony Cohen: Boundaries of Consciousness, Consciousness of Boundaries. Critical questions for Anthropology. In: Vermeulen/Govers (eds.), The Anthropology of Ethnicity. Beyond ‘Ethnic groups and boundaries’. Amsterdam 1994, pp. 59-79.

⁹ cf. T. Wendl/M. Rösler: Frontiers and borderlands. The rise of an anthropological research genre. In: Wendl/Rösler (eds.): Frontiers and borderlands. Anthropological Perspektiven. Frankfurt/M. et al 1999, p. 1.

¹⁰ Klaus-Jürgen Hermanik: Die versteckte slowenischsprachige Minderheit in der Steiermark. http://www.inst.at/trans/15Nr/04_01/hermanik.htm

¹¹ cf. Stuart Hall: Ethnizität: Identität und Differenz. In: J. Engelmann (ed.), Die kleinen Unterschiede. Der Cultural Studies-Reader. Frankfurt M./New York 1999, pp. 83-122.

¹² cf. Andrea Haberl-Zemljčić: Zelja po nevidnosti v Radgonskem kotu. In: M. Žagar et al (eds.), Živeti z mejo. Materinščina, dejavniki osebne in skupnostne narodnostne identitete. Ljubljana 2000, pp. 269-282.

¹³ cf. Gerhard Baumgartner: 6 x Österreich. Geschichte und aktuelle Situation der Volksgruppen. (= Edition Minderheiten 1) Klagenfurt 1995, p. 52.

mands minority rights for Styrian Slovenes but this organization is not even accepted by the Styrian Slovenes. It is deemed more as a identity-manager than as an ethnical supporter.

The second example is the Serbs from Csepel island (Danube) in Hungary.¹⁴ Similar to the Styrian Slovenes they are presently all bilingual and include a very small number of people [3.500 census 1991, 5.000 estimated by minority organisations]. Unlike the Styrian Slovenes, the Serbs in Hungary have obtained official minority status.¹⁵ Because they are one of the smallest ethnic groups in that area, they were subject to severe language and cultural assimilation during the second half of the 20th century. We may see that legal protection alone will not slow or stop the assimilation process. Additionally, civil organisations in this area are weak. In most cases these organizations focus solely on Serbian folklore and not on the living Serbian folk.

The third example is the German population of the multiethnic Kočevje/Gottschee enclave in Slovenia.¹⁶ The Kočevje region had a well functioning minority life up to World War II until the winter of 1941/42 when Nazi-Germany radically changed it by resettlement of a majority of the Gottschee German population. Today, there lives only a small number of Germans in the Kočevje area and they all are bilingual, speaking both German and Slovene. After World War II, the Gottschee Germans did not regain their official minority status from the former Yugoslavia or from Slovenia. But in contrast to the Styrian Slovenes, the German Kočevje/Gottschee remnants are still able to articulate themselves in German and Slovene. In present they do not hide either one of their two identities. It is remarkable that some of the elders in Kočevje/Gottschee of Slovene ethnic origin declare themselves German-Gottscheean. Ethnologists call this behaviour mimicry. In short, state support of the minority is very weak. The influence of multiethnic (German and Slovene) civil institutions is much stronger in Kočevje/Gottschee-region and is crucial in assisting the survival of the small ethnic group. At least it has to be remarked, that in some cases we can find in Kočevje/Gottschee-region – similar to the Styrian Slovenes – strong identity management from outside.

* * *

¹⁴ cf. Biljana Sikimić: Ethnolinguistic research of Serbs on the island of Csepel, Hungary: possibilities and perspectives. Graz 2004 (in print).

¹⁵ cf. Herbert Küpper: Das neue Minderheitenrecht in Ungarn. München 1998.

See further Brigitte Mihok: Vergleichende Studie zur Situation der Minderheiten in Ungarn und Rumänien (1989-1996) unter besonderer Berücksichtigung der Roma. Frankfurt/M et al 1999.

¹⁶ cf. Arnold Suppan (ed.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken, Berlin (1998).

See further Mitja Ferenc: Kočevska. Izgubljena kulturnega dediščina kočevskih Nemcev. Ljubljana (1993).

3) THE NEED OF A MULTICULTURAL MULTIETHNIC MODEL OF CIVIL SOCIETY

These few examples should show that in various states of the Alpine- Danube- Adriatic Region each ethnic majority tries to sidestep the claims of the ethnic minorities applying for linguistic or cultural plurality. In other words, each majority tries to turn questions of ethnicity into questions of State or questions of Civil Society.

The best solution for the support of ethnic groups in general and for small ethnic groups and hidden minorities in particular would be that several ethnic groups within a state are constituent for all norms of citizenship. The state would have to accept, that citizenship is 'coloured' by more than one ethnicity.¹⁷ In this context, a multiethnic state would be, of course, confronted with a bundle of problems. A focal interest would be the ongoing search for a consensus. This would be a formidable challenge for the political management. Therefore it would be necessary to split the power in order to limit ethnical interests of each majority population and to shift interests from state and ethnicity to the third corner of the triangle, Civil Society. This shift would be based on the understanding that Civil Society is itself multiethnically and multiculturally structured.

The few previous examples have shown that the instruments of Civil Society to help small ethnic groups survive must be multiethnic to be mutual.

There is a further need for a model of multicultural education, particularly in the borderlands of the Alpine- Danube-Adriatic region. The different states with different educational systems should orientate on 'positive models' of multicultural and multilingual education: eg. The educational practice in various communities of Slovenes in Italy, Italians and Hungarians in Slovenia, Italians in Croatia, Carinthian Slovenes and Croats in Austria, Germans in Hungary, Hungarians in Serbia.¹⁸

Above all we have to underline that each minority, each small ethnic group/hidden minority has to create Civil Society instruments by themselves.

A short example resp. comparison should illustrate this need: The Slovenes in Carinthia formed various societies for various interests at all times. Those local structures led to a "Civil Society mikrokosmos", which helps in the same way (or in some cases in a better way) than legal protection to retain the assimilation process. Slovenes in Styria did never make an effort to build up such local societies;

* * *

¹⁷ cf. Schöpflin, *Civil Society, Ethnizität und der Staat*, p. 51.

¹⁸ cf. Valeria Heuberger et al (eds.): *Nationen, Nationalitäten, Minderheiten*. Wien, München 1998.

as it was mentioned above the only organization supporting the Styrian Slovenes named "Article 7 Cultural Society" came not into being through autochthonous Styrian Slovenes. The lack of local civil organizations in Austrian-Styria was of course one of the main reasons, which enforced the remnants of the small ethnic group to hide themselves as best as they could. The single Styrian Slovene does/did not have the possibility to share common values of ethnicity within a civil organisation.

CONCLUSION

Based on the multiethnic and multicultural model of Civil Society I attempt to answer the following two questions:

- a) Can a multiethnic model of Civil Society be protected by a differentiated legal framework?
  - b) Which basic political requirements are necessary in order to stop the process of assimilation and guarantee the survival of small ethnic groups and hidden minorities?
- a) Protection of an multiethnic Civil Society seems to be possible, if the legal framework of the 'European Convention for the Protection of Minorities' comes more and more to reality within the State. There it is explicitly written "that minorities contribute to the pluriformity and cultural diversity within European States" and Article 3 mentions that minorities "shall have the right to the respect, safeguard and development of their ethnical, religious, or linguistic identity".¹⁹ At the same time Civil Society must accept its ethnic plurality.
  - b) The question of political requirements is connected with the question of "including and excluding individuals and groups".²⁰ It is also concerned with how to involve a member of Civil Society within its cultural, economic, political and social aspects? This further implies that it is the duty of each Civil Society to include individuals and groups from different ethnic origins and develop its own basic political requirements. Presently, the weakness of Civil Society is shown by waiting for solutions to come from "above": From the State, from religions or from other outside organizations.

* * *

¹⁹ Österreichisches Volksgruppenzentrum (ed.): *Internationales und Europäisches Volksgruppenrecht*. (= Österreichische Volksgruppenhandbücher 8) Klagenfurt 1995, p. 63. and p. 64.

²⁰ Willem van Rejen: 'Civil Society' zwischen Moderne und Postmoderne. In: E. Brix (ed.), *Civil Society in Österreich*. Wien 1998, p. 67.

Since the 1990s, Civil Societies in the Alpine-Danube-Adriatic region have become more and more influenced by European Citizenship. These societies have become affected by various international organizations, predominantly through the work of various NGOs²¹. Therefore let us conclude with another two questions: How much will European citizenship influence ethnic identities in future? Is there a support of the small ethnic groups/hidden minorities survival?

* * *

²¹ Non-Government-Organisations

RAZUMEVANJE ETNIČNIH KONFLIKTOV V SREDNJI EVROPI

UNDERSTANDING ETHNIC CONFLICTS IN EASTERN EUROPE

The fifteen years since the fall of Communism have witnessed a plethora of civil wars and rebellions throughout the world that have made many among us nostalgic for the days of the Cold War. But the reasons for these conflicts have less to do with the fall of Communism than with the problems of sustaining harmony within multiethnic societies. These conflicts demonstrate not only that the Wars of Yugoslav Succession were hardly unique, but suggest that the region is more representative of the world at large than the more ethnically homogenous democracies of western Europe and North America. This essay discusses a series of factors in central Europe's historical development that explain its turbulent twentieth-century experience. If there is a "first cause" to the region's distinctiveness from western Europe, it is its maintenance of less tightly centralized governmental forms that helped sustain linguistic and cultural diversity at a time when the great power rivals in the West were imposing uniformity of language, religion and culture. The massive population movements generated by the Habsburg-Turkish wars created even greater ethnic variegation. The Balkan Wars and World War I marked the triumph of the nation-state, but according to a three-tiered hierarchy of peoples that has guaranteed 75 years of regional instability. The biggest losers were the Jews and Muslim Slavs, who were fated to be distrusted minorities no matter where they lived. The Nazis furthered the nation-state agenda, often by drawing new borders that more closely coincided with existing ethnic frontiers. Yet the horrific record of the Axis regimes mandated a return to the punitive borders of 1919. Whereas a half-century of Communism did at least relieve central Europe's ethnic tensions, its failure as an economic system prompted ruthless politicians like Ceausescu, Zhivkov and Milošević to distract their restive peoples by reviving the quest for ethnically homogenous nation states. By the end of the century well over thirty million civilians have been expelled or executed, including the great majority of the region's Jews and Germans.

Keywords: Central Europe, 20th century, ethnic issues, nation states

V petnajstih letih od padca komunizma so v svetu izbruhli številni upori in državljanske vojne, ob katerih se je mnogim izmed nas začelo tožiti po obdobju hladne vojne. Toda vzroki teh konfliktov imajo manj opraviti s padcem komunizma kot s težavnostjo ohranjanja miru in stabilnosti v večnarodnostnih družbah. Ne dokazujejo le, da vojne na območju nekdanje Jugoslavije niso bile izjema, ampak tudi, da je Balkanski polotok bolj reprezentativen odraz svetovne situacije kot etnično homogena demokracije Zahodne Evrope in Severne Amerike.

Članek obravnava vrsto dejavnikov v zgodovinskem razvoju Srednje Evrope, ki osvetljujejo viharno dogajanje v 20. stoletju. Poglavitni razlog za drugačnost tega področja od Zahodne Evrope je obstoj manj centraliziranih vladajočih režimov, ki so omogočili jezikovno in kulturno raznolikost v času, ko so zahodne velesile vsiljevale enotnost jezika, religije in kulture. Velike selitve prebivalstva, ki so jih povzročile vojne med Habsburžani in Turki, so to etnično raznolikost še povečale. Balkanske vojne in prva svetovna vojna so pomenile zmago nacionalne države, vendar po sistemu trislopnjske hierarhijske narodov, ki je povzročila 75 let regionalne nestabilnosti. Največji poraženci so bili Židje in muslimanski Slovani, ki so ne glede na to, kje so živeli, postali manjšine, ki jim ne gre zaupati. Nacisti so pojem nacionalne države še izpopolnili, pri čemer so pogosto začrtali nove meje, ki so se bolj sovpadale z obstoječimi etničnimi mejami, vendar pa so grozljivi dosežki sil osti povzročili vrnitev »kazenskih« meja iz leta 1919. Medtem ko je pol stoletja komunizma vsaj omililo etnične napetosti Srednje Evrope, je dejstvo, da je bil kot ekonomski sistem neuspešen, spodbudilo vzpon brezobzirnih politikov tipa Ceausescu, Živkov in Milošević, ki so nezadovoljstvo svojih narodov preusmerili v oživiljanje želja po etnično homogeni nacionalni državi. Do konca 20. stoletja je bilo čez 30 milijonov civilistov izgnanih ali umorjenih, vključno z večino na Balkanu živelih Židov in Nemcev.

Ključne besede: Srednja Evropa, 20. stoletju, etnična vprašanja, nacionalne države

Oktobra 1998 sem na Palah preživel večer z dr. Ljiljano Karadžić. Govorila sva o burnem desetletju, ki je njenega moža Radovana spremenilo iz bolj ali manj neznanega psihiatra, pesnika in političnega aktivista, v enega od najbolj iskanih vojnih zločincev na zemeljski obli. Sredi štiriurnega pogovora je za trenutek utihnila, nato pa tarnajoče nadaljevala: "Mislili smo, da lahko iz komunizma preprosto preidemo k demokraciji – vendar smo se zmotili." Seveda pa Karadžićeva v svoji naivnosti ni bila sama. Tudi v moji deželi so bili tako navadni ljudje kot politiki ponosni na "konec zgodovine", ko so narodi komunističnih držav prevzemali liberalno demokracijo, kot jo poznamo na Zahodu.

Namesto demokracije zahodnega tipa smo petnajst let po padcu komunizma pričeli številnim državljskim vojnem in uporom, ki pri mnogih od nas vzbujajo nostalgijo po obdobju hladne vojne. Vendar pa med vzroki za omenjene spore ni le propad komunizma, temveč problem ohranjanja sožitja v večnacionalnih družbah. V Skupnosti neodvisnih držav so potekale vojne za odcepitev v Čečeniji, Gruziji in Azarbadžanu. Nekdanji turški Bližnji in Srednji Vzhod sta bila, skupaj z napetostmi na Cipru in ob grožnji po tristranski državljanski vojni v Iraku, priča uporom v Kurdistanu in Palestini. Afrika je doživela nekaj krvavih mednacionalnih spopadov, med katerimi so bili najbolj znani med Hutuji in Tutsiji v Ruandi ter med temnopoltimi in arabskimi ljudstvi v Sudanu. Dolgotrajni boji med vladami, ki so predstavljale prevladujoče večine, in uporniškimi manjšinami, niso prizanesli niti Aziji, še zlasti ne Afganistanu, Mjanmaru (Birmi), Filipinom in Indoneziji. Niti pol stoletja neodvisnosti in ločitev ozemelj nista povsem rešila nasprotij med muslimanskim Pakistanom in večinsko hindujsko Indijo.

Našteti mednacionalni spori ne razodevajo le, da vojne za jugoslovansko nasledstvo niso bile nekaj posebnega, ampak kažejo, da so bolj odsevale dogajanja v svetu kakor pa dogodke v narodno homogenih demokracijah Zahodne Evrope in Severne Amerike. Kar loči Zahod od ostalega sveta, je zapuščina silne vojaške konkurence vse od začetka "moderne" dobe (1494–1815), ki je vzpodbudila Zahodno Evropo (in njene severnoameriške naslednike), da je v oblikovanju močnih centraliziranih vlad presegla druge velike svetovne civilizacije.¹ Sodobni opazovalci, ki so osupli nad raznolikostjo narodov v Srednji in Vzhodni Evropi, pozabljajo, da prvotna Zahodna Evropa (podobno kot priseljske družbe v Združenih državah Amerike in Kanadi) ni bila nič manj narodnostno raznolika. Narodi držav, ki jih danes imenujemo Španija, Francija in Velika Britanija, so govorili morda ducat jezikov, preden so večino od teh narodov vladni

* * *

¹ Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, (New York: Random House, 1987), 3–30.

uradniki, različne uredbe, graditelji cest ter univerz in druge državotvorne ustanove "preoblikovali" v en narod, znotraj katerega vsakdo govori in razume špansko, francosko in angleško. Čeprav so se "regionalni" jeziki kot katalonščina, baskovščina, škotščina in valižanščina ohranili, pa niso preprečili razvoja skupnega jezika med vladarjevimi uradniki in drugimi izobraženimi podaniki, kar je bila kasneje stična točka za narodnostno opredelitev. Ob tem je treba poudariti, da z izjemo Anglije, zahodnoevropske centralne vlade niso nikoli silile svojih podanikov, da bi se naučili uradnega državnega jezika. Namesto tega so pismene osebe iz vsake dežele enostavno oblikovale vzorec za prostovoljno priučitev jezika, kar je bil ključni prvi pogoj za vertikalno mobilnost oziroma ključna možnost prehoda na višji družbeni položaj.

Na drugi strani pa je Vzhod prevzel drugačen način. Ta del sveta so sestavljale velike politične enote, kakršne so bile Poljska, habsburška monarhija ali pa rusko in turško cesarstvo, katerih ustroj je ostal na precej nižji stopnji, zato so njihova omejena varnost in velika prostranstva predstavljala pri zagovarjanju in izvedbi političnih reform precejšnjo težavo njihovim vladarjem. V tem oziru je bil vzhodni del kontinenta dejansko precej bolj podoben drugim velikim svetovnim civilizacijam; Zahodna Evropa pa je bila, kot to razlaga Kennedy, nekaj posebnega. Oblikovanje zahodnoevropskih držav, ki je temeljilo na razvoju tehnologije, vojaštva, ekonomije in davčne politike, je Zahodni Evropi naposled omogočilo prevlado nad svetom. Naslednji dejavnik zahodnoevropske prevlade nad svetom predstavlja širjenje jezika in kulture. Turki so odklanjali vse novosti svojih krščanskih sovražnikov in s tem zagotovili, da se je v negostoljubni balkanski pokrajini nadaljevalo "zorenje" različnih regionalnih jezikov, običajev in lojalnosti.² Na drugi strani pa so v 18. stoletju avstrijski Habsburžani in ruski carji – da se bi lahko kosali v razburkanem in kaotičnem svetu evropske politike – prevzeli *nekatero* nujne državotvorne postopke od njihovih zahodnoevropskih nasprotnikov. Kljub temu pa sta še naprej ostali precej decentralizirani državi, ki sta poverjali upoštevanja vreden del oblasti lokalnim elitam, te pa so spodbujale oziroma dopuščale preživetje etnične in jezikovne raznolikosti. Na ta način je bil v vzhodnem delu Evrope popolnoma zaustavljen proces, na podlagi katerega so zahodnoevropska ljudstva in ljudstva v Severni Ameriki prevzela samo en jezik ali kulturo; celo zelo sorodna narečja kot srbsko, hrvaško, bolgarsko in makedonsko, ali pa številne različice ruskega jezika se niso nikoli združile, temveč so se obdržale dovolj dolgo, da so se razvile v različne jezike z različnimi pisavami.

Stoletja vojskovanj med Turki in Habsburžani so še bolj obogatila zapleteno jezikovno strukturo Balkana. Napredovanja in umikanja nasprotujočih si armad

* * *

² Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (New York and London: Norton, 1982), 49-51, 56, 60-61, 91, 113, 226-29, 300, 302.

so prvič privedla do nečesa, kar je kasneje postalo znano kot etnično čiščenje. Prebivalci Zahoda, ki ne morejo doumeti barbarskih taktik iz zadnjega desetletja 20. stoletja, naj si pomagajo s kolektivnim spominom na roparske vpade Turkov, ki so z uničevanjem in ropanjem lastnine, množičnimi ugrabitvami ter posilstvi in grozovitimi usmrtitvami premišljeno terorizirali krščanske skupnosti, da bi jih demoralizirane in ustrahovane brez upora pregnali.³ Dediščino teh prisilnih selitev nosi večina od 700.000 pripadnikov madžarske manjšine na območju današnje Slovaške, kakor tudi 600.000 Srbov na Hrvaškem, ki so jih Habsburžani naselili kot vojake-koloniste v *Vojni krajini*.⁴ Potem ko so se vojni dogodki obrnili zoper Turke, je strah pred maščevanjem – oziroma krščanska verska nestrpnost – podžgal večino balkanskih muslimanov k selitvi na varnejša območja na jugu.

Drugi premiki ljudstev so bili spontani oziroma "prostovoljni". Brezobzirni splet vojnih opustošenj in selitev prebivalstva je spremenil večino osrednjega Balkana v "nikogaršnjo deželo", pripravljeno za kolonizacijo. Turške oblasti so množično izseljeni srbski živelj s Kosova nadomestile z lojalnimi albanskimi muslimani (katerih potomci danes sestavljajo 90 odstotkov prebivalstva te pokrajine), hkrati pa so opogumljali Turke iz Male Azije in sefardske judovske begunce iz Španije k naselitvi na njihovih osvojenih balkanskih območjih. Po priselitvi so se Turki iz Male Azije in sefardski Judje pomešali z avtohtonim prebivalstvom krščanske veroizpovedi, ki so raje ostali na svojih domovih, kot pa se podali v izgnanstvo in na ta način ustvarili nova narodnostno mešana območja. Hkrati so Habsburžani znova naselili obsežna nižinska območja v Podonavju, ki so jih zavzeli v vojnah s Turki. Habsburžani so s ponudbami rodovitne zemlje, osvoboditvijo tlačanskih obveznosti in religiozno avtonomijo privabljali koloniste, ki so v valovih priseljevali iz celotne Srednje Evrope, nekateri pa tudi iz Francije, Italije, Španije in Rusije. Večina med njimi je bila Nemcev iz različnih delov Svetega rimskega cesarstva, vključno s tistimi iz habsburških dežel Avstrije in Češke. V Podonavje so se iz prebežništva s Karpatov vrnili številni Madžari, tem pa so sledili tudi Slovaki, Ukrajinci in celo nekaj Čehov s Češke. Z novih turških obmejnih območij so se izselili tudi številni Srbi ter Romuni in celo nekaj Bolgarov ter Armencev. Rezultat teh preseljevanj je bila naraščajoča kolonizacija, ki je zajela območja od Jadranskega morja na zahodu vse do ruskih step na vzhodu. Niti Turki niti Habsburžani niso poskušali ločevati kolonistov glede na njihovo narodno pripadnost, zaradi česar je govorica nekaterih območij spominjala na "balkanski Babilon", ki ga je sestavljalo ducat in več jezikov. Takšna kaotična

* * *

³ Catherine Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic* (Ithaca: Cornell, 1992), 1-11, 21-23.

⁴ Gunther E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia 1522-1747*, (Urbana: Illinois, 1960), 6, 13-39, 50, 59-60, 93-94; Wayne S. Vucinich, "The Serbs in the Habsburg Monarchy," *The Austrian History Yearbook*, 3 (1967), Part 2: 11.

demografska podoba se je na nekaterih območjih ohranila vse do danes, še zlasti v vzhodni Slavoniji na Hrvaškem, v Vojvodini in v Banatu na zahodu Romunije.

Narodnostno zelo raznolika Srednja Evropa se razlikuje od bolj homogenih družb Zahodne Evrope. Vendar pa bi se motili, če bi to raznolikost v kakršnemkoli smislu razumeli kot "zaostalo" ali samo po sebi nestabilno. V resnici je ključ za določanje stopnje medsebojnega sprejemanja in strpnosti ter številčnega ravnotežja med narodnostnimi skupinami, ki živijo na določenem območju. Po mojem mnenju lahko vse družbe umestimo znotraj treh demografskih modelov: enonacionalnega, neuravnoteženega večnacionalnega in uravnoteženega večnacionalnega.

1. **Enonacionalni model.** Kulturno homogene družbe so po definiciji najmanj nagnjene k mednacionalnim sporom. Vendar pa so se tudi najmanj sposobne prilagoditi dotoku kultur drugačnih skupnosti, ki bi se utegnile tam naseliti; in sicer iz preprostega razloga, ker ljudje v enonacionalni družbi doživljajo homogenost kot enega od simbolov državljanskih pravic. Ta enonacionalni model ni primeren za postindustrijsko dobo, ki jo zaznamuje večnacionalne korporacije in selitve.
2. **Neuravnoteženi večnacionalni model.** Drugi, najbolj problematičen model, se pojavlja v družbi, kjer je ena narodnostna skupina v večini. Še zlasti, ker v takšni družbi vedno obstaja skušnjava, da večina prevzame prevladujoči položaj, kakor tudi, da bi manjšinsko prebivalstvo neutemeljeno postalo paranoično. V takšnih primerih mora prevladujoča skupina pomiriti zaskrbljenost in ugoditi prizadevanjem manjšin. Ta nauk je sprejela kanadska angleško govoreča večina, ki podpira decentraliziran politični sistem in ravnodušno prenaša navidezno nenehne zahteve francosko govoreče manjšine, ki jih je celo **voditelj Francozov v Quebecku** Rene Levesque opisal kot "nikoli končano pot k zobozdravniku". To je očitno tudi v Singapurju, čigar nacionalna zastava v znak spoštovanja 20-odstotne muslimanske manjšine ponosno razkazuje polmesec. Vse bolj in bolj pa se kaže tudi v različnih oblikah vladanja v Evropski uniji, ki odločno odklanja pozive strank, sovražnih do tujcev. Drugo možnost pa predstavlja Severna Irska in Izrael, kjer uzakonjena prevlada večine in očitna diskriminacija manjšin povzročata nenehne spore.

Naštete družbe v svojih prizadevanjih za stabilnost niso bile nikoli uspešne, vendar pa soglašajo, da morajo proces zavlačevati, zavedajoč se, da bi ob koncu prilagajanja zelo hitro prišlo do razkroja družbe. Takšna usoda je dvakrat doletela Češkoslovaško; najprej po letu 1935, ko je bojazen pred nacizmom vzpodbudila protinemško reakcijo, ta pa je kmalu privedla do sudetskega separatizma, in ponovno po letu 1989, ko so v veliki meri

neutemeljene slovaške obtožbe o češkem zatiranju podžgale "žametno revolucijo". Kljub temu pa se takšne družbe lahko ohranjajo z nepristranskim prizadevanjem za sporazumevanje, čeprav na račun manjših mednacionalnih napetosti, ki jih je avstrijski ministerski predsednik Eduard Taaffe opisal kot "stanje enotnega, dobro razpoloženega nezadovoljstva", s katerim vsaka od nasprotujočih si etničnih skupin dobi dovolj ugodnosti, da bi lahko privolila v domnevno nepopoln celovit dogovor.⁵ Taaffejeva izjava poudarja največje protislovje o uresničevanju miroljubnega sožitja med etničnimi skupnostmi.

3. **Uravnoteženi večnacionalni model.** Medtem ko je skupno bivanje dveh etničnih skupnosti kar velik izziv za mirno sožitje, je ta cilj mnogo lažje dosegljiv v večjezičnih družbah. Kjer med tremi ali več etničnimi skupinami vlada ravnovesje moči in kjer nobena posamezna skupina nima absolutne večine, je veliko večja težnja po sožitju, brez bojazni pred preganjanjem prevladujoče skupine. V resnici narodnostne skupnosti, ki so le v relativni večini, z zavzemanjem za prevlado veliko tvegajo, saj jih lahko povezovanje drugih narodnostnih skupnosti v boju proti njihovi prevladi spremeni iz prevladujoče večine v nemočno manjšino. Strah pred takšnim razpletom zmanjšuje možnost večjih mednacionalnih napetosti, kar ljudi spodbuja, da se lahko posvečajo družbenim in poklicnim dejavnostim, hkrati pa podpira narodnostno mešane zakone in prostovoljno prevzemanje več lokalnih jezikov. To pa ni bila le značilnost Bosne, ampak v manjši meri tudi skoraj vseh s Hrvati poseljenih območij zahodne Hercegovine, ki ni imela večjih izkušenj z etnično raznolikostjo. To je bila tudi značilnost drugih večnacionalnih območij Srednje Evrope; čeprav nikoli ni bilo dobrega medsebojnega sodelovanja v regijah kot so Bukovina, Vojvodina in Banat oziroma v *nekdanjih* etnično raznolikih urbanih središčih kot so Dunaj, Bratislava, Solun in Carigrad. Vse to zaradi enostavnega dejstva, ker je bilo njihovo večnacionalno sobivanje mirno in ni nikoli polnilo prvih strani časopisov. Podobno razmišljamo tudi o harmoniji številnih azijskih in evropskih narodnostnih skupnosti v Kanadi, medtem ko osredotočamo svojo pozornost v navidezno nestrpnost med *dvema* največjima jezikovni-ma skupnostma. Anonimnost večnacionalnega sožitja v Srednji Evropi ima dolgo, čeprav nenapisano zgodovino. Znotraj turškega imperija so bosanski Muslimani, Srbi, Hrvati in Judje vedno sodelovali v boju s sultanovimi *janičarji* in celo z njegovimi zapoznelimi poskusi, da bi odpravil zelo razširjeno korupcijo, zakoreninjeno med bosansko vladajočo elito. Naprej proti severu so Hrvati in Srbi iz habsburškega imperija ne le živeli v etnični

* * *

⁵ Arthur J. May, *The Hapsburg Monarchy, 1867–1914* (Cambridge, Mass: Harvard, 1964), 487.

harmoniji (zlasti v večnacionalnem Banatu, Bački, Sremu in Slavoniji), ampak so enotno nastopali tudi v odnosih z bolj številčnimi madžarskimi sosedi.⁶

Vendar pa je bilo etnično sožitje na koncu spodkopano z modelom nacionalne države, ki se je uveljavljala od francoske revolucije. Turški položaj je bil pravzaprav brezupen, saj njihov sistem vladanja svojim podložnikom razen blagega zapostavljanja lokalnih različnosti ni mogel skoraj ničesar ponuditi in ni imel nobenega učinkovitega vsedržavnega orodja družbene kontrole, s pomočjo katerega bi lahko zagotavljal podporo ljudstva. V nasprotju s turškim pa se je avstrijski imperij lahko postavljal z uspehi, saj se je razsvetljena vlada bolj ali manj prilagodila pričakovanjem svojih podložnikov. Vendar pa je nezmožnost vodij avstrijskega imperija, da bi prevzeli demokratične principe in propagirali duh patriotizma, temelječega na skupnem državljanstvu, dopustila razvoj novih nacionalističnih razmišljanj, ki so avstrijskim vladajočim krogom očitala krivdo za grozečo usodo narodov v monarhiji. Rezultat iskanja "svobode" zoper tuje "zati-ranje" je bil napotek za tiste manjše dele Srednje Evrope, ki so bili narodnostno homogeni in so imeli precej manj izkušenj v prilagajanju značilnostim vladanja v večnacionalnih razmerah, kakršne so obstajale skoraj po vsej Srednji Evropi. Namesto da bi se prilagodile razmeram večnacionalne družbe, so narodnostno homogene regije postale jedra novih nacionalnih držav: Nemčija, Grčija, Italija, Romunija ter Srbija, in so bile kot magnet za pridobivanje lojalnosti tistih članov njihove jezikovne skupnosti, ki so živeli na narodnostno mešanih območjih.

Balkanske vojne (1912–1913) in prva svetovna vojna (1914–1918) so potrdile zmago slavje nacionalnih držav. Da bi upravičile svojo samostojnost, so vlade teh držav za razglasjanje svoje nekdanje nacionalne veličine uporabljale tiskano in slikovno gradivo, s katerim so želele dokazati, da so nekdanji prevladujoči "gospodujoči narodi" preprečevali njihov naravni razvoj in usodo. Čeprav so poudarjale nacionalne identitete zatiranih in njihovih zatiralcev, so nove vlade spreminjale poudarke o pozitivnih dosežkih večnacionalnih držav, iz katerih so izšle. "Ustanovni očetje" novih srednjeevropskih nacionalnih držav so še predobro uresničili svojo nalogo. Tudi danes laiki in znanstveniki dojemajo zgodovino svoje regije iz jasne nacionalne perspektive, ko podcenjujejo uspehe drugih narodnostnih skupnosti in večnacionalnih družb, katerim so nekoč pripadali.⁷ Ta množična nacionalna izguba spomina razloži, zakaj mnoga ljudstva te regije

* * *

⁶ Fine and Donia, *Bosnia and Hercegovina ...*, 53–70; Malcolm, *Bosnia ...*, 119–36; Hrvaško-srbsko sodelovanje je bilo posebej vidno leta 1848 in v parlamentarni politiki po sporazumu iz leta 1867. István Deák, *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849* (Princeton: Princeton, 1978), 126–29; Nicholas Miller, "Two Strategies in Serbian Politics in Croatia and Hungary before World War I," *Nationalities Papers*, 23 (1995), 327–45.

praznujejo prvo svetovno vojno kot trenutek svoje osvoboditve, ne pa kot največjo katastrofo, ki se je v Srednji Evropi zgodila v zadnjih petih stoletjih, vse od turškega zavzetja Balkana.

Vsi vedo, da je versajski mirovni sporazum obsodil Evropo na drugo, še bolj uničujočo svetovno vojno, ki so jo spremljali množični umori, sledilo pa ji je pol stoletja jedrskega merjenja moči med dvema velesilama. Šele v zadnjem desetletju 20. stoletja si je Evropa s ponovno združitvijo demokratične Nemčije in s koncem sovjetskega bloka opomogla od tovrstne nesrečne dediščine. Če smo že premagali večji del versajske dediščine, pa se moramo še vedno ukvarjati z nesrečnimi posledicami štirih drugih pariških mirovnih pogodb, sklenjenih z nemškimi zaveznicami med prvo svetovno vojno. Mirovne pogodbe z Avstrijo (St. Germain), Madžarsko (Trianon), Bolgarijo (Neuilly) in Turčijo (Sèvres) niso prav nič manj pripomogle k spodbujanju izbruha druge svetovne vojne, holokavsta in petih desetletij sovjetske hegemonije v Vzhodni Evropi. Še več: ravno dediščina "drugih" pariških sporazumov je zakrivila nadaljnjo nestabilnost v Srednji Evropi.⁸

Večina te dediščine še vedno odseva naključna zaveznitva iz prve svetovne vojne. Čeprav je voditelj srbske obveščevalne službe v snovanju atentata na nadvojvodo Franca Ferdinanda nastopal samostojno, je odvisnost njegove dežele od Rusije – in rusko zaveznitvo s Francijo in z Veliko Britanijo – na koncu predstavljala vez Srbije z zmagovito koalicijo. Do leta 1918 je splet zavezniških obljub in pritiskov pridobil v svoje vrste tri druge nacionalne države iz regije z iredentističnimi težnjami: Italijo (1915), Romunijo (1916) in Grčijo (1918). Nato so jeseni 1918 zavezniki sprejeli usodno odločitev, ko so priznali češke in južnoslovanske "narodne odbore" v izgnanstvu kot edine zakonite predstavnike svojih ljudstev. Ti neodvisno misleči izgnanci niso nujno predstavljali svojih rojakov. Kljub temu pa so se programi teh odborov dobro obnesli v zahodnih političnih modelih narodnih držav in okrepili uresničitev velikodušnih ozemeljskih obljub antante svojim srbskim, romunskim in italijanskim zaveznikom. To je bil tudi logični odziv na

* * *

⁷ Med najbolj značilnimi nacionalnimi miti so: češki pogled na protireformacijo kot instrument za prevlado nemškega jezika in kulture; nepripravljenost srbskega zgodovinopisja, da bi priznalo vlogo srbskih obveščevalnih služb v sarajevskem atentatu ali **četiško** sodelovanje z Nemci in Italijani med drugo svetovno vojno; grško kolektivno pozabljanje prisotnosti in prispevkov velikih skupnosti Judov, Turkov in Bolgarov v (grški) Makedoniji in Trakiji.

⁸ Najbolj podrobni opisi so: C.A. Macartney, *Hungary and her Successors: the Treaty of Trianon and its Consequences, 1919–1937* (New York and London: Oxford, 1937); Béla Király, et al., eds., *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, a case study on Trianon* (New York: Brooklyn College, 1982), *idem.* and László Veszprémy, eds., *Trianon and East Central Europe* (New York, 1995); R.W. Seton-Watson, *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers* (London: Eyre & Spottiswoode, 1934); Nina Almond, ed., *The Treaty of St. Germain: A Documentary History* (New York, 1935); Ivo Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: a Study in Frontier Making* (New Haven, 1938).

rastoče zavezniške zle slutnje, da bi habsburški imperij postal sredstvo za nemški imperializem v *Mitteleuropi*.⁹

Zavezniki so to grožnjo odvrnili z odmero kazni štirim nemškim zaveznicam. Izmišljotina "mir, ne da bi zmagali" ni veljala nikjer bolj kot v Srednji Evropi. V dobro Nemčije in njenih zaveznic lahko štejemo, da so ameriški pogajalci v Parizu in njihovi pooblaščenca na prizorišču v splošnem podpirali princip samoodločbe, pa čeprav je bil ta mogoče naklonjen ljudstvom poraženih centralnih sil. Vseeno je predsednik Wilson raje vložil večino svojega vedno manjšega političnega vpliva v pogajanja o versajski pogodbi z Nemčijo. Ta diplomatska naloga je nakazovala nepristranskost Wilsonovih naslednikov, ki jih je strateško oddaljeni center evropskega kontinenta bolj malo zanimal. V nasprotju z ZDA pa se je Francija zavedala ključnih interesov Srednje Evrope, kjer si je hotela ustvariti zveste zaveznice, ki naj bi ji pomagale pri določitvi nemške usode v primeru napačnega ravnanja v naslednji vojni.¹⁰ Francosko mirnodobno pokroviteljstvo nad Češkoslovaško, Romunijo in državo, ki je kmalu postala znana kot Jugoslavija, v končni fazi ni zaslužno le za tako imenovano "malo antanto", temveč tudi za odvisnosti omenjenih držav od francoske pomoči pri ohranjanju očitnih nezakonitih pridobitev. V tem procesu so Francija in njene varovanke v bistvu oblikovale nepravilno, vendar trajno tristopenjsko hierarhijo ljudstev, ki je 75 let zagotavljala regionalno nestabilnost:

Na vrhu so bili zmagoviti Grki, Italijani, Romuni in Srbi, skupaj s Poljaki in Čehi, katere so Francozi na nemškem vzhodnem bloku rade volje imeli za ključne zaveznike; vsaka od omenjenih držav je pridobila toliko ozemlja, na katerem je bilo njihovo ljudstvo v manjšini, kolikor ga je bilo mogoče opravičiti s kakršnokoli zgodovinsko zahtevo ali z otipljivim strateškim ali ekonomskim vzrokom.

Albanci, bosanski Muslimani, Hrvati, Slovaki, Slovenci in Ukrajinci so bili nekako odrinjeni na obrobje oziroma v položaju, rezerviranim za tista ljudstva, ki na mirovni konferenci niso bila zastopana niti kot zmagovalci niti kot poraženci. Njihovi interesi, ki so jih zastopali zmagoviti zavezniki, so imeli mešane (vendar redko katastrofalne) učinke.

Povsem spodaj so bili štirje v vojni poraženi narodi. Ker jim ni bila priznana pravica do samoodločbe, so si Nemci, Madžari, Bolgari in Turki želeli popraviti mirovne pogodbe. Turki so sicer štiri leta kasneje uresničili nekatere svoje cilje – po uspešni vojni z Grčijo – v novem krogu prisilnih izmenjav prebivalstva. Drugi

* * *

⁹ Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815–1918* (Oxford and New York: Oxford, 1991), 259–60.

¹⁰ Piotr Wandycz, *France and her Eastern Allies, 1919–1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno* (Minneapolis: Minnesota, 1962), 22, 74, 186, 370.

omenjeni narodi pa so morali na svojo priložnost oziroma na popravke mirovnih pogodb čakati dve desetletji.

Mirovne pogodbe v Srednji Evropi niso bile samo nepravilne; poslabšale so tudi tri probleme, ki naj bi jih zavezniški državniki domnevno razrešili. Spričo zapletene etnične regionalne demografije je odločitev o zamenjavi večnacionalne državne tvorbe z nacionalnimi državami položaj dejansko poslabšala, kar je bilo do neke mere v takratnih mednacionalnih napetostih sprejemljivo. Kot so odkrili zahodni oblikovalci miru – mnogi prvič – je bilo preprosto nemogoče oblikovati sistem geografsko sosednjih, etnično homogenih političnih tvorb. Porazene države so se temu idealu približale z odrekanjem narodnostno mešanih območij v korist svojih zmagovitih sosed. Po letu 1919 so njihove največje narodne manjšine naseljevale izolirane žepe znotraj poselitvenih prostorov drugih "poraženih" narodov, na primer milijon Turkov v Bolgariji in skoraj toliko Nemcev na Madžarskem. V nasprotju s tem je vojni plen spremenil njihove zmagovite sosedje v najslabšo mogočo varianto večnacionalne države, ki ji je vladala prevladujoča etnična skupina. Tretjino Poljske in Romunije so sestavljale tihe, čeprav morda ne odkrito sovražne manjšine; skoraj polovici prebivalstva Češkoslovaške – vključno z domnevno enakopravnimi Slovaki – je v bistvu vladala pičla, vendar politično zalo prefinjena češka večina;¹¹ prav tako so tudi Slovenci in Hrvati v Jugoslaviji kaj kmalu spoznali, kako srbska večina v njihovi državi vlada preko svojega kralja, glavnega mesta, ministrov ter vojske, kjer je bilo od skupaj 165 poveljujočih generalov kar 161 Srbov.¹²

Ironično je, da so regionalne, navidezno demokratične institucije v resnici poslabšale stanje, saj so zagovarjale oblikovanje nacionalne identitete, ki naj bi se v vsaki državi izoblikovala okrog prevladujoče etnične skupine. Zato so populistični politiki kmalu odkrili, da bodo najlažje zmagali na volitvah, če začnejo zlorabljati stalne zamere prestrašenih narodnih skupin do drugih, potencialno nezvestih narodnostnih skupin. Tako kot so v preteklosti naftne družbe uporabljale dodatke iz svinca za povečanje oktanske vrednosti bencina, so tudi politiki iznašli cenen način za pridobivanje moči, čeprav na račun zastrupljanja političnega ozračja. Na ta način se je vsak poskus manjšinskih etničnih skupnosti – ki jim je bila odvzeta volilna pravica – da bi ohranjale svojo kulturno identiteto, razlagal kot izdaja.

* * *

¹¹ Stephen Fischer-Galati, "National Minority Problems in Romania: Continuity or Change?" *Nationalities Papers*, 22 (1994), 71–81; Gabriele Simoncini, "The Polyethnic State: National Minorities in Interbellum Poland," *ibid.*, 5–23; Bruce Pauley, *The Habsburg Legacy, 1867–1939* (Huntington, N.Y.: Krieger, 1977), 68–127.

¹² Frank Littlefield, *Germany and Yugoslavia, 1933–1941* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1988), 71. Druge ocene znižujejo število srbskih generalov na 156.

Če je odprava večnacionalnega habsburškega imperija poslabšala sprejemljive in znosne mednacionalne napetosti, jih je tam, kjer poprej niso obstajale, nerešljivo geopolitično neravnovesje na novo ustvarjalo. Čeprav so se zavezniki bali vsenemske *Mitteleurope*, je habsburška monarhija stoletja rabila kot ključna protiutež rasti in napadalnosti Nemčije ter Rusije. Ustvarjalci miru so naivno menili, da bo niz majhnih držav, ki so jih ustvarili, sposoben ohranjati ravnotežje in hkrati zagotavljati *cordon sanitaire* med obema preostalima velesilama, Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Namesto tega so ustvarili velikanski prazen prostor, ki so ga ena za drugo izkoriščali tako nacistična Nemčija kot stalinistična Sovjetska zveza. Za napovedovanje posledic je bilo dovolj že razumevanje diplomatske zgodovine. Že davnega leta 1891 je eden od zagovornikov vloge habsburškega imperija kot večnacionalne velesile spodbijal radikalne češke zahteve po neodvisnosti z vprašanjem: "Kaj boš storil z državo, ki je premajhna, da bi obstajala samostojno? Ali jo boš dal Nemčiji ali Rusiji, druge izbire zunaj te avstrijske zveze nimaš."¹³

Tretja, nekoliko manj očitna posledica balkanizacije Srednje Evrope, je bila njen davek za ekonomsko blaginjo ljudstev nekdanjega habsburškega imperija. Na prelomu iz 19. v 20. stoletje sta raven proizvodnje in življenjski standard v habsburški monarhiji rasla hitreje od evropskega povprečja.¹⁴ Ni treba biti ekonomist ali statistik, da bi opazil učinke, ki jih je povzročil padec porabe na področju, ki je bilo nekoč eden najbogatejših virov ustvarjalnih talentov v svetu. Tik pred prvo svetovno vojno so možje, kot na primer Bela Bartók, Antonin Dvořák, Gustav Mahler, Arnold Schönberg, Bedřich Smetana in Johann Strauss vzdrževali neprekinjeno tradicijo velikih skladateljev, kakršni so bili v preteklosti Joseph Haydn, Wolfgang Amadeus Mozart, Ludwig van Beethoven, Franz Schubert, Robert Schumann in Johannes Brahms. Hugo von Hofmannsthal, Franz Kafka in Rainer-Maria Rilke so bili več kot le literarna poživitev, podobno kot Sigmund Freud in Johann Mendel v svetu znanosti. Četudi s tega območja še danes prihajajo veliki strokovnjaki – v glasbi dirigenti in solo-pevci; v uporabni tehnologiji pa izumitelji – pa Srednja Evropa k ustvarjalnosti na svetovni ravni že dolgo ne prispeva toliko kot v preteklih stoletjih. Deloma lahko upad pripišemo slabemu finančnemu stanju manjših nacionalnih gospodarstev, kakršna so se razvila po prvi svetovni vojni; največ pa lahko pojasnimo z izkoreninjenjem narodnih manjšin, kot na primer Judov.

* * *

¹³ T.C.W. Blanning, *Joseph II* (New York and London: Longman, 1994), 206. Ocena, ki je odmevala pri samem cesarju Francu Jožefu, ki je nekoč opisal svoje cesarstvo kot "pribežališče za vse tiste razdeljene narode, ki bi bili v primeru, da bi bili razpršeni po srednji Evropi, prepuščeni svojim lastnim virom, živeli obžalovanja vredno življenje, saj bi postali igrača v rokah njihovih mogočnejših sosedov". Alan Palmer, *Twilight of the Habsburgs: the Life and Times of Emperor Francis Joseph* (London and New York, 1994), 349.

¹⁴ David Good, *Economic Transformations in East and Central Europe: Legacies from the Past and Policies for the Future*, (New York and London, 1994), 5–7.

Še bolj otipljiva posledica ekonomske stagnacije in naraščajoče revščine je bila nestabilnost, ki so je povzročili ljudski nemiri. Verjetno gre le za špekulacije, da bi namreč razširjeno Jugoslavijo pred katastrofalnim mednacionalnim sovraštvom in nasiljem obvaroval le ekonomski razcvet; vendar pa je gotovo, da je med obema vojnama padec življenjskega standarda pripomogel k silovitemu razraščanju antisemitizma. Kljub vsemu pa so bili Judje več kot samo žrtve težkih gospodarskih časov. **Zanje so bili koristni večnacionalni politični sistemi, kakršna sta bila habsburški in turški imperij, katerih režimi so cenili uporabno vrednost človeških virov bolj kot njihov prispevek k nacionalni zavesti.** Hkrati so bili Judje v habsburškem gospostvu močan vir izobraženih strokovnjakov. Do leta 1918 jih je bilo med študenti na avstro-ogrskih univerzah in med javnimi uslužbenci kar 20 odstotkov, čeprav so predstavljali le 5 odstotkov prebivalstva Avstro-Ogrske; med vsemi vojaškimi oficirji (vključno z dvema ducatoma generalov) je bilo 15 Judov, tako da je bila Avstro-Ogrska edina država na svetu z nesorazmerno *večjim* deležem judovskih vojaških oficirjev.¹⁵ Vendar pa so ob koncu srednjeevropskega večnacionalnega imperija Judi ostali brez domovine. Mnogi Nemci so se pridružili mlademu Adolfu Hilerju, ki jih je krivil za vsako nemško zamero iz cesarskega obdobja; tako so Nemci krivili Jude zaradi njihovega nasprotovanja popolni združitvi Nemčije, za njihov nesorazmeren delež v vladnih krogih in za njihovo vlogo pri zmanjšani vlogi nemškega prebivalstva pri odločanju o **važnih ekonomskih in političnih vprašanjih v administrativnih centrih, kakršen je bil Dunaj.** Tako kot pri legendarnem županu Dunaja Karlu Luegerju, katerega antisemitizem je bil bolj taktično sredstvo kot osebno prepričanje, je tudi demokratičnim politikom po Srednji Evropi antisemitizem rabil le kot priročno sredstvo pri pridobivanju podpore volivcev, ki so nenadoma postali obsedeni s potrebo po oblikovanju prevladujoče nacionalne identitete zoper grožnje, ki naj bi jih predstavljale narodne manjšine.¹⁶ S tega stališča Adolf Hitler ni uspel kot Nemeč, temveč bolj kot tipični srednjeevropski demagog, tako kot mnogi, ki so vpeljali uradni antisemitizem in nasilje nad Judi v obdobju nacizma, v nekaterih primerih pa že pred tem..

Vsi poznamo usodo skoraj šestih milijonov srednjeevropskih Judov. Na vrhuncu vojne v Bosni so novinarji in politični opazovalci večkrat poudarjali, da je bil

* * *

¹⁵ Judje so predstavljali tretjino inženirjev na Ogrskem, skoraj polovico njenih zdravnikov in pravnikov in večino dunajskih zdravnikov (59 %), industrialcev (63 %), pravnikov (65 %) in finančnikov (73 %). Bruce Pauley, *From Prejudice to Persecution: a History of Austrian Anti-Semitism* (Chapel Hill & London: North Carolina, 1992), 45, 62–63; István Deák, *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918* (New York and Oxford: Oxford, 1990) 133, 172, 174–75, 196; Rothenberg, *Army of Francis Joseph ...*, 128, 151.

¹⁶ "Antisemitizem je bil zelo dobro sredstvo za napredovanje v politiki, vendar pa je bil od trenutka vzpona neuporaben; to je 'šport rabljev'." Citirano v Richard Geehr, Karl Lueger: *Mayor of Fin de Siècle Vienna* (Detroit: Wayne State, 1990), 171–207.

umor tisočih Hrvatov in bosanskih Muslimanov v nekdanji Jugoslaviji najhujša epizoda genocida od holokavsta naprej. Vendar pa nihče od njih ni opazil očitne povezave med obema strašnim človeškima katastrofama: vsiljevanje nacionalne države večnacionalni srednji Evropi.

Nemški poraz v drugi svetovni vojni je predstavljal še eno možnost za dosego pravičnejšega – in tudi trajnejšega – miru. Svet za zunanje odnose ZDA te priložnosti ni zamudil. Leta 1942 je svetoval oblikovanje nove podonavske konfederacije, ki bi nadomestila stari habsburški imperij; Svet pri zagovarjanju te ideje ni bil osamljen. Z druge strani Atlantskega oceana so ugledni britanski zgodovinarji, kot na primer Arnold Toynbee in Robert W. Seton-Watson, ki sta se leta 1918 zavzemala za razdelitev Avstro-Ogrske, priznali svojo napako že nekaj let pred izbruhom druge svetovne vojne. Skupaj s Sirom Lewisom Namierjem (ki je bil poljski judovski begunec) sta Toynbee in Seton-Watson pridobila podporo Winstona Churchilla za oblikovanje podonavske federacije že pred japonskim napadom na Pearl Harbor, ki je povlekel ZDA v vojno. V naslednjih treh letih si je Churchill prizadeval za to, kar je kmalu postalo skupni angleško-ameriški načrt za ponovno vzpostavitev večnacionalne velesile v srednji Evropi.¹⁷

V svojih načrtih pa so se zavezniki in njihovi svetovalci zavzemali bolj za vzpostavitev novega razmerja sil z utemeljitvijo, da male države na območju *cordon sanitaire* niso bile sposobne živeti z novimi vojaškimi tehnologijami, ki so tedaj ponovno spreminjale pravila vojskovanja. Zato so zavezniki na koncu opustili vse ideje o vrnitvi Habsburžanov in celo razmišljali o izključitvi avstrijskega prebivalstva, da bi predlagano konfederacijo "očistili" nemškega vpliva.¹⁸ V nadaljevanju vojne so si zagovorniki te ideje pridobili tudi podporo nekdanjih zagovornikov nacionalne države, na primer nekdanjega češkoslovaškega predsednika Eduarda Beneša, ki se je pridružil poljskim sogovornikom v razmišljanjih o eni sami konfederalni sili, ki bi zaustavila morebitno rusko-nemško agresijo.

Anglo-ameriški predlog za konfederativno večnacionalno republiko je predstavljal najboljšo rešitev izmed treh možnosti. Do leta 1941 je Hitler predstavil svojo končno rešitev, ki je ohranjala princip nacionalnih držav, vendar pa je temeljila na spremembah meja, ki so bile pogosto najbolj očitna kršitev samood-

* * *

¹⁷ Robert H. Keyserlingk, *Austria in World War II: an Anglo-American Dilemma* (Kingston and Montréal: Toronto, 1988), 87–121, and *idem.*, "Austro-Hungary's Revival during World War II: Anglo-American Planning for the Danube Region," *Études Danubiennes*, 2 (1987), 54–64; (O slovenskem stališču prim: Matjaž Klemenčič, "Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno," *Prispevki za novejšo zgodovino*, 37 (1997) 2, 399–412 – op. prevajalca).

¹⁸ Peter Jordan, *Central Union of Europe* (New York: 1944), 17, 49, 93–94.

ločbe. Čeprav je trezna analiza Hitlerjevih novih meja skrajni primer politične nespodobnosti, pa dejansko bolj upošteva zamisel nacionalne samoodločbe kot katerakoli mirovna pogodba iz leta 1919: s Hitlerjevim načrtom se je Avstrijem in sudetskimi Nemcem uresničila želja po priključitvi k združeni Veliki Nemčiji;¹⁹ Slovaki so se odcepili od Čehov; Madžarska je znova pridobila tri milijone madžarsko govorečih oseb, ki jih je izgubila s trianonsko mirovno pogodbo; Hrvaška je postala neodvisna; bolgarsko ljudstvo je bilo znova združeno z Makedonci; Srbija je ostala brez vseh svojih podrejenih manjšin, tudi brez Albancev, ki so bili prvič (in zadnjič) navidezno združeni v eni državi, v katero sta bila vključena tudi Kosovo in zahodna Makedonija.²⁰

Seveda pa je bilo v Hitlerjevi novi *Mittleuropi* veliko nesprejemljivih zadev, še posebej oblikovanje nemških in italijanskih protektoratov nad nekaterimi novooblikovanimi nacionalnimi državami (ki so postale ustanove brezobzirnih fašističnih režimov) in zagrešitev obsežnih množičnih pobojev. Zato je razumljivo, da je Hitlerjev poraz zahteval, naj se "skupaj s porodno vodo nacistične agresije, totalitarizma in množičnega ubijanja zavržejo tudi otroci sprejemljivih zakonitih nacionalnih meja". Na nesrečo pa tega ni zamenjal anglo-ameriški načrt za večnacionalno konfederacijo. Ta načrt je s svojim vetom dokončno preprečil Stalin, ki je pravilno domneval, da bi takšna konfederacija ovirala ne le nemško, ampak tudi rusko napredovanje v Srednji Evropi. Namesto tega sta Churchill in Roosevelt proti svoji volji privolila v obnovitev *status quo ante bellum*, z izjemo obsežnih sovjetskih ozemelj, ki jih je Stalin pridobil s svojim prejšnjim sporazumom s Hitlerjem.

Anglo-ameriško kapitulacijo so na kratek rok politično opravičevali z dejstvom, da je bilo vzdrževanje zavezniške složnosti zoper sile osi tisti trenutek pomembnejše od morebitnih spornih popravkov meja v regiji.²¹ Kljub temu pa je tretja možnost, dolgoročno gledano, verjetno najslabša. Do leta 1945 je anglo-ameriška ustrežljivost do njihovega sovjetskega zaveznika privedla do izгона štirinajstih milijonov Nemcev proti zahodu, vključno z okrog petimi milijoni iz

* * *

¹⁹ Sir Lewis Namier, 1848: *The Revolution of the Intellectuals* (New York: Oxford, 1964), 19–39, 113–51. Stoletni miti o češko-nemških bojih ob koncu tridesetletne vojne ter posledničnem zatiranju Čehov in njihove kulture so bili od tedaj razkrinkani s strani zahodnih znanstvenikov, najbolj pri R.J.W. Evansu, *Habsburg Monarchy* ..., 198–203, 214, 229–31.

²⁰ Ne moremo trditi, da so nove meje bile najboljša mogoča in uspešna poteza v združitvi vseh etničnih skupin. Ozemeljsko nepovezana območja poselitve Poljakov (v Ukrajini), Romunov (v Transilvaniji), Srbov (v Bosni in na Hrvaškem) in Turkov (v Bulgariji) so samo najbolj značilni primeri, kako ni mogoče vzpostaviti nacionalne države, katere državne meje bi se natančno prekrivale z narodnostnimi mejami.

²¹ Z besedami državnega sekretarja Stimsona, "Balkan in njegove težave so bile zunaj sfere Združenih držav." Philip E. Mosely, "Hopes and Failures: American Policy toward East Central Europe, 1941–1947," in Stephen D. Kertesz, ed., *The Fate of East Central Europe: Hopes and Failures of American Foreign Policy* (Notre Dame: Notre Dame, 1956), 64, 68–69.

narodnostno mešanih dežel nekdanjega habsburškega imperija. Po nekaterih ocenah je v tem najbolj množičnem izgonu človeških bitij v svetovni zgodovini umrlo okrog dva milijona ljudi.²² Temu je sledilo petinštirideset let sovjetske nadvlade nad vzhodno polovico Evrope.

Komunizem je za skoraj pol stoletja odrešil Srednjo Evropo etničnih napetosti. Toda, če ima Karl Marx prav, ko religijo definira kot opij za ljudstvo, se komunizem v preprečevanju pohlepa po ustanovitvi nacionalnih držav ni izkazal nič bolj, kot metadon brez predpisanega zdravljenja. Poznejši propad sovjetskega bloka je narodom Srednje Evrope omogočil ponoven spopad z dediščino pariškega mirovnega sporazuma. Takšen primer najlepše ponazarjata srbski poraz v vojnah za jugoslovansko nasledstvo in proces zoper Slobodana Miloševića. Kljub vsemu pa je prepozno, da bi popravili nasilno, stoletje trajajočo preoblikovanje narodno raznolike regije, kjer so ljudje nekoč živeli v miru s svojimi sosedi, v reven in povsem neprimeren ponaredek Zahoda. Napačno razumljen poskus oblikovanja narodno homogenih nacionalnih držav se je od začetka prve balkanske vojne do danes končal z begom ali usmrtnitvijo tridesetih milijonov *civilistov*. Večnacionalna območja, kakršna so bila nekdanja Češkoslovaška, območja Egejskega primorja, Transilvanija, *Krajina*, Bosna in Kosovo, so bila spremenjena z masovnimi umori in s prisilnimi selitvami. Milijoni Judov in Nemcev, ki so največ prispevali k političnemu razvoju, ekonomski blaginji ter kulturnemu napredku regije, so izginili. Dejansko se ni – z izjemo 800.000 Albancev, ki so jih leta 1999 izgnali s Kosova – še nikoli nobeno množično izgnanstvo končalo z vrnitvijo pregnancev.

Seveda se moramo zateči k nekaterim dopolnilnim ukrepom, če želimo zmanjšati nesrečne kulturne posledice procesa oblikovanja nacionalnih držav. Gotovo ni prepozno za spodbujanje javnega dialoga v celotni regiji, ki bi (vendar ne prisilil) Srednjeevropejce vzpodbudil k ponovnemu odkritju pozabljenih prednosti njihove večnacionalne preteklosti in jih soočil z vprašanjem, za koliko jih je nacionalizem oškodoval na področju zunanje varnosti, ekonomske blaginje in miru. Znanstveniki lahko k temu procesu prispevajo z vzpostavljanjem tesnejših stikov s svojimi kolegi in z delom na oblikovanju skupne in splošne zgodovine regije, začevši z novimi izdajami šolskih knjig, ki bi nadomestile lastne enonacionalne pripovedi, ki bodisi spregledajo bodisi zavračajo pozitivne prispevke sosednih ljudstev. Takšna spodbuda bi pomirila in ponovno seznanila ljudstva nekdanje Jugoslavije z njihovo dolgo zgodovino narodnega sožitja in sodelovanja, kljub čustvenemu dojemanju preteklih preganjanj, ki so zastrupljala odnose

(Iz angleščine prevedel: Matjaž Klemenčič)

* * *

²² Alfred-Maurice de Zayas, *A Terrible Revenge: the Ethnic Cleansing of the East European Germans, 1944–1950* (New York, 1986); Philippe Ther and Ana Siljak, eds., *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe* (New York, 2001).

PRIMERJAVA DRUŽBENEGA IN PROSTORSKEGA RAZVOJA MADŽARSKE IN ITALIJANSKE MANJŠINE V SLOVENIJI, NA HRVAŠKEM IN V SRBIJI V OBDOBJU PO RAZPADU JUGOSLAVIJE

THE HUNGARIAN AND ITALIAN MINORITIES IN THE TERRITORIES OF SLOVENIA, CROATIA AND SERBIA
The Hungarian and Italian minorities, populating territories in Slovenia, Croatia and Serbia, have in the 20th century undergone major demographic, spatial, political and socioeconomic changes. A century ago, both the communities were still quite numerous (in 1910 there were about 300.000 Italians and over 500.000 Hungarians) and - regarding their political status - dominant in Austro-Hungary (Hungarians) or Italy (Italians) in the period between the two world wars. Changes of political borders, as well as of legal and actual status caused large oscillations in the numbers of members of the two communities. The cooperation of Italy and Hungary on the side of occupation forces during the WWII brought about mass migrations of mainly Italian (and of course German) population after the war. These emigrations were due to fear, strong Italian propaganda (optants), unfavourable economic conditions, and partly also due to persecution (Esuli). The present territory of settlement of the Italian minority includes coastal settlements in Slovenia (about 3.000 members), in Croatia (about 21.000 members); according to statistical data, about 25.000 persons altogether. The Hungarian territory of settlement is much larger and much stronger populationwise. It includes a narrow eastern border stretch in Slovenia (8.000 members), individual settlements in Croatia, (together 22.000), and the most extensive part in Vojvodina, mainly in the northern part of Bačka (today about 285.000). There are about 315.000 Hungarians in total, populating the extensive and mostly rural territory of the Pannonian plain. Hungarian community in Croatia and Vojvodina saw a substantial decrease in numbers due to forced migrations, civil victims and refugees in the areas of conflicts and forced mobilizations. According to some estimations the number of Hungarian population has decreased by at least 30.000 persons. Both the minorities already had different legal and actual statuses in individual republics of the former Yugoslavia. They today enjoy by far the most favourable status in Slovenia.

Keywords: Slovenia, Croatia, Serbia, demographic changes, minorities

Madžarska in italijanska manjšina sodita med tiste evropske manjšinske skupnosti, ki so v 20. stoletju doživeli velike demografske, prostorske, politične in socialnoekonomske spremembe. Obe sta bili leta 1910 še dokaj številni (Italijanov je bilo blizu 300.000, Madžarov pa nad 500.000) in po političnem položaju dominantni skupnosti, čeprav so bili regionalno v manjšini. Obe skupnosti sta se zaradi svojega etničnega zaledja (Italija, Madžarska) med drugo svetovno vojno sodelovali na strani okupacijskih sil. Vendar so bile posledice različne: večina Italijanov se je iz Istre in Dalmacije v desetletju po drugi svetovni vojni zaradi strahu (ezuli), slabih gospodarskih razmer in zelo močne italijanske propagande (optanti) izselila v Italijo. Madžari se na Madžarsko niso selili, ker so jo zasedle sovjetske čete in uveljavila precej trši model socializma.

Današnji poselitveni prostor italijanske manjšine obsega obalna naselja v Sloveniji, na Hrvaškem pa obalna naselja zahodne Istre, na Reki, Zadru in nekaterih dalmatinskih obalnih krajih ter v Splitu; skupaj okrog 25.000 oseb. Je prostorsko dokaj razpršena in pretežno urbanizirana skupnost. Madžarska ekumena je bistveno obsežnejša in tudi populacijsko mnogo močnejša. Obsega ozek vzhodni obmejni pas v Sloveniji, posamezna naselja na Hrvaškem, Slavoniji in posebej v Baranji ter najobsežnejši del v Vojvodini, predvsem v severnem delu Bačke. Madžarov je skupaj okrog 315.000 in živijo večinoma na podeželskem prostoru Panonske nižine. Madžarska skupnost se je zlasti na Hrvaškem in v Vojvodini zmanjšala zaradi nasilnih selitev, civilnih žrtev in begunstva za nad 30.000 oseb.

Pravi, ekonomski in stvarni položaj madžarske in italijanske manjšine je najugodnejši v Sloveniji. Hrvaška izvaja varovanje manjšin na precej drugačen način, čeprav ima na poselitvenih območjih obeh manjšin tudi uveljavljeno zaščitno zakonodajo. V Vojvodini je bila madžarska skupnost z degradacijo pokrajinske avtonomije leta 1990 deležna različnih pritiskov s strani srbskih oblasti. Po Daytonskem sporazumu iz leta 1995 so se pritiski na lokalnih ravneh in s strani srbskega prebivalstva še stopnjevali. Prizadevanja Madžarske po posebnih zaščitni Madžarov zunaj Madžarske je realno stanje še nekoliko poslabšalo. Predvsem pa se je na Hrvaškem in še posebej v Vojvodini močno poslabšal gospodarski in socialni položaj celotnih regij poselitve, zato tudi za Madžare. To je vodilo in še vedno vodi v sorazmerno močnemu izseljevanju zlasti mladega in kvalificiranega prebivalstva. Manjšinska populacija je zato nadpovprečno »stara«, kar predstavlja veliko razvojno oviro. V celoti gledano se je poselitveno območje zaradi medetničnih konfliktov in lokalnih vojaških spopadov opazno periferiziralo. Italijanska skupnost je v socialnoekonomskem pogledu opazno na boljšem, vendar pa je prostorsko izrazito razpršena, lokalno maloštevilna in s prevlado mešanih zakonov.

Ključne besede: Slovenija, Hrvaška, Srbija, demografske spremembe, manjšine

1. UVOD: V ZADNJEM STOLETJU SE JE GEOPOLITIČNI POLOŽAJ NA PROSTORU NEKDANJE JUGOSLAVIJE DVAKRAT RADIKALNO SPREMENIL

Mediterransko-dinarsko-panonski prostor je v začetku 20. stoletja doživel veliko spremembo, ko je po razpadu večnacionalne habsburške monarhije nastala prav tako večnacionalna država Srbov, Hrvatov in Slovencev, poznejša kraljevina Jugoslavija. Jugoslavija je nastala na ruševinah dveh večnarodnih imperijev: avstrijskega in otomanskega, ki sta propadla prav zaradi notranjih medetničnih napetosti in zunanjih pritiskov v 19. oziroma v 20. stoletju. Združitev Srbov, Hrvatov in Slovencev v enotno državo je bila v prvi vrsti rezultat skupnega odpora proti regionalno premočnim nemškimi, pa tudi italijanskim, madžarskim, bolgarskim in grškim težnjam; jugoslovansko idejo so torej razvijali predvsem iz narodnoobrambnih razlogov. Toda že takoj v začetku so imeli vsi trije narodi zelo različne interese in predstave o razvoju skupne države¹. Zunanje meje nekdanje Jugoslavije, ki so se izoblikovale po prvi in drugi svetovni vojni, se niso prekrivale z narodnostnimi mejami posameznih narodov. Še bolj pa ta ugotovitev velja za meje držav, ki so se konec 90. let 20. stoletja izoblikovale na območju razpadle Jugoslavije. Zato živijo deli številnih narodov kot narodne manjšine zunaj meja matične domovine². Država je bila izrazito večnacionalna; v njej so poleg konstitutivnih narodov (Srbov, Hrvatov, Slovencev) živeli tudi narodi, kot so bili Makedonci, Črnogorci, muslimani (danes Bošnjaki) ter številne manjšine. Posebej močne so bile madžarska, nemška in albanska manjšinska skupnost. Italijani, ki so bili v monarhiji zelo opazna manjšinska skupnost, so zaradi sprememb političnih meja postali razmeroma maloštevilna manjšina. Madžari so z izgubo teritorijev nekdanjega ogrskega dela monarhije postali iz dominantnega naroda v vzhodni polovici države dokaj številna manjšina. Razmerje strateških sil v zahodnem delu Balkanskega polotoka ter v Podonavju se je močno spremenilo. Le dvajset let pozneje je bila Jugoslavija žrtev okupacijskih sil Nemčije, Italije, Madžarske in Bolgarije. Poraz okupacijskih sil je na populacije nekaterih manjšin deloval katastrofalno: zaradi pregonov, deportacij, bega in drugih oblik umika se je število italijanskega prebivalstva močno skrčilo, nemško pa je praktično izginilo; statistike so navajale zelo nizke številke Nemcev in Avstrijcev. Večinoma je ostalo samo madžarsko prebivalstvo, gotovo tudi zaradi sovjetske prisotnosti na Madžarskem.

Ureditev medetničnih odnosov v jugoslovanski družbi po drugi svetovni vojni je izgledala kot uspešen model. Jugoslovanski narodi so dobili svoje republike,

* * *

¹ Matjaž Klemenčič, Mitja Žagar, "The Former Yugoslavia Diverse Peoples", Denver 2004.

² Matjaž Klemenčič and Vladimir Klemenčič, "The role of the border region of the Northern Adriatic in Italy, Croatia and Slovenia in the past and in the process of European integration," *Annales*, Vol 7, No. 10. 1997, 285-294.

manjšine razmeroma široke manjšinske pravice. Toda varovalni modeli narodnih manjšin in etničnih skupnosti posameznih jugoslovanskih republik so se že pravno, še bolj pa stvarno razlikovali. Po dobrih štirih desetletjih jugoslovanskega modela socialistične družbenoekonomske ureditve je ta zaradi gospodarskih težav doma, krize upravljanja in še posebej zaradi nerešenih nacionalnih vprašanj prišel v hudo krizo. Socialistično Jugoslavijo je razkrajalo zlasti nerešeno nacionalno vprašanje, ki je pozneje med letoma 1991 in 1995 kulminiralo v niz brutalnih medetničnih spopadov, katerih žrtve so bili na različne načine tudi pripadniki manjšinskih skupnosti, ki jih v nadaljevanju obširneje obravnavamo, torej Italijani in Madžari.

Obe manjšini zaslužita posebno pozornost; madžarska predvsem zaradi svoje številčnosti, italijanska pa, ker je po drugi svetovni vojni (po odselitvi Nemcev) ostala edina pomembnejša manjšina katerega od zahodnoevropskih narodov. Poleg tega sodijo Madžari med evropske narode z zelo številčnimi manjšinami v sosednjih državah. Manjšini sta kmalu po drugi svetovni vojni postali subjekt in partnerici političnega in gospodarskega sodelovanja tako znotraj Jugoslavije kot znotraj sodelovanja z njunima matičnima državama (v primerjavi z albansko manjšino, ki je bila po drugi svetovni vojni stalno objekt medetničnega konflikta).

Obenem lahko opazujemo radikalne spremembe, ki so v zadnjem stoletju povsem spremenile strateško, gospodarsko, politično in kulturno podobo balkanskega polotoka. Ta je bil vse od širjenja turškega imperija v srednjem veku predvsem periferija, za katero so se spopadali nemški (z avstrijskimi vred), ruski in turški, kasneje še francoski in angleški ter na koncu tudi ameriški strateški interesi. Obenem so bile ves čas močne italijanske težnje (predvsem v mediteranski coni), na kontinentu pa madžarski, srbski, bolgarski in grški interesi, čeprav ne smemo zanemariti tudi drugih, zlasti hrvaških in albanskih. Ob tem so se spreminjale tudi gospodarske in kulturne možnosti, sprožene so bile masovne selitve, mednarodni odnosi so bili pogosto napeti. Vsi ti dejavniki so močno vplivali tako na pravni (formalni) kakor na stvarni položaj manjšin. Italijanske in madžarske manjšine so le primer, ki pa ga ni mogoče posploševati. Manjšine so v tem primeru subjekt, raven njihovih stvarnih pravic pa je usodno odvisna od kolektivne narave pojava manjšin na eni ter splošnega družbenega in prostorskega razvoja družbe in teritorija, ki je njihov bivalni, funkcionalni in simbolni prostor na drugi strani.

2. POSELITVENI PROSTOR ITALIJANSKIH IN MADŽARSKIH MANJŠIN NA PROSTORU NEKDANJE JUGOSLAVIJE

Mednarodne meje, ki so se na območju nekdanje Jugoslavije oblikovale po prvi in drugi svetovni vojni, so povzročile, da so na obeh straneh ostale številne manjšinske skupnosti. Na potek mejnih črt so najbolj vplivali mednarodni dejav-

niki; meje so določili s Trianonsko mirovno pogodbo, ne oziraje se na etnično pripadnost prebivalstva³. Po drugi svetovni vojni je ostala stara mejna črta. Zaradi te je leta 1945 v Jugoslaviji ostalo skoraj pol milijona Madžarov. Z Italijo je bilo drugače; leta 1919 je glede na določila tajne Londonske pogodbe iz leta 1915 pridobila obsežna ozemlja zahodne Slovenije, Istre in nekaj ozemelj v Dalmaciji. Po drugi svetovni vojni je po določitih pariške mirovne konference večino teh ozemelj izgubila, zaradi različnih razlogov pa se je večji del Italijanov iz Istre in Dalmacije preselil v Italijo⁴. Že s samim nastankom meje po prvi in drugi svetovni vojni se je položaj obeh manjšin temeljito spremenil. Poselitveni prostor obeh skupin manjšin obsega območja tradicionalnega kulturnega vplivanja: Madžarov v Panonski nižini in Italijanov na vzhodni jadranski obali. Medtem ko so bili Madžari v ogrskem delu habsburške monarhije v položaju subnacije – razpolagali so s sorazmerno veliko politično, ne pa tudi gospodarsko močjo, zato so bili asimilacijski uspehi nad slovanskim prebivalstvom sorazmerno skromni – je bilo italijansko prebivalstvo v Istri, Dalmaciji in na nekaterih jadranskih otokih zlasti Kvarnerskega arhipelaga formalno v poziciji manjšine. Zahvaljujoč pretežno urbani nemu značaju poselitve in gospodarsko ter kulturno močni tradiciji beneških posesti, ki so prenehale šele z napoleonskimi vojnami in oblikovanjem Ilirskih provinc na začetku 19. stoletja, so bili etnično stabilen element in prebivalstvo s sorazmerno znatno gospodarsko močjo. Kot neposredni nasledniki stare romanske urbane kontinuitete so dediči več kot dvatisočletne prisotnosti in dvatisočletnega oblikovanja kulturne pokrajine predvsem v ozkem in ne povsem sklenjenem obalnem pasu. Globlje v notranjost niso posegali, z izjemo skromne kolonizacije ponekod v Panonski nižini in v okolici Doboja v Bosni. Pred močnejšo asimilacijo s strani slovenskega in hrvaškega prebivalstva jih je varovalo tudi dejstvo, da niso tedaj ne Slovenci ne Hrvatje razpolagali z institucionalno močjo; tudi sami so bili

* * *

³ Trianonska mirovna pogodba je določila mejo med državo SHS in Madžarsko. V severnem delu (danes slovensko-madžarska meja) so tako pustili sedem povsem slovenskih vasi na Madžarskem (Porabski Slovenci), medtem ko je državi SHS pripadlo več naselij s povsem ali pretežno madžarskim prebivalstvom. Lendava je bilo majhno, a zelo etnično pestro mesto (Madžari, Nemci, močna židovska skupnost, Slovenci). Na Hrvaškem so bili Madžari naseljeni precej razpršeno tako v podeželskih kakor v mestnih območjih. Obenem pa je zlasti v Baranji živela številčna hrvaška in tudi srbska skupnost (Peč – Pecs je bil izrazito multietnično mesto). Mejo so določili po starem toku reke Drave. V Vojvodini so bili Madžari naseljeni dokaj sklenjeno predvsem v Bački (vmes so bila tudi naselja s pripadniki drugih narodov in etnij nekdanje monarhije. Pri delimitaciji so poleg etničnih prisotnost srbskega in hrvaškega prebivalstva) prevladovali t. i. gospodarski in gravitacijski kriteriji (zaledje Novega Sada in Subotice kot urbanih središč). Država SHS je bila v mnogih ozirih naslednica Srbije, ta pa članica Antante, torej zaveznica zmagovalne koalicije proti centralnim silam. Madžarska je bila kot del nekdanje monarhije in dediščine ogrske polovice opredeljena kot poraženka. Poleg tega je imela v prelomnih letih takoj po prvi svetovni vojni tudi več poskusov oblikovanja "sovjetskih" republik. Zato je v odnosih z vsemi sosedami izgubila precej ozemlja, naseljenega z madžarskim prebivalstvom. V sosedstvu je pustila močne madžarske skupnosti, ki so kasneje postale predmet ozemeljskih zahtev in s tem predmet konfliktov in spopadov.

⁴ Ivan Crkvenčič, "Emigration of Italians and Germans from Croatia during and immediately after the Second World War", Društvena istraživanja, 45, 2000.

v položaju manjšine v mnogonacionalni habsburški monarhiji. Tej so ustrezala medetnična nasprotja med italijanskim prebivalstvom na eni ter slovanskim na drugi.⁵ Panonski bazen ima povsem drugačno poselitveno kontinuiteto, ki se je v današnji strukturi izoblikovala pozno, šele v obdobju 17. in 18. stoletja, ko se je turški imperij pričel umikati proti jugu in vzhodu. Tedaj je prišlo do postopne kolonizacije mejnih con, ki jih je bilo zaradi zamočvirjenosti marsikje treba še bonificirati. Zato ima prav današnja Vojvodina izrazito mešano etnično strukturo; vendar je značilno, da so bila posamezna naselja etnično dokaj homogena še pozno v 20. stoletje, seveda z izjemo mestnih središč. Do bistvenih sprememb števila in tudi etnične strukture prebivalstva je prišlo med obema svetovnima vojnoma (predvsem priseljevanje Italijanov siceršnje slovenske ekumene), predvsem neposredno po drugi svetovni vojni z eksodusom praktično vsega nemškega prebivalstva⁶ ter večjega dela Italijanov. Pri tem ne smemo prezreti, da je zaradi socialnih, političnih in tudi osebnih razlogov sledil tudi zelo obsežen emigracijski tok Slovencev in Hrvatov iz istih območij.

Poselitveni prostor Italijanov je tradicionalno obsegal predvsem obalni prostor Istre, Kvarnerskih otokov Cresa in Lošinja ter nekaterih dalmatinskih obalnih mest, še posebej Zadra in Splita z okolico. Samo v Istri je italijanska poselitev segla tudi v notranjost. Vendar imamo prav tam primere, ko je prebivalstvo od popisa do popisa spreminjalo svojo etnično opredelitev. Toliko pogostejša je tam v sodobnem kontekstu ideja o istrski regionalni identiteti⁷. Razen Istre in Kvarnerskih otokov je bila torej italijanska ekumena pretežno urbanega značaja in v agrarni dobi prisotna večidel v nekmečkih poklicih. Glede na gospodarsko moč mest in meščanstva, na njihov kulturni in torej tudi etnični vpliv, se je tudi prihajajoče prebivalstvo iz zaledja že v prvi generaciji večidel romaniziralo. Večja mesta, kot so bila Trst, Pula, Reka, Zadar in Split, so imela velik pomen. Posebno Trst je izstopal kot eno najbolj vitalnih gospodarskih središč v severnem Sredozemlju: podobno kot Marseille v Franciji ter Genova in Benetke v Italiji. Z razmejitvijo po prvi svetovni vojni so vsa mesta razen Splita izgubila večino svojega gospodarskega zaledja in torej tudi primarne funkcije v pomorskem prometu, trgovini in storitvah prav v obdobju, ko so te funkcije v procesih nagle družbene modernizacije izrazito povečevale svoj pomen in vlogo. Le do neke mere je bilo to mogoče nadomeščati z načrtno industrializacijo in razvojem turizma. Tudi to so bili med drugim razlogi za gospodarsko hiranje obalnih predelov in njihovo socialno-ekonomsko periferizacijo, s tem pa neposredno tudi za slabšanje položaja italijanske

manjšine. Z nekaj izjemami (večja mesta) so bila območja italijanske poselitve v Sloveniji in na Hrvaškem glede na socialno-ekonomske kazalce pod republiškim povprečjem. Do naraščajočega pomena turizma in drugih storitvenih dejavnosti je namreč v Jugoslaviji prišlo v sedemdesetih letih in pozneje. Ta dejavnost je zelo zanimiva tudi za italijansko skupnost, vsaj zaradi tega, ker predstavljajo gostje iz Italije pomemben delež vseh gostov. Vendar je bilo za kulturnojezikovne učinke s tega področja že prepozno. Obenem je nagel razvoj turizma še pospešil litoralizacijo in s tem povečal pritisk na ozko obalno območje. Stari predeli obalnih mest so zaradi dotrajanosti zgradb in modnosti (želja po bivanju v manj gosto naseljenih območjih, v hišah z vrtom ipd.) prehajali v obmestne cone s še dobro infrastrukturo. Spremenil se je torej njihov poselitveni značaj na lokalni ravni in jim s tem dal še več priložnosti za etnično mešane zakone. Po razkroju Jugoslavije in z vzpostavitvijo novih držav so se prekinile ali otežile dotedanje vezi in sodelovanje med italijanskim prebivalstvom v Istri. Medtem ko se je položaj Kopra kot pristaniškega mesta in čedalje bolj kot vitalnega regionalnega središča izrazito krepi, se je položaj večjih mest na hrvaškem obalnem območju zaradi gospodarskih in tudi političnih razlogov pričel slabšati. Periferizacija obalnega pasu je seveda negativno vplivala na selitvene tokove italijanskega prebivalstva in je v končni posledici dodatno stimulirala prostorsko razprševanje. Po drugi strani pa zlasti v Sloveniji odprta meja in možnosti čezmejnega sodelovanja ponujajo nekatere možnosti, ki jih Italijani na Hrvaškem nimajo.

Poselitveni prostor Madžarov obsega predvsem ravninska in gričevnata območja v Panonski nižini in njenem gričevnatem obrobju: predelu v vzhodnem Prekmurju v Sloveniji, posamezna naselja v hrvaški Podravini z večjima koncentracijama okrog Bjelovarja in Osijeka ter posebej v Baranji, pokrajini med Donavo in Dravo. V Vojvodini (Srbiji) je glavnina madžarske poselitve na prostoru nekdanje Jugoslavije. Zdaleč največ jih je v pokrajini Bački z Novim Sadom vred. Razen v Sloveniji in mestoma še na Hrvaškem so se naselja oblikovala relativno pozno: šele v 17. in 18. stoletju. Zlasti vaška naselja so bila etnično precej homogena. V Sloveniji so manjša, poselitveni prostor manjšine pa je še danes strnjen. Na Hrvaškem je Madžarov sicer več, vendar so naseljeni (razen v Baranji) večinoma v obliki med seboj prostorsko ločenih etničnih "otokov". Podobno je tudi v srbski Vojvodini, le da so madžarski "otoki" večji in tudi dovolj blizu skupaj. Madžarsko prebivalstvo je glede na svojo številčnost vedno imelo zelo pomembno mesto v Vojvodini: je namreč druga etnična skupina po velikosti (za Srbi). V Bački je koncentracija še nekoliko večja, saj sestavljajo dobro petino vsega prebivalstva. Kasneje je zaradi izdatnega doseljevanja iz drugih predelov nekdanje Jugoslavije tudi krajeno prišlo do močnejše etnične pomešanosti. Naselja so bila večinoma kmečka, s pripadajočim zemljiščem. Vendar je bilo med Madžari tudi precej veleposestnikov, ki so zaradi agrarne reforme izgubili večji del svojih posesti. Naselja so bila

* * *

⁵ Fran Zwitter, Jaroslav Šidak, Vaso Bogdanov, "Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji". Ljubljana 1962.

⁶ Dušan Biber, "Nacizem in Nemci v Jugoslaviji". Ljubljana 1966; Stefan Karner, "Die Deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien", Celovec 1998; Dušan Nečak, "Nemci na Slovenskem 1918-1955", Ljubljana 1998; Joseph Rován, "Geschichte der Deutschen". München 1998.

⁷ Zupančič Jernej, Peter Repolusk, "Regionalism in Istria", Region and Regionalism, Vol 2, Lodz 1995, 110-112.

zelo velika, med največjimi v Evropi. Neredko so štela tudi nad 10.000 prebivalcev, a imela še vedno izrazito agrarni karakter. Drugih – neagrarnih – dejavnosti je bilo malo. Zelo obsežna območja so po drugi svetovni vojni prešla v državno oziroma družbeno (kolektivno) last. Oblikovali so velike agrokombinate s pridelovanjem različnih kmetijskih kultur ter živilskopredelovalno industrijo. Pogoji za kmetijstvo so zelo dobri, saj razpolagajo z rodovitnimi stepskimi črnimi in rjavimi prstmi, primerno celinsko klimo in imajo ob vodnatih vodotokih Donave, Drave in Tise dovolj vode tudi za različne irigacijske sisteme. Dovolj velike kmečke posesti so omogočale racionalno in moderno kmetovanje. Ti pogoji so na svoj način prispevali tudi k močnemu poddržavljanju in kolektivizaciji posesti. Postopna in načrtna industrializacija je sprožila tudi priseljevanje iz drugih predelov Jugoslavije in marsikje se je etnična struktura močno popestrila. V Vojvodini je danes preko 30 različnih etničnih skupin. Industrializacija, ki je sicer spreminjala družbene procese in odnose, je bila zaradi periferne lege večine območij z madžarsko poselitvijo zapoznala. To so bila podeželska, obmejna in periferna območja, ki so ob pospešeni družbeni modernizaciji pričela razvojno zaostajati. Inovacij je bilo odločno premalo. Odseljevalo se je zlasti mlado prebivalstvo, potem ko je doseglo višjo izobrazbo in poklicne kvalifikacije. To je bilo obdobje splošnega demografskega nazadovanja na skoraj vseh območjih madžarske poselitve v nekdanji Jugoslaviji, še posebej izrazito v Vojvodini, kjer je do sedemdesetih let naraščalo. Bližina sosednje Madžarske je pri tem delovala pretežno negativno, saj je bila meja "železna zavesa" s skromnim ekonomskim in prebivalstvenim pretokom. Mejna lega je torej še bolj poudarjala periferni značaj celotnega poselitvenega območja. Politične spremembe leta 1991 tega niso izboljšale, temveč zaradi medetničnih spopadov in lokalnih vojn še poslabšale. Z razkrojem Jugoslavije se je gospodarski položaj območij z madžarsko poselitvijo močno poslabšal. Vzhodna Slavonija in Baranja sta bili v coni neposrednih spopadov in zato tudi njihove pogoste žrtve, izgubili so večino ekonomskih potencialov, kar je (poleg političnih pritiskov, begunstva, strahu ipd.) dodatno stimuliralo odseljevanje vsega nersrbskega (in torej tudi madžarskega), kasneje pa tudi srbskega prebivalstva. Že prej se je število prebivalstva zaradi zelo nizke natalitete pričelo zmanjševati.

Poselitvena območja italijanskih in še posebej madžarskih manjšin sodijo torej med periferna območja, s prevlado negativnih demografskih in gospodarskih procesov. Manjšine so delile usodo širšega območja. Zato zmanjševanje števila prebivalstva ne preseneča, kakor tudi ne šibka ekonomska struktura manjšinskega prebivalstva.

3. ŠTEVILČNI RAZVOJ ITALIJANOV IN MADŽAROV V SLOVENIJI, NA HRVAŠKEM IN V SRBIJI V LUČI POPISOV 1910 IN 2001 OZIROMA 2002

Demografski razvoj italijanskih in madžarskih manjšin je kljub enotnemu trendu postopnega nazadovanja zelo kompleksen in ga je treba pojasniti kot rezultanto nekaterih zunanjih (na primer perifernosti poselitvenih območij, ki sprožajo odseljevanje prebivalstva in zmanjševanje rodnosti) ter notranjih dejavnikov (politika do manjšin, mešani zakoni, asimilacija ter spremembe v identifikaciji pripadnikov manjšin), nikakor pa ne smemo – kot smo že opomnili – zanemariti tudi vpliva statističnih metod popisa, objav in interpretacij popisnih rezultatov; slednje sploh ni zanemarljivo. Tako je na primer zadnji statistični popis leta 2002 v Sloveniji, ki v primerjavi s popisom iz leta 1991 izkazuje močno nazadovanje števila pripadnikov italijanske in madžarske manjšine, precej vznemiril tako pripadnike obeh manjšin kot tudi drugo slovensko javnost (ne nazadnje je krepko nazadovalo tudi število Slovencev!). Vendar je treba v tem primeru iskati vzroke za velike razlike v številu pripadnikov obeh manjšin v glavnem v spremenjeni metodologiji popisovanja prebivalstva po narodni pripadnosti ob popisu leta 2002. Tako je lahko na primer leta 1991 en družinski član navedel narodno pripadnost za vse člane družine, ob popisu leta 2002 pa se je morala vsaka (polnoletna) oseba glede narodnosti opredeliti sama. Ker marsikdo med popisom ni bil dosegljiv in kasneje popisni komisiji tudi ni poslal ustrezne izjave o narodni pripadnosti, je precej prebivalcev Republike Slovenije zajetih v rubriki "neznano" (več kot 126.000 oseb ali 6,42 odstotka vsega prebivalstva Republike Slovenije). Prav tako pa popis iz leta 2002 ni upošteval zdomcev, ki jih pri prejšnjih popisih niso odštevali. Popis leta 2002 v Sloveniji je zajel samo tiste, ki so dejansko živeli v kraju stalnega bivališča. Prav tako pa je problematična tudi enoznačna narodna opredelitev ob popisih, saj veliko prebivalcev na narodnostno mešanih območjih izhaja iz mešanih zakonov. Verjetno se zaradi tega tudi nekateri pripadniki manjšin niso hoteli (ali pa tudi niso mogli) narodno opredeliti, ali pa na vprašanje o narodni pripadnosti sploh niso odgovorili (neopredeljenih ali oseb, ki se niso opredelile po narodni pripadnosti, je v Republiki Sloveniji več kot 60.000!). To razlago nam potrjujejo podatki popisa po maternem jeziku. Ti nakazujejo, da je število oseb, ki jim je materni jezik italijanščina (3.762 oseb) ali madžarščina (7.713 oseb) precej višje od števila tistih, ki so se opredelili kot Italijani (2.256 oseb) ali Madžari (6.253 oseb); po tem kriteriju je torej etnična redukcija opazno manjša. Ravno ta primer kaže, da je pri razlagah rezultatov popisov prebivalstva potrebna skrajna previdnost in da ne gre zmanjševanja števila pripadnikov neke narodne skupnosti pripisovati le asimilaciji ali izseljevanju.

3.1 ŠTEVILČNI RAZVOJ ITALIJANOV

Italijani so bili po odselitvi večine Nemcev po drugi svetovni vojni zaradi svoje številčnosti ves čas pomemben dejavnik jugoslovansko-italijanskih odnosov. Večina Italijanov v Sloveniji in na Hrvaškem predstavlja avtohtono prebivalstvo in v bistvu poselitveno kontinuiteto od rimskega obdobja. Živijo predvsem v priobalnih mestih Istre, Kvarnerja in Dalmacije. Zadnje množične priselitve italijanskega prebivalstva so potekale med letoma 1918 in 1943. Takrat se je italijansko prebivalstvo priseljevalo (večinoma kot uradniki, vojaki in drugo osebje takratnih oblastnih struktur) na območja današnje Primorske v Sloveniji, Istre, Reke, Zadra in otokov Cres, Lošinj, Krk in Lastovo, to je na območja, ki so po tajnem Londonskem sporazumu med Italijo in Veliko Britanijo takrat pripadla Italiji. K širjenju italijanske skupnosti v tistem času je treba prišteti še nasilne asimilacijske ukrepe na eni ter programirano razseljevanje Slovencev in Hrvatov⁸, ki so množično odhajali v Južno Ameriko in Avstralijo in še danes tvorijo prvo vejo politične slovenske in hrvaške politične emigracije.⁹ Italijanski popis je leta 1936 zajel okoli 230.000 Italijanov¹⁰ (po kriteriju pogovornega jezika); od tega jih okoli 194.000 živelo na današnjem ozemlju Hrvaške in okoli 36.000 na območju današnje Slovenije. Večina italijanskega prebivalstva se je izselila v obdobju 1945–1954, po drugi svetovni vojni, potem ko so bile Primorska, Istra, Reka, Zadar ter otoki Cres, Krk, Lastovo in Pala-gruža po določilih pariške mirovne konference leta 1947 oziroma po dokončni razmejitvi med Italijo in Jugoslavijo leta 1954 priključeni k Jugoslaviji.

Od konca druge svetovne vojne do leta 1953 naj bi se po različnih podatkih iz omenjenih območij izselilo od 250.000–350.000 oseb, od tega dve tretjini Italijanov ter tretjina Slovencev in Hrvatov, ki so nasprotovali tedanji komunistični ureditvi Jugoslavije.¹¹ Po nekaterih ocenah naj bi okoli 15 odstotkov emigrantov iz tega obdobja zapustilo omenjene teritorije kot begunci (danes opredeljeni kot "ezuli"), večina pa sodi med t. i. "optante", ki je torej optirala za Italijo, prodala nepremičnine in se v glavnem odselila v Italijo. Razlogov za množično odseljevanje v obdobju 1945–1954 je bilo več. Nekateri so se umikali zaradi strahu pred represalijami novih komunističnih oblasti (posebej tisti, ki so med fašizmom delovali v fašističnih vojaških, polvojaških in oblastnih strukturah), zaradi skromnih gospo-

darskih razmer, mnoge je pritegnila zelo močna italijanska propaganda, nekateri pa so zgolj sledili močnemu odselitvenemu toku. Odselitev Italijanov je močno reducirala njihovo številčnost in nekatera območja, zlasti v Istri, so skoraj povsem opustela.¹²

Po podatkih popisa iz leta 1953 je živelo na območju nekdanje Jugoslavije le še okoli 36.000 Italijanov oziroma v primerjavi z njihovim celotnim številom pred drugo svetovno vojno le še okoli 16 odstotkov. Italijansko prebivalstvo se je izseljevalo tudi v kasnejših desetletjih, v glavnem v ZDA in čezmorske države, zato je njihovo število med posameznimi popisi vse do popisa leta 1981 upadalo. Ob tem pa je treba poudariti, da so tudi podatki ljudskih štetij o dejanskem številu Italijanov dokaj nezanesljivi, saj se je precej pripadnikov italijanske manjšine iz različnih razlogov raje izreklo za različne "narodnostno neopredeljene" popisne kategorije, ali pa po regionalni pripadnosti (največkrat kot "Istrani"). Vendar je pri interpretacijah statističnih podatkov potrebna precejšnja previdnost. Za popis leta 1991 v Sloveniji smo ugotovili, da so med regionalno opredeljenimi in celo med narodno opredeljenimi sorazmerno močno zastopani tudi priseljeni iz različnih predelov nekdanje Jugoslavije (razvidno po maternem in pogovornem jeziku)¹³.

Velikim spremembam v številu Italijanov lahko sledimo tudi v zadnjih dveh desetletjih 20. stoletja. Tako na primer popis prebivalstva le za 1991 izkazuje v primerjavi s popisom iz leta 1981 velik porast števila Italijanov, in to kljub temu, da je šlo za eno od politično najbolj nestabilnih obdobij v zgodovini nekdanje Jugoslavije. Očitno so v tedanjih kriznih razmerah na območju nekdanje Jugoslavije mnogi, ki se prej ob popisih niso opredelili kot Italijani, računali na pomoč Italije. Ko so se razmere po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške umirile (zlasti po koncu vojaških spopadov na Hrvaškem), pa sledimo vnovičnemu upadanju števila Italijanov, in to tako v Sloveniji kot tudi na Hrvaškem.

* * *

⁸ Lavo Čermelj, "Istra pod Italijom", Beograd 1953.

⁹ Ivan Crkvenčič, "Emigration of Italians and Germans from Croatia during and immediately after the Second World War," Društvena istraživanja 45. 2000, 24.

¹⁰ VIII. *Censimento della popolazione 21. aprile 1936. Vol II, Fasc. 24: Provincia del Friuli; Fasc. 31: Provincia del Carnero; Fasc. 32: Provincia di Gorizia, Fasc. 22: Provincia dell'Istria, Fasc. 34: Provincia di Trieste; Fasc. 35: Provincia di Zara.* (Roma: Istituto Centrale di Statistica del Regno d'Italia, 1936).

¹¹ Flaminio Rocchi (ed.), *L'esodo dei 350 Mila Giuliani, Fiumani e Dalmati*. Roma 1972; Vladimir Klemenčič, "Jugoslawien - Zerfall und Bildung neuer Staaten." *Europa: neue Konturen eines Kontinents* (Karl Ruppert, ur.). Oldenbourg Verlag, München 1993, 220.

* * *

¹² Crkvenčič, "Emigration of Italians and Germans from Croatia ...," 28.

¹³ Repolusk Peter, Zupančič Jernej, Regionalism in Istria, v: *Region and Regionalism 2. Social and Political Aspects, Opole-Lodz*, (ur. Koter Marek), 109–116.

Tabela 1: Italijansko prebivalstvo na območju nekdanje Jugoslavije v obdobju od 1948–2001 oziroma 2002

		1948 ¹⁾	1953 ⁵⁾	1961	1971	1981	1991	2001/02
Slovenija	število	25.451 ²⁾	ni podatka	3.072	3.001	2.187	3.063	2.258
	%	1,77		0.19	0.17	0.12	0.17	0.11
Hrvaška	število	85.803 ³⁾	ni pod.	21.103	17.433	11.661	21.303	19.636
	%	2,27		0.51	0.39	0.25	0.45	0.44
skupaj	število	113.278 ⁴⁾	ni pod.	25.615	21.791	15.132	26.108	ni pod.
	%	0,72		0.14	0.11	0.07	0.11	

OPOMBA: ¹⁾ Podatki za Slovenijo in Hrvaško oziroma za območje nekdanje Jugoslavije so preračunani na ozemlja po dokončni razmejitvi med Italijo in Jugoslavijo po letu 1954; ²⁾ Podatek za Slovenijo je seštevek rezultatov popisa prebivalstva za območje tedanje Slovenije (1.458) in podatkov Statističnega urada Istrskega okrožnega ljudskega odbora v Koprskem okraju (23.993), ki je bil tedaj še del Svobodnega tržaškega ozemlja; ³⁾ Podatek za Hrvaško je seštevek rezultatov popisa prebivalstva za območje tedanje Hrvaške (76.093) in podatkov Statističnega urada Istrskega okrožnega ljudskega odbora v Bujskem okraju, ki je bil del Svobodnega tržaškega ozemlja (9.710); ⁴⁾ Podatek za celotno Jugoslavijo je seštevek rezultatov popisa prebivalstva za tedanje Jugoslavijo (79.575) in podatkov Statističnega urada Istrskega okrožnega ljudskega odbora, ki je deloval v coni B Svobodnega tržaškega območja (33.703); ⁵⁾ Leto 1953 na območjih, ki so bila takrat še del Svobodnega tržaškega območja, ni podatkov o narodni pripadnosti prebivalstva, zato ni relevantnih podatkov za območje današnje Slovenije in Hrvaške, s tem pa tudi za območje nekdanje Jugoslavije.

Vir: Statistika prebivalstva Istrskega okrožja po stanju z dne 15. decembra 1947. (Koper: Statistični urad Istrskega okrožnega ljudskega odbora, 1948) - Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani; Statistični ljetopis Istre, Primorja i Gorskog Kotara 1992 (samo podatki za nekdanjo občino Buje).

Italijani so na Hrvaškem naseljeni zelo neenakomerno. Velika večina – nad 90 odstotkov – jih živi v obalnih predelih Istre, Kvarnerja in nekaterih krajih Dalmacije, desetina pa v notranjosti. Slednji so se priselili na območja zahodne Slavonije v poznem 19. stoletju.¹⁴

Po podatkih hrvaškega popisa prebivalcev iz leta 2002 živi večina Italijanov v občinah Istrske županije (okoli 14.300), kjer sestavljajo 6,9 odstotka vsega prebivalstva. Še vedno pa sestavljajo najvišji delež v skupnem številu prebivalstva v občinah, ki so do leta 1954 pripadale Svobodnemu tržaškemu ozemlju: Grožnjan (51,2 odstotka), Brtonigla (37,4 odstotka), Buje (30 odstotkov) itd. Nekaj več kot 3.000 pripadnikov italijanske manjšine pa živi tudi na območju Reke z okolico.

* * *

¹⁴ Crkvenčič, "Emigration of Italians and Germans from Croatia ...," 23.

Tabela 2: Italijani na Hrvaškem po popisih leta 1991 in 2002 (po območjih občin iz leta 1991).

IME OBČINE	Leto 1991			Leto 2002			Število Italijanov 2002-1991	Indeks 2002/1991
	skup. št. prebival.	Italijani št. %		skup. št. prebival.	Italijani št. %			
Buje	23.877	5.528 23,15		25.588	5.639 22,04		+ 111	102,01
Buzet	7.439	205 2,75		6.457	49 0,76		- 156	23,90
Labin	25.983	421 1,62		22.134	509 2,30		+ 88	120,90
Pazin	19.006	272 1,43		20.584	289 1,40		+ 17	106,25
Poreč	22.988	1.336 5,81		26.229	1.269 4,84		- 67	94,99
Pula	85.326	5.375 6,30		85.167	4.558 5,35		- 817	84,80
Rovinj	19.727	2.169 11,00		20.185	1.971 9,76		- 198	90,87
Istrska županija	204.346	15.306 7,49		206.344	14.284 6,92		- 1.022	93,32
Cres-Lošinj	11.796	256 2,17		11.347	264 2,33		+ 8	103,12

VIR: Popis stanovništva 1991. Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima. (Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1992); Popis stanovništva 2001. Stanovništvo prema narodnosti, po gradovima/općinama. (Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2002), at: http://www.dzs.hr/Popis%202001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html (16. november 2003).

Kontinentalna naselitev Italijanov je največja v nekaterih naseljih občine Pakrac (559 oseb oziroma 6,3 odstotka) in Lipik (208 oseb oziroma 3,1 odstotka) v Zahodni Slavoniji. Večina je prišla med letoma 1880 in 1909 z območja Zgornjega Tilmingtona v Furlaniji. Uveljavili so se kot živinorejci. Območje je bilo tedaj skromno naseljeno. Vsak naseljenec je dobil osem akrov zemlje, večinoma gozdov in mokrotnem svetu, ki ga je moral nato v 30 letih iztrebiti in kultivirati. Nekateri so se uveljavili tudi v začetkih industrije, zlasti lesne. Mnogi so zato svoje dolgove lahko odplačali v krajšem obdobju.¹⁵ Naseljevali pa so se tudi pripadniki drugih narodov takratne monarhije, Madžari, Slovaki, Čehi, Nemci in drugi. Poznejši tokovi industrializacije so opazno premešali prvotno kolonizacijsko zasnovano območje. Vendar so se Italijani v večini zadržali kot podeželsko in tudi še kmečko prebivalstvo. Tudi po drugi svetovni vojni se jih emigracijski trendi njihovih sonarodnjakov v mediteranskem delu Hrvaške skoraj niso dotaknili.¹⁶ Tudi med vojno na Hrvaškem se je njihovo število zmanjšalo le za okoli 10 odstotkov, in to kljub temu, da so ravno na območju njihove poselitve potekali pogosti spopadi med paravojaškimi enotami zahodnoslavonske Srbske krajine in enotami hrvaške vojske. Število Madžarov, ki so prav tako živeli na območju zahodne Slavonije, se je v enakem obdobju zmanjšalo za skoraj 42 odstotkov!

* * *

¹⁵ M. Kuzle, "Porijeklo Talijana i njihovih naselja u Zapadnoj Slavoniji," Geografski horizont 4, 1995.

¹⁶ Crkvenčič, "Emigration of Italians and Germans from Croatia ...," 23-24.

Tabela 3: Spremembe v številu in deležu hrvaškega in italijanskega prebivalstva po območjih poselitve Italijanov v Republiki Hrvaški v obdobju 1991–2002

Območje	vse prebivalstvo			Hrvati			Italijani		
	število	%	Indeks	število	%	Indeks	število	%	Indeks
Istra	+ 1.998	+ 0,98	100,98	+ 36.732	+ 32,92	132,92	- 1.022	- 6,68	93,32
Reka z okolico	- 15.939	- 6,43	93,57	+ 12.141	+ 6,72	106,72	- 429	- 10,89	89,02
Območja avtohtone poselitve Italijanov - SKUPAJ	- 13.941	- 3,08	96,92	+ 48.873	+ 16,72	116,72	- 1.451	- 7,55	92,45
Kontinentalna Hrvaška	- 12.060	- 43,71	56,29	+ 1.058	+ 10,69	110,69	- 102	- 11,74	88,26
Območje poselitve Italijanov - skupaj	- 26.001	- 5,42	94,58	+ 49.931	+ 16,53	116,53	- 1.553	- 7,73	92,27

VIR: Popis stanovništva 1991. Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima. (Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1992); Popis stanovništva 2001. Stanovništvo prema narodnosti, po gradovima/općinama. (Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2002), at: http://www.dzs.hr/Popis%202001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html (16. november 2003).

V Istri ves čas vojne na Hrvaškem praktično ni bilo vojaških spopadov. Zato je hrvaška vlada podpirala naseljevanje hrvaških beguncev z območij, ki so bili pod kontrolo Republike Srpske krajine in iz Hercegovine ter osrednje Bosne. Mnogi od teh beguncev so se v Istri tudi stalno naselili, saj je bilo po številnih istrskih naseljih v zaledju na voljo kar precej opuščanih bivališč. To jim je prišlo zelo prav za "utrjevanje hrvaštva" v Istri, kjer je po popisu 1991 število Italijanov naraslo za več kot 80 odstotkov. Poleg tega so hrvaško politično vodstvo skrbeli politični pritiski Italije, kjer so se v nekaterih nacionalističnih krogih pojavile zahteve po reviziji rimskih in osimskih sporazumov, na drugi strani pa tudi zahteve istrskega prebivalstva po čim večji avtonomiji Istre. Te zahteve so postavljali prebivalci Istre ne glede na narodno pripadnost. Hrvaška politika, ki leta 1991 ni imela kontrole nad večino območij, poseljenih s srbskim prebivalstvom, se je zbalala, da se v Istri ne bi ponovila zgodba s tako imenovano Kninsko krajino. Da je šlo za politično igro, je razvidno že iz dejstva, da se je število Hrvatov najbolj povečalo ravno na območjih z najvišjim deležem italijanskega prebivalstva, to je na območju nekdanje občine Buje.

Tabela 4: Hrvaško prebivalstvo v Istrski županiji leta 1991 in 2002 (po območjih občin iz leta 1991).

IME OBČINE	Leto 1991			Leto 2002			Število	
	Skup. št. prebival.	Hrvati število	%	Skup. št. prebival.	Hrvati število	%	Hrvatov 2002-1991	indeks 2002/1991
Buje	23.877	9.422	39,46	25.588	14.411	56,32	+ 4.989	152,95
Buzet	7.439	4.419	59,40	6.457	5.513	85,38	+ 1.094	124,76
Labin	25.983	11.545	44,22	22.134	15.068	68,08	+ 3.523	130,51
Pazin	19.006	15.026	79,06	20.584	17.525	85,14	+ 2.499	116,63
Poreč	22.988	12.535	54,33	26.229	19.649	74,91	+ 7.114	156,75
Pula	85.326	47.359	55,50	85.167	62.455	73,33	+ 15.096	131,88
Rovinj	19.727	11.290	57,23	20.185	13.707	67,91	+ 2.417	121,38
Istrska županija	204.346	111.596	54,61	206.344	148.328	71,88	+ 36.732	132,92

VIR: Popis stanovništva 1991. Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima. (Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1992); Popis stanovništva 2001. Stanovništvo prema narodnosti, po gradovima/općinama. (Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2002), at: http://www.dzs.hr/Popis%202001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html (16. november 2003).

3.2 MADŽARI

Madžari so po drugi svetovni vojni predstavljali (za Albanci) drugo najštevilčnejšo manjšino na območju nekdanje Jugoslavije. Večina jih živi v Vojvodini v Srbiji, nekaj tisoč pa tudi na območju Slovenije in Hrvaške.

Tabela 5: Madžarsko prebivalstvo na območju nekdanje Jugoslavije v obdobju 1948–2002.

območje		1948	1953	1961	1971	1981	1991	2001/02
Slovenija	število	10.579	11.019	10.498	9.785	9.496	8.499	6.243
	%	0.76	0.75	0.66	0.57	0.50	0.43	0.32
Hrvaška	število	51.399	47.711	42.347	35.488	25.439	22.355	16.595
	%	1.37	1.22	1.02	0.80	0.55	0.47	0.37
Vojvodina	število	428.932	435.345	442.561	423.866	385.356	340.945	290.207
	%	25.79	25.42	23.86	21.71	18.94	16.94	14.28
Jugoslavija	število	496.492	502.175	504.369	477.374	426.867	377.700	ni podatka
	%	3.15	2.97	2.72	2.33	1.90	1.59	-

VIR: Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, Knjiga IX: Stanovništvo po narodnosti. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954); Popis stanovništva 1953. Knjiga XIII: Stanovništvo i domačinstva. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1959); Popis stanovništva 1961. Knjiga VI: Vitalna, etnička i migraciona obeležja - rezultati za opštine. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1967); Popis stanovništva i stanova 1971. Statistički bilten 727: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1972); Popis stanovništva, domačinstava i stanova u 1981. godini. Statistički bilten 1295: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama - konačni rezultati. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1982); Prvi rezultati popisa stanovništva, domačinstava i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Statistički bilten broj 1934: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1995); Popis stanovništva 2001. Stanovništvo prema narodnosti, po gradovima/općinama. (Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2002), na: http://www.dzs.hr/Popis%202001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html (16. november 2003); Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija, 31. marca 2002. Statistične informacije no. 93: Prebivalstvo. (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2003), p. 23; Popis stanovništva 2002. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 2004), na: <http://www.knjiza.co.yu/nepszamlalas2002/popiss2002.htm>, (20. januar 2004).

V Sloveniji živi večina (87 odstotkov) Madžarov na strnjem obmejnem območju v Prekmurju ob slovensko-madžarski meji. To območje je bilo skoraj tisoč let (od 10. stoletja do leta 1919) pod ogrsko (madžarsko) oblastjo, med letoma 1941 in 1945 pa je Madžarska kot zaveznica tretjega rajha Prekmurje vključila v madžarsko državo; po drugi svetovni vojni je del Slovenije. Ob popisu leta 1948 je na imenovanem območju živelo 10.246 Madžarov, ki so bili v glavnem podežel-

sko in kmečko prebivalstvo. Procesi deagrarnizacije, industrializacije in urbanizacije so posegli tudi v ta prostor in prispevali k spremembam načina poselitve in socialne strukture. Prekmurje je do danes ostalo gospodarsko slabše razvita slovenska regija. Bližina zaprte meje z Madžarsko ("železna zavesa") je dodatno poslabševala gospodarske perspektive celotnega območja, ki jih niti sorazmerno izdatna vlaganja iz slovenskih skladov strukturne pomoči za manj razvita območja niso mogla preseči. Kmečka zemlja je večinoma ostala v zasebni posesti, zato se je prevladujoča agrarna struktura med Madžari zadržala zelo dolgo.¹⁷ Madžarsko populacijo je karakteriziral zelo nizek naravni prirastek in trend odseljevanja v večja regionalna središča Slovenije, kjer so iskali delo. Zato je število madžarskega prebivalstva naraščalo zunaj območja avtohtone poselitve (leta 1948 jih je bilo 195, leta 2002 pa 814), nazadovalo pa je v Prekmurju. Mnogi so – tako kot tudi številni Slovenci iz Prekmurja – iskali delo v tujini, zlasti v Avstriji, Nemčiji, Švici, na Švedskem in drugod v Zahodni in Srednji Evropi; to je dodatno prispevalo k nazadovanju madžarske populacije v celoti.¹⁸ Zaradi razseljevanja znotraj in zunaj slovenskega prostora, skromne naravne rasti (ali celo negativnih demografskih trendov), ostarelosti madžarske populacije in asimilacijskih procesov se je število madžarskega prebivalstva v Prekmurju v obdobju 1948–2002 zmanjšalo skoraj za 40 odstotkov; samo v obdobju 1991–2002 je število nazadovalo za skoraj 30 odstotkov! Ponovno opozarjamo, da je pri tem treba upoštevati tudi spremembo metodologije popisa. Število Madžarov zunaj Prekmurja je do leta 1991 naraščalo, v zadnjem desetletju pa je rahlo padlo – za okoli 6 odstotkov. Največ Madžarov je leta 2002 živelo v občini Lendava, ki je tudi sicer kulturno središče madžarske manjšine v Sloveniji.¹⁹

* * *

¹⁷ Vladimir Klemenčič, "Prekmurje kot nerazvito obmejno območje v Sloveniji," Dela 8. 1991, 108–124.

¹⁸ Vladimir Klemenčič, "Sodobni regionalni problemi madžarske in italijanske narodnosti v procesih družbeno-ekonomske preobrazbe," Razprave in gradivo 23. 1990, 52–61; Kocsis and Kocsis-Hodosi, *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin ...*, 187–193.

¹⁹ *Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija, 31. marca 2002. Statistične informacije No. 93: Population.* Statistični urad Republike Slovenije, Ljubljana, 2003, 23.

Tabela 6: Številčni razvoj madžarskega prebivalstva v Sloveniji leta 1991 in 2002

Občina/OBMOČJE	leto 1991			leto 2002			Spremembe	
	Skup. št. prebival.	Madžari št. %	Madžari %	Skup. št. prebival.	Madžari št. %	Madžari %	Številno	Indeks
Dobrovnik/Dobronak	1.561	931 59,64		1.307	616 47,13		- 315	66,17
Hodoš/Hodos	459	316 68,84		356	159 44,66		- 157	50,32
Lendava/Lendva	12.326	5.323 43,19		11.151	3.917 35,13		- 1.406	73,59
Moravske Toplice	6.798	514 7,56		6.151	351 5,71		- 163	68,29
Šalovci	2.147	244 11,36		1.718	169 9,84		- 75	69,26
OBČINE NA NARODNOST-NO MEŠANEM OZEMLJU	23.291	7.328 31,46		20.683	5.212 25,20		- 2.116	71,12
DRUGA OBMOČJA PREKMURJA	66.596	309 0,46		62.216	217 0,35		- 92	70,22
PREKMURJE - skupaj	89.887	7.637 8,50		82.899	5.429 6,55		- 2.208	71,09
Druga območja Slovenije	1.876.099	866 0,05		1.881.137	814 0,04		- 52	94,00
SLOVENIJA - skupaj	1.965.986	8.503 0,43		1.964.036	6.243 0,32		- 2.260	73,42

Viri: Prvi rezultati popisa stanovništva, domačinstava i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Statistički bilten broj 1934: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1995); Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija, 31. marca 2002. Statistične informacije no. 93: Prebivalstvo. (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2003), p. 23.

Na Hrvaškem živijo Madžari precej razseljeno v različnih naseljih zahodne in vzhodne Slavonije. Nekoliko gosteje so naseljeni na območju Baranje ter v nekaterih mestih, predvsem v Bjelovarju, Daruvarju in Osijeku.²⁰ Razpršena poselitve je posledica kolonizacije panonskega prostora, kjer je – podobno kot smo prej označili za Italijane – nastajala postopoma. Večja prisotnost Madžarov v mestih je posledica večstoletne madžarske politične dominacije v hrvaškem panonskem prostoru. Po razpadu habsburške dvojne monarhije (Avstro-Ogrske) leta 1919 in oblikovanju Trianonske meje na Dravi se je nekaj Madžarov odselilo, večina pa je ostala. Tudi po drugi svetovni vojni kljub izrazitemu nacionalnemu naboju (Madžarska je okupirala Baranjo in Medmurje in obe ozemlji med letoma 1941 in 1945 priključila k svoji državi) emigracije Madžarov ni bilo. Madžarsko so tedaj zasedle sovjetske čete, postala je država s socialistično ureditvijo. Po Kocsisu²¹ je tudi proletarski internacionalizem (ki je zajemal obe državi) skladno z ideologijo “prehodnosti” nacionalne ideje v bistvu med Madžari na Hrvaškem spodbujal asi-

milacijske procese. Toda upoštevati je treba, da so zaradi izrazito razpršene poselitve hitro naraščali mešani zakoni, v katerih so asimilacijski procesi posebej pri medgeneracijskem prenosu narodne, kulturne in jezikovne identitete precej hitro zmanjševali številčnost madžarske populacije. Slednjič je treba opomniti na dejstvo, da so bile možnosti medkulturne izmenjave med madžarsko manjšino in Madžarsko zaradi “železne zavese” zelo omejene. Število madžarskega prebivalstva na Hrvaškem je zato med letoma 1948 in 1991 nazadovalo za skoraj 57 odstotkov.

Število pripadnikov madžarske manjšine se je hitro zmanjšalo tudi v obdobju 1991–2001, in sicer kar za dobro četrtino, kar ne preseneča. Vzroke za močan upad je treba iskati v dejstvu, da je večina pripadnikov madžarske manjšine živela na območjih, ki so bila med letoma 1991–1998 v okviru Republike Srpske Krajine (Baranja, vzhodna Slavonija), ali pa na območjih, ki so nanjo mejila in so bila izpostavljena vojaškimi spopadom (zahodna Slavonija).

Tabela 7: Številčni razvoj madžarskega prebivalstva med letoma 1991 in 2002 na območjih njihove avtohtone poselitve na Hrvaškem (Baranja, vzhodna Slavonija, zahodna Slavonija).

IME OBČINE	leto 1991			leto 2002			število	
	Skup. št. Prebival.	Madžari št. %	Madžari %	Skup. št. prebival.	Madžari št. %	Madžari %	Madžarov 2002-1991	indeks 2002/1991
Baranja	54.265	8.956 16,50		42.633	7.114 16,69		- 1.842	79,43
vzhodna Slavonija	544.169	6.662 1,22		492.641	4.717 0,93		- 1.945	70,80
zahodna Slavonija	144.042	2.022 1,40		133.084	1.188 0,89		- 834	58,75
OBMOČJA AVTOHTONE POSELITVE - skupaj	742.476	17.640 2,38		668.358	13.019 1,95		- 4.621	73,80
DRUGA OBMOČJA REPUBLIKE HRVAŠKE	4.041.789	4.715 0,12		3.769.102	3.576 0,09		- 1.139	75,84
REPUBLIKA HRVAŠKA - skupaj	4.784.265	22.355 0,47		4.437.460	16.595 0,37		- 5.760	74,23

* * *

²⁰ András Bertalan Székely, “The Hungarian Minority in Croatia and Slovenia,” Nationalities Papers, Vol. 24. No. 3, 1996, 483.

²¹ Kocsis and Kocsis-Hodosi, Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin ..., 181.

Tabela 8: Številčni razvoj madžarskega prebivalstva med letoma 1991 in 2002 na območjih njihove avtohtone poselitve na Hrvaškem (Baranja, vzhodna Slavonija, zahodna Slavonija) - po območjih občin iz leta 1991. Pregled po občinah.

IME OBČINE	I e t o 1 9 9 1			I e t o 2 0 0 2			Številno Madžar- rov 2002- 1991	indeks 2002/ 1991
	Skup. št.	Madžari		Skup. št.	Madžari			
	Prebival.	Število	%	prebival.	Število	%		
Beli Manastir	54.265	8.956	16,50	42.633	7.114	16,69	- 1.842	79,43
Dakovo	52.954	261	0,49	52.260	137	0,26	- 124	52,59
Donji Miholjac	20.365	71	0,35	19.070	65	0,34	- 6	91,55
Našice	40.829	61	0,15	35.274	55	0,16	- 6	90,16
Osijek	165.253	3.056	1,85	147.109	2.349	1,60	- 707	76,87
Valpovo	33.108	95	0,29	32.160	64	0,20	- 31	67,37
Osiješko-baranjska županija	366.774	12.500	3,41	330.506	9.784	2,96	- 2.716	78,27
Vinkovci	98.445	1.644	1,67	90.875	1.147	1,26	- 497	69,77
Vukovar	84.189	1.375	1,63	62.592	851	1,36	- 524	61,89
Županija	49.026	99	0,20	51.301	49	0,10	- 50	49,49
Vukovarsko-sremska županija	231.660	3.118	1,35	204.768	2.047	1,00	- 1.071	65,65
Bjelovar	66.039	615	0,93	64.100	342	0,53	- 273	55,61
Čazma	15.263	21	0,14	14.752	8	0,05	- 13	38,10
Daruvar	30.092	571	1,90	25.608	372	1,45	- 199	65,15
Garešnica	18.442	317	1,72	17.788	155	0,87	- 162	48,90
Grubišino Polje	14.206	498	3,51	10.836	311	2,87	- 187	62,44
Bjelovarsko-bilogorska županija	144.042	2.022	1,40	133.084	1.188	0,89	- 834	58,75

Viri: Prvi rezultati popisa stanovništva, domačinstava i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Statistički bilten broj 1934: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1995); Popis stanovništva 2001. Stanovništvo prema narodnosti, po gradovima/općinama. (Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2002), na: http://www.dzs.hr/Popis%202001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html (16. november 2003);

Po podatkih zadnjega popisa na Hrvaškem leta 2002 se je za Madžare opredelilo 16.595 oseb. Največ jih je živelo v občinah Kneževi Vinogradi (2.121) in Belje (1.921), v Baranji ter v občini Osijek (1.154) v vzhodni Slavoniji.²²

* * *

²² Republika Hrvatska: Popis stanovništva 2001. Stanovništvo prema narodnosti, po gradovima/općinama, at: http://www.dzs.hr/Popis%202001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html (16. november 2003).

Vojvodina, nekdanja avtonomna pokrajina jugoslovanske republike Srbije, predstavlja pretežno uravnani svet dna jugovzhodnega dela Panonske kotline. Danes pripada državni enoti Srbije in Črne gore. Do leta 1918 je bila del ogrske polovice habsburške monarhije (Avstro-Ogrske), nato je po Trianonski mirovni pogodbi prišla pod Jugoslavijo. Med drugo svetovno vojno je bila razdeljena med Madžarsko (Bačka), NDH (Srem) in Banat pod nemško upravo. Vojvodina je bila med vsemi območji nekdanje Jugoslavije najbolj etnično heterogena. Spremembe političnih meja in oblastnih struktur so pomembno vplivale tudi na spreminjanje etnične sestave prebivalstva. Po drugi svetovni vojni so politične meje ostale enake kot pred vojno. V sosledju podobnih procesov v Srednji in Vzhodni Evropi je prišlo do eksodusa skoraj celotnega nemškega prebivalstva. Številčna in ekonomsko močna skupnost "banatskih" Nemcev je prenehala obstajati. Pri Madžarih takega eksodusa ni bilo. Toda na lokalnih ravneh se je etnična struktura prebivalstva pričela spreminjati predvsem zaradi množičnega priseljevanja prebivalcev iz različnih predelov Jugoslavije. Pri tem valu kolonizacije ni bila v ospredju nacionalna politika zmanjševanja deleža posameznih manjšin (posebej Madžarov, ki so bili daleč najštevilčnejša skupnost), temveč blaženje socialnih napetosti; priseljevali so se iz najrevnejših predelov Jugoslavije in tudi iz (predhodno) najnižjih socialnih slojev. Kasneje so prihajali zaradi sorazmerno ugodnega ekonomskega razvoja te pokrajine zlasti iz Srbije. Tako se je delež srbskega prebivalstva nenehno povečeval.

Po podatkih zadnjega jugoslovanskega popisa leta 1991 se je za Madžare opredelilo 340.946 stalnih prebivalcev Vojvodine. Glavnina jih živi na severu Bačke ter ob Tisi. Na teh območjih predstavljajo lokalno večino (nad 56 odstotkov prebivalstva). Številčni razvoj Madžarov v Vojvodini so pogojevali nekateri procesi in posebne okoliščine. Na prvem mestu je treba omeniti naravni prirastek, ki je upadel od +8.3 odtisočka leta 1953 na -6.6 odtisočka leta 1991, in v povezavi s tem tudi naraščanje deleža ostarelega prebivalstva. Indeks staranja, ki kaže razmerje med staro (nad 60 let) in mlado kvoto (pod 14 let) se je od leta 1961 do 1991 povečal s 63.9 na 155. Na zmanjševanje števila pripadnikov madžarske manjšine v Vojvodini so vplivali tudi dogodki ob razpadu Jugoslavije ob koncu devetdesetih let 20. stoletja. Po nekaterih podatkih naj bi se v tem obdobju izselilo iz Vojvodine nekaj več kot 40.000 Madžarov. Odseljevali so se zaradi političnih pritiskov, strahu pred vojno (nasilne mobilizacije), vojne atmosfere in občasnih konfliktov, ki so jih vnašali begunci srbske narodnosti (po ocenah UNCHR jih je bilo leta 1996 242.340²³) iz Bosne in Hrvaške. Tako so ob popisu prebivalstva leta 2002 v Vojvodini našli

* * *

²³ Census of Refugees and other War-Affected Person in the Federal Republic of Yugoslavia, UNHCR Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Belgrade 1996.

le še 290.207 Madžarov, ali več kot 50.000 (ali 14,88 odstotka) manj kot leta 1991. Hkrati se je v obdobju 1991–2002 število srbskega prebivalstva povečalo za več kot 170.000 (ali za 14,80 odstotka).

Tabela 8: Spremembe v številu in deležu Madžarov in Srbov v Vojvodini, 1991–2002

	vse prebivalstvo			S r b i			M a d ž a r i		
	število	%	Indeks	število	%	Indeks	število	%	Indeks
BAČKA	+ 35.316	+ 3,63	103,63	+ 110.543	+ 22,85	122,85	- 28.462	- 14,78	85,22
BANAT	- 41.057	- 5,63	94,37	+ 12.374	+ 2,87	102,87	- 21.656	- 15,09	84,91
SREM	+ 25.216	+ 8,12	108,12	+ 47.537	+ 20,12	120,12	- 621	- 12,79	87,21
VOJVODINA - skupaj	+ 19.475	+ 0,97	100,97	+ 170.454	+ 14,80	114,80	- 50.739	- 14,88	+ 85,12

VIR: Prvi rezultati Popisa stanovništva, domačinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Statistički bilten broj 1934: Nacionalni sastav stsnovništva po opštinama. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992), str. 32–33; Popis stanovništva 2002: Stanovništvo po narodnosti. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 2004), na: <http://www.kanjiza.co.yu/nepszamlals2002/po-pisist2002.htm>, (20. 1. 2004)

Največje spremembe v nacionalni strukturi so se med letoma 1991 in 2002 zgodile v Bački, kjer je še danes težišče poselitve madžarske manjšine. Izsledilo se je več kot 28.000 pripadnikov madžarske manjšine, priselilo pa več kot 110.000 Srbov, v glavnem beguncev iz Hrvaške ter Bosne in Hercegovine. Karakteristično je, da so begunce množično nameščali na območja s tradicionalno močno madžarsko poselitvijo; tam so bile sicer tudi namestitvene in transportne kapacitete. Na območje občin Subotica je prišel 6.401 begunec, v Temerin jih je prišlo 3.444, v Bečej 1.471 itd.²⁴ Med občinami, ki so doživele največje spremembe v številu in deležu madžarskega in srbskega prebivalstva, je treba omeniti zlasti naslednje (navedeno v tabeli):

Tabela 9: Spremembe v številu in deležu Srbov in Madžarov v Bački (Vojvodina) v obdobju 1991–2002 (po občinah)

	vse prebivalstvo			S r b i			M a d ž a r i		
	Število	%	Indeks	Število	%	Indeks	število	%	Indeks
3. APATIN	- 51	- 0,16	99,84	+ 3.478	+ 20,78	120,78	- 1.025	- 21,31	78,69
4. BAČ	- 933	- 5,42	94,58	+ 1.209	+ 18,93	118,93	- 207	- 17,26	82,74
5. BAČKA PALANKA	+ 2.124	+ 3,61	103,61	+ 5.113	+ 11,95	111,95	- 36	- 2,36	97,64
6. BAČKA TOPOLA	- 2.238	- 5,53	94,47	+ 2.578	+ 29,04	129,04	- 3.969	- 14,97	85,03
7. BAČKI PETROVAC	- 975	- 6,23	93,77	+ 469	+ 14,17	114,17	- 7	- 7,76	92,24
9. BEOČIN	+ 1.229	+ 8,27	108,27	+ 2.012	+ 22,67	122,67	+ 29	+ 11,20	111,20
10. BEČEJ	- 1.688	- 3,96	96,04	+ 2.397	+ 16,61	116,61	- 3.423	- 14,60	85,40
21. KULA	- 981	- 1,99	98,01	+ 3.253	+ 14,85	114,85	- 864	- 17,47	82,53
22. MALI IDJOŠ	- 881	- 6,13	93,87	+ 746	+ 46,31	146,31	- 954	- 11,22	88,78
26. NOVI SAD	+ 34.760	+ 13,14	113,14	+ 52.214	+ 30,05	130,05	- 4.536	- 22,43	77,57
28. ODŽACI	- 1.922	- 5,12	94,88	- 625	- 2,08	97,92	- 591	- 27,32	72,68
35. SOMBOR	+ 1.375	+ 1,43	101,43	+ 10.545	+ 21,41	121,41	- 3.058	- 19,80	80,20
36. SRBOBRAN	+ 581	+ 3,36	103,36	+ 1.071	+ 9,83	109,83	- 735	- 15,79	84,21
38. SREM. KARLOVCI	+ 1.441	+ 19,49	119,49	+ 2.276	+ 51,87	151,87	+ 3	+ 1,42	101,42
40. SUBOTICA	- 1.865	- 1,24	98,76	+ 13.363	+ 59,49	159,49	- 7.182	- 11,17	88,83
41. TEMERIN	+ 3.374	+ 13,55	113,55	+ 4.852	+ 36,47	136,47	- 1.320	- 13,66	86,34
42. TITEL	+ 828	+ 5,10	105,10	+ 919	+ 6,78	106,78	- 69	- 7,11	92,89
43. VRBAS	- 530	- 1,14	98,86	+ 2.576	+ 13,33	113,33	- 550	- 16,01	83,99
12. ŽABALJ	+ 1.668	+ 6,45	106,45	+ 2.097	+ 9,69	109,69	+ 32	+ 11,72	111,72
BAČKA - skupaj	+ 35.316	+ 3,63	103,63	+ 110.543	+ 22,85	122,85	- 28.462	- 14,78	85,22

Viri: Prvi rezultati Popisa stanovništva, domačinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Statistički bilten broj 1934: Nacionalni sastav stsnovništva po opštinama. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992), str. 32–33; Popis stanovništva 2002: Stanovništvo po narodnosti. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 2004), na: <http://www.kanjiza.co.yu/nepszamlals2002/po-pisist2002.htm>, (20. 1. 2004)

Le nekaj manjše so bile spremembe v Banatu, v pokrajini vzhodno od Tise. Razlika je bila le v bistveno manjšem številu priseljenih Srbov, katerih število je v obdobju 1991–2002 naraslo le za nekaj več kot 12.000 oziroma za 2,87 odstotka. Ob tem je treba omeniti, da se je večina priseljenih Srbov naselila v Pančevu, ki ga od Beograda loči le reka Donava. Tako se je zaradi množične izselitve Madžarov in pripadnikov drugih manjšin za več kot 41.000 oseb (ali za 5,63 odstotka) zmanjšalo tudi skupno število prebivalcev.

* * *

²⁴ Lajos Arday, "Hungarians in Serb-Yugoslav Vojvodina since 1944," *Nationalities Papers*, Vol. 24 (1996), No. 3,

Tabela 10: Spremembe v številu in deležu Madžarov in Srbov v Banatu (Vojvodina) v obdobju 1991–2002 (po občinah)

	vse prebivalstvo			S r b i			M a d ž a r i		
	število	%	Indeks	število	%	Indeks	število	%	Indeks
1. ADA	- 2.488	- 11,58	88,42	+ 18	+ 0,54	100,54	- 2.157	- 12,90	87,10
2. ALIBUNAR	- 3.596	- 13,54	86,46	- 596	- 4,17	95,83	- 11	- 3,44	96,56
8. BELA CRKVA	- 3.126	- 13,31	86,69	- 1.766	-	89,86	- 121	- 20,86	79,14
					10,14				
44. ČOKA	- 1.431	- 9,38	90,62	+ 174	+ 3,46	103,46	- 1.525	- 17,71	82,29
17. KANJIŽA	- 3.182	- 14,37	85,63	+ 105	+ 5,43	105,43	- 3.346	- 12,33	87,67
18. KIKINDA	- 2.707	- 3,88	96,12	+ 369	+ 0,73	100,73	- 1.360	- 13,65	86,35
19. KOVAČICA	- 2.594	- 8,51	91,49	+ 77	+ 0,82	100,82	- 709	- 19,46	80,54
20. KOVIN	- 1.502	- 3,92	96,08	- 236	- 0,83	99,17	- 486	- 12,48	87,52
23. NOVA CRNJA	- 1.806	- 12,45	87,55	- 909	- 9,23	90,77	- 624	- 20,85	79,15
24. NOVI BEČEJ	- 1.839	- 6,39	93,61	- 329	- 1,72	98,28	- 962	- 15,67	84,33
25. NOVI KNEŽEVAC	- 835	- 6,55	93,95	+ 244	+ 3,26	103,26	- 862	- 18,24	81,76
27. OPOVO	- 372	- 3,27	96,73	- 105	- 1,09	98,91	- 5	- 7,94	92,06
29. PANČEVO	+ 2.012	+ 1,61	101,61	+ 10.101	+	111,61	- 1.064	- 20,86	79,14
					11,61				
31. PLANDIŠTE	- 1.212	- 8,31	91,69	+ 490	+ 6,95	106,95	- 183	- 9,65	90,35
33. SENTA	- 3.199	- 11,12	88,88	+ 149	+ 5,75	105,75	- 2.890	- 12,31	87,69
34. SEČANJ	- 2.047	- 11,11	88,89	- 618	- 5,06	94,94	- 391	- 15,90	84,10
11. VRŠAC	- 3.910	- 6,71	93,29	+ 1.130	+ 2,95	102,95	- 535	- 16,97	83,03
14. ZRENJANIN	- 4.829	- 3,53	96,47	+ 3.885	+ 4,09	104,09	- 3.376	- 19,20	80,80
13. ŽITIŠTE	- 2.394	- 10,50	89,50	+ 191	+ 1,54	101,54	- 1.049	- 20,71	79,29
BANAT – skupaj	- 41.057	- 5,63	94,37	+ 12.374	+ 2,87	102,87	- 21.656	- 15,09	84,91

Viri: Prvi rezultati Popisa stanovništva, domačinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Statistički bilten broj 1934: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992), str. 32–33; Popis stanovništva 2002: Stanovništvo po narodnosti. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 2004), na: <http://www.kanjiza.co.yu/nepszamlals2002/popisst2002.htm>, (20. 1. 2004)

Precejšnje spremembe v nacionalni strukturi prebivalstva so se v obdobju 1991–2002 zgodile tudi v Sremu, pokrajini med Savo na jugu in Donavo na severu ter vzhodu. Že tako nizko število pripadnikov madžarske manjšine se je še zmanjšalo za 12,79 odstotka, hkrati pa je število Srbov naraslo za dobro petino (več kot 47.000 oseb).

Tabela 11: Spremembe v številu in deležu Srbov in Madžarov v Sremu (Vojvodina) v obdobju 1991–2002 (po občinah)

OBČINA	vse prebivalstvo			S r b i			M a d ž a r i		
	število	%	Indeks	število	%	Indeks	število	%	Indeks
15. INDJIJA	+ 5.461	+ 12,37	112,37	+ 10.049	+ 31,34	131,34	- 110	- 10,29	89,74
16. IRIG	+ 633	+ 5,41	105,41	+ 1.085	+ 12,45	112,45	+ 56	+ 7,37	107,37
30. PEČINCI	+ 1.419	+ 7,06	107,06	+ 1.671	+ 9,17	109,17	- 1	- 4,55	95,45
32. RUMA	+ 4.943	+ 8,98	108,98	+ 8.342	+ 19,13	119,13	- 372	- 22,17	77,83
37. SREM.	+ 341	+ 0,40	100,40	+ 4.548	+ 6,46	106,46	- 165	- 18,25	81,75
MITROVICA									
39. STARA PAZOVA	+ 9.955	+ 17,28	117,28	+ 13.490	+ 32,62	132,62	+ 4	+ 3,17	103,17
45. ŠID	+ 2.464	+ 6,75	106,75	+ 8.352	+ 38,14	138,14	- 33	- 11,87	88,13
SREM – skupaj	+ 25.216	+ 8,12	108,12	+ 47.537	+ 20,12	120,12	621	- 12,79	87,21

Viri: Prvi rezultati Popisa stanovništva, domačinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Statistički bilten broj 1934: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992), str. 32–33; Popis stanovništva 2002: Stanovništvo po narodnosti. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 2004), na: <http://www.kanjiza.co.yu/nepszamlals2002/popisst2002.htm>, (20. 1. 2004)

Močna imigracija srbskih beguncev iz Bosne in Hrvaške na eni ter asimilacija in predvsem izseljevanje Madžarov se odraža v znatnih spremembah razmerja med srbskim in drugim prebivalstvom Vojvodine. Po podatkih popisa 2002 je delež Srbov že dosegel skoraj dve tretjini (nad 65 odstotkov) v primerjavi z dobro polovico (57,2 odstotka) leta 1991. Obenem se je delež Madžarov zmanjšal s 17 na 14,2 odstotka.²⁵

* * *

²⁵ Popis stanovništva 2002: Stanovništvo po narodnosti. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 2004), at: <http://www.kanjiza.co.yu/nepszamlals2002/popisst2002.htm>, (20. 1. 2004).

Tabela 12: Madžarsko prebivalstvo v Vojvodini med popisoma leta 1991 in 2002

OBČINA	Ieto 1991			Ieto 2002			Število	
	Skup. št. prebival.	Madžari Število	%	Skup. št. prebival.	Madžari število	%	Madžarov 2002-1991	indeks 2002/1991
Apatin	32.864	4.810	14,64	32.813	3.785	11,54	- 1.025	78,69
Bač	17.201	1.199	6,97	16.268	992	6,10	- 207	82,74
Bačka Palanka	58.842	1.526	2,93	60.966	1.490	2,44	- 36	97,64
Bačka Topola	40.483	26.512	65,49	38.245	22.543	58,94	- 3.969	85,03
Bački Petrovac	15.656	92	0,59	14.681	85	0,58	- 7	92,24
Beočin	14.857	259	1,74	16.086	288	1,79	+ 29	111,20
Bečej	42.675	23.441	54,93	40.987	20.018	48,84	- 3.423	85,40
Kula	49.334	4.946	10,02	48.353	4.082	8,44	- 864	82,53
Mali Idjoš	14.375	8.500	59,13	13.494	7.546	55,92	- 954	88,78
Novi Sad	264.534	20.223	7,64	299.294	15.687	5,24	- 4.536	77,57
Odžaci	37.504	2.163	5,77	35.582	1.572	4,42	- 591	72,68
Sombor	95.888	15.444	16,11	97.263	12.386	12,73	- 3.058	80,20
Srbobran	17.274	4.655	26,95	17.855	3.920	21,95	- 735	84,21
Sremski Karlovci	7.398	212	2,87	8.839	215	2,43	+ 3	101,42
Subotica	150.266	64.274	44,77	148.401	57.092	38,47	- 7.182	88,83
Temerin	24.901	9.661	38,80	28.275	8.341	29,50	- 1.320	86,34
Titel	16.222	971	5,99	17.050	902	5,29	- 69	92,89
Vrbas	46.382	3.435	7,41	45.852	2.885	6,29	- 550	83,99
Žabalj	25.845	273	1,06	27.513	305	1,11	+ 32	111,72
BAČKA - skupaj	972.501	192.596	19,80	1.007.817	164.134	16,29	- 28.462	85,22
Ada	21.482	16.715	77,81	18.994	14.558	76,65	- 2.157	87,10
Alibunar	26.550	320	1,21	22.954	309	1,35	- 11	96,56
Bela Crkva	23.493	580	2,69	20.367	459	2,25	- 121	79,14
Čoka	15.263	8.668	56,79	13.832	7.133	51,57	- 1.525	82,29
Kanjiža	30.692	27.148	88,45	27.510	23.802	86,52	- 3.346	87,67
Kikinda	69.709	9.967	14,30	67.002	8.607	12,85	- 1.360	86,35
Kovačica	30.484	3.644	11,95	27.890	2.935	10,52	- 709	80,54
Kovin	38.304	3.894	10,17	36.802	3.408	9,26	- 486	87,52
Nova Crnja	14.511	2.993	20,63	12.705	2.369	18,65	- 624	79,15
Novi Bečej	28.763	6.139	21,34	26.924	5.177	19,23	- 962	84,33
Novi Kneževac	13.810	4.726	34,22	12.975	3.864	29,78	- 862	81,76
Opovo	11.388	63	0,55	11.016	58	0,53	- 5	92,06
Pančevo	125.150	5.101	4,08	127.162	4.037	3,17	- 1.064	79,14
Plandište	14.589	1.792	12,28	13.377	1.619	12,10	- 183	90,35
Senta	28.767	23.477	81,61	25.568	20.587	80,52	- 2.890	87,69
Sečanj	18.424	2.459	13,35	16.377	2.068	12,63	- 391	84,10
Vršac	58.279	3.154	5,41	54.369	2.619	4,82	- 535	83,03
Zrenjanin	136.880	17.587	12,85	132.051	14.211	10,76	- 3.376	80,80
Žitište	22.793	5.066	22,23	20.399	4.017	19,69	- 1.049	79,29
BANAT - skupaj	729.331	143.493	19,67	688.274	121.837	17,70	- 21.656	84,91

OBČINA	Ieto 1991			Ieto 2002			Število	
	Skup. št. prebival.	Madžari Število	%	Skup. št. prebival.	Madžari število	%	Madžarov 2002-1991	indeks 2002/1991
Indjija	44.148	1.072	2,43	49.609	962	1,94	- 110	89,74
Irig	11.696	760	6,50	12.329	816	6,62	+ 56	107,37
Pećinci	20.087	22	0,11	21.506	21	0,10	- 1	95,45
Ruma	55.063	1.678	3,05	60.006	1.306	2,17	- 372	77,83
Sremska Mitrovica	85.561	904	1,06	85.902	739	0,86	- 165	81,75
Stara Pazova	57.621	126	0,22	67.576	130	0,19	+ 4	103,17
Šid	36.509	295	0,81	38.973	262	0,67	- 33	88,13
SREM - skupaj	310.685	4.857	1,56	335.901	4.236	1,26	621	87,21
VOJVODINA	2.012.517	340.946	16,94	2.031.992	290.207	14,28	- 50.739	85,12

Viri: Prvi rezultati Popisa stanovništva, domačinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Statistički bilten broj 1934: Nacionalni sastav stnovništva po opštinama. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992), str. 32-33; Popis stanovništva 2002: Stanovništvo po narodnosti. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 2004), na: <http://www.kanjiza.co.yu/nepszamlals2002/po-pisist2002.htm>, (20. 1. 2004)

4. VARSTVO MANJŠIN V NEKDANJI JUGOSLAVIJI IN V NASLEDNICAH SLOVENIJI, HRVAŠKI IN SRBIJI

Jugoslovanska federacija je že ob svojih medvojnih začetkih (drugo zasedanje AVNOJ-a) manjšinske pravice razglasila za pomembno prioriteto. Te principe sta pozneje uzakonili ustavi leta 1946 in 1963, poglobitve poteze pa je ta politika dobila z ustavo 1974.²⁶ Ta v svojem 245. členu določa, da ima "vsaka narodnost suvereno pravico svobodno uporabljati svoj lastni jezik in pisavo, ustvarjati na področju kulture in se organizirati skladno z interesi in uživati druge ustavno zagotovljene pravice ..." (člen 274).²⁷

Čeprav so zvezna ustava ter ustave republik in pokrajin pa tudi različni zakoni posvečali precej pozornosti zaščiti manjšin, je praksa - kakor tudi v večini ostalih socialističnih držav v Evropi - močno šepala.²⁸ Kljub slabostim v praksi pa so jugoslovanski manjšinski standardi na nekaterih področjih celo preseglji standarde, ki so bili tedaj uveljavljeni v drugih evropskih državah.

* * *

²⁶ Ustava SFRJ iz leta 1963.

²⁷ Ustava SFRJ iz leta 1974.

²⁸ Arday, "Hungarians in Serb - Yugoslav Vojvodina since 1944," ..., 473.

4.1 SLOVENIJA

Slovenija je na področju varovanja manjšin posebej izstopala. Že ustava iz leta 1963 je določala, da SR Slovenija zagotavlja italijanski in madžarski manjšini enakopravnost in možnost vsestranskega razvoja in napredka, enakopravnost njunih jezikov na narodnostno mešanih območjih ter skrb za razvoj šolstva, tiska, radia, oziroma kulturno-prosvetnega dela (77. člen).²⁹ Pomen obeh manjšin je bil v podglavju o posebnih pravicah italijanske in madžarske manjšine poudarjen tudi v ustavi iz leta 1974 (250. in 251. člen). Ta je manjšinama zagotavljala svobodno rabo svojih jezikov, izražanja svojih nacionalnih kultur, rabo simbolov in ustanavljanje posebnih organizacij. Na narodnostno mešanih območjih sta bila jezika manjšin enakopravna s slovenskim jezikom, pripadnikom manjšin pa zagotovljena tudi vzgoja in izobraževanje v lastnem jeziku. Slovenija je bila po ustavi dolžna skrbeti za razvoj italijanske in madžarske manjšine na vseh področjih.³⁰ To je izvajala z zagotavljanjem in nadzorom izvajanja zakonskih, podzakonskih in drugih predpisov, s sprejemanjem ukrepov za uresničevanje enakopravnosti v praksi in z uresničevanjem ustavne obveznosti republike, da „... razvija politične, ekonomske, kulturne in druge odnose z drugimi državami in mednarodnimi organi in organizacijami, ki so pomembni za položaj in razvoj ... italijanske in madžarske narodnosti ...“³¹

Slovenija je posebno pozornost avtohtonima manjšinama namenjala deloma zaradi prevzetih mednarodnih obveznosti po drugi svetovni vojni, zaradi procesa decentralizacije in demokratizacije tedanje jugoslovanske federacije ter odpiranja meja proti Italiji ter Avstriji konec petdesetih in v začetku šestdesetih let 20. stoletja. Takrat se je v Sloveniji uveljavilo pojmovanje “narodnosti kot povezovalnega dejavnika”. Pomemben razlog je bil posredno tudi skrb za slovenske manjšine v sosednjih državah, čeprav je standard manjšinskega varstva na vrsti področij ostal do danes bistveno nižji kot v Sloveniji.³²

Tako tudi ustava iz leta 1991 ohranja in dograjuje dotedanjo raven zaščite italijanske in madžarske manjšine. Novost sta zlasti dve načeli: a.) raven pravic ni odvisna od števila pripadnikov, in b.) neke vrste “absolutni” veto predstavnikov narodnih skupnosti na državni in lokalni ravni.³³ Slovenija je tako zagotovila – v primerjavi z drugimi državami, članicami Sveta Evrope – zelo široko manjšinsko za-

ščito (skupaj 23 kategorij). Samo za primerjavo: Italija zagotavlja slovenski manjšini samo devet kategorij, od katerih v celoti izvaja le tri (radijske in televizijske oddaje v manjšinskem jeziku, financiranje kulturnih dejavnosti), deloma pa šest.³⁴ Slovenija ima sklenjene dvostranske sporazume z Italijo in Madžarsko: naj omenimo Akt o nostrifikaciji nasledstva sporazumov nekdanje Jugoslavije z Republiko Italijo,³⁵ Pogodbo o prijateljstvu in sodelovanju med Republiko Slovenijo in Republiko Madžarsko³⁶ in posebno dvostransko pogodbo med Slovenijo in Madžarsko iz leta 1992.³⁷

Varstvo manjšin je v Sloveniji zasnovano na dveh načelih: načelu teritorialnosti in kolektivnosti. Prvo določa prostor avtohtone naselitve, ki ga sestavljajo vsa naselja, kjer so že stoletja naseljeni Italijani in Madžari. Drugo poleg splošnih in posebnih individualnih pravic poudarja kolektivno naravo pojava manjšin in njihovih potreb. Na teh območjih sta uradna jezika poleg slovenščine tudi italijanščina oziroma madžarščina.³⁸ Vidna dvojezičnost je pomemben vizualni element etnično mešanih območij v Sloveniji, ki je uveljavljen tako v javni kakor v zasebnih upravnih in gospodarskih strukturah.³⁹

Dokumenti vsega prebivalstva na etnično mešanih območjih so dvojezični, ne glede na njihovo narodno pripadnost. Nekateri dokumenti z mednarodno veljavo (potni list, osebne izkaznice, vozniška dovoljenja, prometna dovoljenja, zdravstvene izkaznice ipd.) so trijezični – poleg slovenščine in madžarščine oziroma italijanščine še angleščina oziroma francoščina.⁴⁰

Za pripadnike manjšine je zelo pomembna možnost rabe lastnega jezika v nekaterih javnih institucijah, kot so na primer sodišča. Procesi se tam lahko vodijo celo samo v manjšinskem jeziku, če se o tem sporazumeta obe strani. Če se proces

* * *

³⁴ Romana Bešter, “Primerjava ustavne zaščite manjšin v državah Sveta Evrope,” *Razprave in gradivo* 40. 2002, 40–71.

³⁵ Akt o nostrifikaciji nasledstva sporazumov nekdanje Jugoslavije z Republiko Italijo. Uradni list Republike Slovenije, No. 40/92. Ljubljana 1992, 127–128.

³⁶ Pogodba o prijateljstvu in sodelovanju med Republiko Slovenijo in Republiko Madžarsko. Uradni list Republike Slovenije, No. 23/93. Ljubljana 1992.

³⁷ Sporazum o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiko Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiko Sloveniji. Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe, No. 6/93. Ljubljana 1993.

³⁸ Miran Komac, “Varstvo narodnih skupnosti v Sloveniji.” In: Miroslav Polzer, Liana Kalčina, and Mitja Žagar (ur.), *Slovenija in evropski standardi varstva narodnih manjšin/Slovenija and European Standard for the Protection of National Minorities*. Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri NUK, Inštitut za narodnostna vprašanja, and Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evrope, Ljubljana 2002, 17.

³⁹ Pravilnik o določanju imen naselij in ulic ter o označevanju naselij, ulic in stavb. Uradni list SRS, št. 11/80. Ljubljana 1980; Zakon o imenovanju in evidentiranju naselij, ulic in stavb. Uradni list SRS, št. 8/80. Ljubljana 1980.

⁴⁰ Miran Komac, Zupančič Jernej, Winkler Iztok, *Protection of ethnic communities in the Republic of Slovenia*. Institute for Ethnic Studies, Ljubljana 1999, 43.

* * *

²⁹ Ustava SR Slovenije iz leta 1963.

³⁰ Ustava SR Slovenije iz leta 1974.

³¹ “Stališča, priporočila in sklepi o uresničevanju posebnih pravic italijanske in madžarske narodnosti in njihovih pripadnikov v Socialistični republiki Sloveniji,” Uradni list SR Slovenije 11/1974, 117.

³² Ciril Ribičič, “Italijanska in madžarska narodna skupnost v Republiko Sloveniji: Ustavno-pravni položaj. Posebna skrb Slovenije za obe manjšini že pred osamosvojitvijo,” *Republika*, Vol. 6, No. 4. 6. januar 1997, 4.

³³ Lojze Ude, Franc Grad in Miro Cerar, ml., “Uvodni kometar k Ustavi republike Slovenije” Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana 1992.

začne dvojezično, ga morajo tako tudi nadaljevati, čeprav se potem odvija zunaj območja veljavne dvojezičnosti. Če pripadniki manjšin želijo postopek v obeh jezikih, ga morajo zahtevati. Podobno velja za ostale administrativne postopke. Osebe, ki obvladajo oba jezika, so za to finančno stimulirane.⁴¹ Podobno velja glede rabe manjšinskega jezika na občinski ravni. Načela dvojezičnosti so sprejeta tudi v katoliški in protestantski cerkvi. Seveda pa je poleg pravno-formalne ureditve dvojezične rabe in izvrševanja drugih manjšinskih pravic iz tega naslova raba odvisna ne le od formalno postavljenih meril in zahtev, temveč tudi od kadrovskih možnosti in nenazadnje tudi doslednosti samih pripadnikov manjšine. Zaradi tega je veliko določil v praksi izvajanih samo deloma, ali pa sploh ne. Posebej velja to za nekatere deficitarne poklice, kot so na primer zdravniki, lekar-narji ipd. Na področju duhovne oskrbe se obe cerkvi trudita za dvojezično rabo, a je zaradi pomanjkanja kadrov z znanjem obeh jezikov v praksi to dostikrat težko zagotavljati.⁴²

Posebna pozornost je namenjena dvojezičnemu izobraževanju. Uveljavila sta se dva modela manjšinskega šolstva: dvojezično izobraževanje v Prekmurju in enojezične – italijanske šole v slovenski Istri. Različna modela sta se uveljavila zaradi različnih zgodovinskih in predvsem (takrat) aktualnih okoliščin.⁴³ Na etnično mešanem območju v Prekmurju je v šolskem letu 2000/2001 pouk obiskovalo 316 otrok, v petih centralnih dvojezičnih šolah pa je bilo istega šolskega leta 886 učencev, v eni dvojezični srednji šoli pa 287 dijakov. Te šolske ustanove so tedaj zaposlovale 130 učiteljev. Tudi slovenski učenci in dijaki pri nekaterih predmetih (zgodovina, kultura, geografija) podrobneje spoznavajo Madžarsko in njeno zgodovino ter kulturo. Komunikacija s starši ter z javnostjo je dvojezična, kakor tudi vsi dokumenti. Dvojezični so tudi učbeniki in drugo učno – delovno gradivo. Pri prevodih učbenikov prihaja do zastojev zaradi kadrovskih primanjkljajev, problem pa je (v primerjavi s slovenskimi šolami) tudi bistveno skromnejši izbor učbenikov.⁴⁴

V slovenski Istri se je za potrebe italijanske manjšine razvilo manjšinsko šolstvo, ki temelji na ločenih slovenskih in italijanskih šolah. V šolskem letu 2001/2002 je manjšinske vrtce obiskovalo 264 otrok, v devetih osnovnih šolah je

* * *

⁴¹ Zakon o sodiščih. Uradni list RS, št. 19/94. Ljubljana 1994; Zakon o notariatu. Uradni list RS, št. 13/94, 48/94. Ljubljana 1994; Zakon o državnem tožilstvu. Uradni list RS, št. 63/94. Ljubljana 1994.

⁴² Komac, Zupančič, Winkler, *Protection of ethnic communities in the Republic of Slovenia* ..., 45.

⁴³ Mednarodne obveznosti Slovenije v kontekstu varstva manjšin lahko najdemo v dokumentih: (1) *Special statute of the Memorandum of Understanding* from 1954, točke b in c člena 4; (2) Sporazum o zagotavljanju posebnih pravic slovenske manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji. Uradni list RS, št. 6/93. Ljubljana 1993 (3) *Framework Convention for the Protection of National Minorities*, Article 12–14; European Charter for Regional or Minority Language, Article 8.

⁴⁴ Komac, Zupančič, Winkler, *Protection of ethnic communities in the Republic of Slovenia* ..., 46–47. Komac, "Varstvo narodnih skupnosti v Sloveniji" ..., 35–36.

bilo 435 učencev, v treh gimnazijah pa 278 dijakov. Učbeniki, dokumenti in komunikacija s starši so v italijanščini. Slovenščino spoznavajo kot jezik in literaturo; je torej učni predmet. Nasprotno pa je na etnično mešanem območju v slovenskih šolah italijanščina dodana kot učni predmet. V manjšinsko italijansko šolo se lahko vključi vsak, ne glede na narodno pripadnost. Ker je znanje italijanščine cenjeno, po nekaterih manjšinskih šolah že prevladujejo dijaki, ki ne prihajajo iz vrst manjšine.⁴⁵

Zaradi majhnega števila pripadnikov madžarske in italijanske manjšine v Sloveniji ni mogoč univerzitetni študij v njihovem maternem jeziku. Madžarski jezik in kulturo je mogoče študirati na Univerzi v Mariboru ter Univerzi v Ljubljani; tam poteka tudi izobraževanje za vzgojiteljice dvojezičnih vrtcev in učitelje dvojezičnih osnovnih šol. Italijanski jezik in književnost je mogoče študirati na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani ter na oddelku za italijanski jezik in književnost Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani, s sedežem v Kopru. Tam je organizirano tudi izobraževanje za vzgojiteljice italijanskih vrtcev ter učiteljice na šolah z italijanskim učnim jezikom. Zaradi omejenih možnosti študija v jeziku manjšin je Slovenija z Madžarsko ter Italijo podpisala več sporazumov, s katerimi je želela pripadnikom manjšin olajšati študij na tamkajšnjih univerzah. Tako sta Slovenija in Italija leta 1995 sklenili Sporazum o vzajemnem priznavanju diplom, ki lajša študij pripadnikom italijanske manjšine na italijanskih univerzah in pripadnikom slovenske manjšine iz Italije na slovenskih univerzah.⁴⁶ Možnost za študij pripadnikov slovenske manjšine v Sloveniji in madžarske manjšine iz Slovenije na Madžarskem pa omogoča Sporazum o sodelovanju na področju kulture, izobraževanja in znanosti, ki sta ga Slovenija in Madžarske sklenili leta 1992.⁴⁷ Sodelovanje z izobraževalnimi ustanovami "matičnega" naroda predvideva tudi Zakon o posebnih pravicah italijanske in madžarske narodne skupnosti na področju izobraževanja iz leta 2001.⁴⁸

Med pomembnimi pravicami manjšin v Sloveniji so tudi pravice na področju medijske oskrbe v manjšinskem jeziku.⁴⁹ Za Madžare od leta 1958 izhaja tednik "Nepujsag"; sedaj je naklada okoli 2.000 izvodov. Od leta 1960 pripravljajo letni almanah "Naptat" in od leta 1988 literarni magazin. V Lendavi deluje radijska postaja, ki oddaja osem ur dnevno v madžarskem jeziku. Slovenska nacionalna

* * *

⁴⁵ Komac, Zupančič, Winkler, *Protection of ethnic communities in the Republic of Slovenia* ..., 47–49. Komac, "Varstvo narodnih skupnosti v Sloveniji" ..., 38–39.

⁴⁶ Memorandum o soglasju o vzajemnem priznavanju slovenskih in italijanskih diplom in strokovnih naslovov. Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe, 4/96. Ljubljana 1996.

⁴⁷ Sporazum o sodelovanju na področju kulture, izobraževanja in znanosti med Republiko Slovenijo in Republiko Madžarsko. Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe, 6/93. Ljubljana 1993.

⁴⁸ Zakon o posebnih pravicah italijanske in madžarske narodne skupnosti na področju vzgoje in izobraževanja. Uradni list republike Slovenije. Ljubljana 2001.

⁴⁹ Zakon o javnih glasilih. Uradni list RS, št. 18/94. Ljubljana.

televizija oddaja dvakrat tedensko polurni program v madžarskem jeziku z naslovom "Hidak-Mostovi".⁵⁰

Radijska postaja za italijansko manjšino je bila ustanovljena že leta 1949 in v italijanščini oddaja 14 ur dnevno. Leta 1971 so dodali še televizijsko postajo, ki oddaja enajst ur v italijanščini in eno uro v slovenščini. Obe ustanovi predvajata program v italijanskem jeziku za potrebe manjšine v Sloveniji in na Hrvaškem. Televizija Koper-Capodistria je vključena v sistem nacionalne televizije, vendar ima ločen in povsem neodvisen programski odbor; ima torej široko avtonomijo na uredniškem in organizacijskem področju.⁵¹ Italijani v Sloveniji in na Hrvaškem skupaj izdajajo časopise. Izdajatelj je EDIT na Reki, imajo pa posebno dopisništvo v Kopru. Izdajajo dnevnik "Voce del popolo" v nakladi okoli 3.750 izvodov, tednik "Panorama" v nakladi 2.200 izvodov, literarno revijo "La Battana", ki izhaja četrtletno v nakladi 1.000 izvodov ter otroški časopis "Arcobaleno" v nakladi 2.500 izvodov. Od leta 1992 dnevnik "La Voce del Popolo" distribuirajo skupaj s tržaškim dnevnikom "Il Piccolo" za ceno enega dnevnika. Slovenija sofinancira izdajanje tiskanih medijev na Hrvaškem do višine 20 odstotkov celotnih stroškov.⁵²

Kulturne organizacije in društva so prav tako financirani iz proračunskih sredstev: sedem italijanskih in dvaindvajset madžarskih⁵³ izhaja z namenom zagotovitve kulturnega razvoja obeh manjšin.⁵⁴ Slovenija prav tako podpira kulturno izmenjavo manjšinskih organizacij in institucij. Med posebne manjšinske pravice sodi tudi izobešanje nacionalnih zastav na javnih prireditvah, ob praznikih in drugih določenih priložnostih.⁵⁵

Posebnost manjšinskega varstva v Sloveniji je tudi dvojna volilna pravica pri volitvah na državni in lokalni ravni.⁵⁶ Tako pripadniki manjšin, vpisani v manjšinski volilni imenik, volijo katerokoli stranko ali posameznika na lokalni in državni ravni, poleg tega pa še za posebno listo manjšinskih predstavnikov, ki imajo v državnem zboru in v občinskih svetih že zagotovljeno mesto, ne glede na število prispelih glasov. V državnem zboru sta od 90 poslanskih mandatov dva rezervirana za pripadnike madžarske in italijanske manjšine. V tej ustanovi deluje tudi Komisija za narodnosti kot ena izmed štirih stalnih komisij državnega zbora.⁵⁷ Po-

dobno je tudi na občinski ravni.⁵⁸ Pomembno mesto imajo manjšinske samouprave,⁵⁹ ki so partner tako v dialogu z državo kot na mednarodni ravni.⁶⁰

Široka manjšinska zaščita, ki izhaja iz moderno zasnovane ustave in ustreznih zakonodaj, je Sloveniji kot samostojnemu subjektu omogočila pristop k praktično vsem mednarodnim temeljnimi dokumentom na univerzalni in regionalni ravni, ki se nanašajo na problematiko človekovih pravic in svoboščin. Tako je Slovenija ratificirala dva temeljna dokumenta Sveta Evrope s področja zaščite manjšin in manjšinskih jezikov: Evropsko listino o regionalnih in manjšinskih jezikih⁶¹ in Okvirno konvencijo za varstvo narodnih manjšin.⁶²

Kljub naštetemu preseganju evropskih standardov varstva manjšin pa se v izvajanju manjšinske zaščite pojavljajo nekatere težave, ki izhajajo bodisi iz kadrovskega primanjkljaja bodisi na račun pomanjkljive pravne kulture. Elementi socialne države se – kakor povsod v Evropi – poslavljajo, nadomeščajo pa jih druge oblike efektivnega varstva. To se še posebej odraža na področju manjšinskega varstva. Visoka raven manjšinske zaščite je ustvarila številne manjšinske institucije, ki so finančno bolj ali manj odvisne od državne podpore. Manjšina je tudi v tem pogledu prišla na trg: in to je šok. Populacijsko šibka in ekonomsko skromna osnova obeh manjšin ne onemogoča samofinanciranja njihovih dejavnosti. Sorazmerno skromni kadrovske potenciali pa jih na drugi strani resno ovirajo pri kandidiranju za sredstva, ki so na voljo v okviru različnih programskih in projektnih možnosti. K temu doda svoje še navajenost manjšinskih struktur na doslej nemoten pritok sredstev.

4.2 HRVAŠKA

Tudi Hrvaška je imela že pred osamosvojitvijo relativno dobro urejeno področje varstva manjšin. Po ustavi je bil status narodne manjšine oziroma "narodnosti" poleg Srbom, Madžarom in Italijanom priznan še pripadnikom češke, slovaške, rusinske ter ukrajinske "narodnosti". Vse navedene manjšine so imele na področju šolstva, izobraževanja in kulture svoje ustanove, ki so pomagale k ohranjanju njihovih nacionalnih posebnosti.⁶³

* * *

⁵⁰ Komac, Zupančič, Winkler, *Protection of ethnic communities in the Republic of Slovenia* ..., 51–52.

⁵¹ Statut Javnega zavoda Radiotelevizije Slovenija. Uradni list RS, št. 66/95. Ljubljana, 1995.

⁵² Komac, Zupančič, Winkler, *Protection of ethnic communities in the Republic of Slovenia* ..., 52–53; Komac, "Varstvo narodnih skupnosti v Sloveniji" ..., 56.

⁵³ Komac, Zupančič, Winkler, *Protection of ethnic communities in the Republic of Slovenia* ..., 53–54.

⁵⁴ Zakon o uresničevanju javnega interesa na področju kulture. Uradni list RS, št. 75/94. Ljubljana 1994.

⁵⁵ Zakon o grbu, zastavi in himni Republike Slovenije ter o slovenski narodni zastavi. Uradni list RS, št. 67/94. Ljubljana 1994.

⁵⁶ glej člen 64 Ustave Republike Slovenije.

⁵⁷ Zakon o evidenci volilne pravice. Uradni list RS, št. 46/92. Ljubljana, 1992; Zakon o volitvah v državni zbor. Uradni list RS, št. 44/92. Ljubljana 1992.

* * *

⁵⁸ Zakon o lokalni samoupravi. Uradni list RS, št. 72/93. Ljubljana 1993.

⁵⁹ Zakon o samoupravah narodnih skupnosti. Uradni list RS, št. 65/94. Ljubljana 1994.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Zakon o ratifikaciji Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih. Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe, No. 17/2000. Ljubljana 2000.

⁶² Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin. Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe, No. 4/98. Ljubljana 1998.

⁶³ Nikola Radačić, "Odgovori, Obrazovanje, kultura i informiranje na jezicima nacionalnih manjina u republici Hrvatskoj." V: Peter vencilj, Vladimir Klemenčič and Sonja Lukanović (eds.), *Manjšine v prostoru Alpe-Jadrana/Minderheiten im Alpen Adria-Raum/Manjine na području Alpe-Jadrana, Le minoranze nell' area di Alpe-Adria/Kisebbségek az Alpok-Adria Térségeben*. Delovna skupnost za manjšine Alpe-Jadrana. Ljubljana 1994, 206.

Hrvaška si je že v pripravah na neodvisnost prizadevala urediti mednacionalne odnose na svojem ozemlju. Tako je še kot del nekdanje SFRJ v posebni resoluciji sprejela obveznosti o zaščiti pravic manjšin.⁶⁴ To potrjuje tudi Ustava iz leta 1990 (dopolnjena leta 1997),⁶⁵ po kateri je Hrvaška "... nacionalna država hrvaškega naroda in pripadnikov drugih narodov in manjšin, ki so njeni državljani: Srbov, Muslimanov, Slovencev, Čehov, Slovakov, Italijanov, Madžarov, Judov in drugih, katerim je zagotovljena enakopravnost z državljani hrvaške narodnosti ..." Ustava prav tako določa hrvaški kot uradni jezik in latinico kot pisavo, razen na območjih poselitve manjšin, kjer so njihovi jeziki in pisave tudi v uradni rabi. To opredelitev je ponovila v deklaraciji o neodvisnosti in suverenosti Republike Hrvaške⁶⁶ in v posebni uredbi o pravicah Srbov in drugih manjšin na Hrvaškem.⁶⁷ Varstvo manjšin v celoti ureja tudi decembra 1991 sprejet ustavni zakon (dopolnjen leta 2000). Določbe v njem so splošne in se nanašajo na vse manjšine na Hrvaškem. Zakon se sklicuje na mednarodne obveznosti Hrvaške in splošno veljavne mednarodne norme ter podrobneje določa tudi: zaščito manjšin, pravico njihovega razvoja in kulturne avtonomije, prepoveduje diskriminacijo; določa, da so pravice pripadnikov manjšin proporcionalne zastopanosti v predstavniških in drugih telesih Republike Hrvaške; opredeljuje območja s samoupravnim statusom; dopušča mednarodni nadzor nad uresničevanjem določil tega zakona s ciljem zagotavljanja človekovih pravic ter pravic manjšin; določa sodno zaščito pred zlorabami; prepoved vseh aktivnosti, ki bi ogrožale splošne človekove pravice in pravice manjšin.⁶⁸ Posebej je definirana uradna raba jezikov in pisav na območju Republike Hrvaške.⁶⁹ Hrvaška je sklenila tudi niz bilateralnih in multilateralnih sporazumov s ciljem zaščite interesov manjšin. Z Italijo je leta 1992 sklenila *Memorandum o razumevanju*. Podobne sporazume je sklenila tudi z Madžarsko in Ukrajino. Tako je leta 1997 sprejela in ratificirala Evropsko listino o regionalnih in manjšinskih jezikih⁷⁰ ter druge mednarodne dokumente.

Zaradi vojne in štiriletne okupacije (1991–1995) dela njenega ozemlja se varstvo manjšin na Hrvaškem sooča s številnimi problemi. Posebej velja to za madžarsko manjšino, saj se je njeno glavno poselitveno območje (Baranja in vzhodna Slavonija) reintegrirala v hrvaško državo šele leta 1998.

* * *

⁶⁴ Rezolucija o zaščiti ustavnog demokratskog poretka i nacionalnim pravima u Hrvatskoj. Narodne novine 34/90. Zagreb 1990.

⁶⁵ Ustav Republike Hrvatske. Narodne novine 56/90 and Narodne novine 56/97. Zagreb 1990 and 1997.

⁶⁶ Deklaracija o uspostavi suverene i samostalne Republike Hrvatske. Narodne novine 31/91. Zagreb 1991.

⁶⁷ Povelja o pravima Srba i drugih nacionalnosti u Republici Hrvatskoj. Narodne novine 31/91. Zagreb 1991.

⁶⁸ Zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj, Narodne novine 65/91, Zagreb 1991, in Narodne novine 105/00. Zagreb 2000.

⁶⁹ Zakon o upotrebi jezika in pisma etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj, Narodne novine 51/00. Zagreb 1991, in Narodne Novine 56/00. Zagreb 2000.

⁷⁰ Vir: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/cadreprincipal.htm> (19. november 2002).

Lažje je zagotavljanje manjšinskih pravic potekalo pri italijanski manjšini, vendar le na območju Istre ter Reke; tam se je italijanska manjšina dobro organizirala. Učinkoviti so bili zlasti njeni programi za ohranjanje kulturne identitete, šolstva in medijske pokritosti. Kljub vsemu pa je bilo glede lokalne samouprave v Istri kar nekaj napetosti v odnosih z vlado v Zagrebu. Tako je ustavno sodišče februarja 1995 razveljavilo 18 od 36 členov Statuta Istarske županije, od katerih so se nekateri nanašali na vprašanje rabe jezika. V obrazložitvi je ustavno sodišče zapisalo, da so razveljavljeni člani zunaj pristojnosti lokalnih oblasti. Do nesoglasij je prihajalo tudi zaradi vprašanja kontrole nad lokalnimi davčnimi prihodki.⁷¹ Na drugi strani pa italijansko prebivalstvo, ki živi na območju občin Lipik in Pakrac, te zaščite v glavnem ni deležno.

4.3 SRBIJA - VOJVODINA

Vse do razpada SFRJ so tudi manjšine na območju Vojvodine uživale formalno široko zaščito svojih pravic. Do leta 1988 so manjšinske skupnosti (slovaška, madžarska, rutenijska-ukrajinska) na področju izobraževanja, informiranja, družbenopolitičnih aktivnosti, javni administraciji ipd. enakopravno uporabljale svoje jezike. Nekatero pravice so izvajali, večino pa ne.⁷² Kljub temu je avtonomija Vojvodine v okviru Srbije dajala pokrajinskim oblastem v Novem Sadu široka pooblastila glede odločanja na področju zakonodajne in izvršne oblasti. Vendar je bil potek političnih procesov drugačen. Nova ustava Republike Srbije iz leta 1990, ki je utrdila oblast Slobodana Miloševića, je skoraj v celoti odpravila avtonomijo Vojvodine (in Kosova). S tem so bila vojvodinski pokrajinski skupščini odvzeta vsa zakonodajna pooblastila in odločanje se je preneslo na srbski parlament v Beogradu. Vojvodinska skupščina je tako postala le nekakšno posvetovalno telo, ki je za reševanje svojih odprtih vprašanj srbskemu parlamentu lahko podajalo le predloge. Položaj madžarske pa tudi drugih manjšin se je poslabšal zlasti po razpadu nekdanje SFRJ. Čeprav sta srbska ustava iz leta 1990 in nova zvezna ustava tedanje Zvezne republike Jugoslavije iz leta 1992 pripadnikom manjšin priznavali posebne kolektivne pravice s področja izobraževanja, kulture ter informiranja, pa je bilo izvajanje teh pravic v praksi zelo oteženo.⁷³

Na osnovi *Zakona o zvaničnoj upotrebi jezika* iz leta 1991 se poleg srbskega kot uradni jezik v 31 vojvodinskih občinah uporablja madžarski jezik. Na območju

* * *

⁷¹ Branko Milinković and Sanja Milinković (eds.), *Nacionalne manjine – u medjunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku*. Medjunarodna politika, NIU "Službeni list SFRJ", Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka, Institut ekonomskih nauka, and Institut za medjunarodnu politiku i privredu. Beograd 1997, 312–313.

⁷² Andrew Ludanyi, "Titoist Integration of Yugoslavia: The Partisan Myth and the Hungarians of Vojvodina, 1945–1975," *Polity*, Vol. 12, No. 2. Winter 1979, 245–248.

⁷³ Vučinić, "Vlast i manjine," ... 23–24.

teh občin naj bi bila topografska imena ter imena javnih ustanov izpisana v srbskem in madžarskem jeziku. V praksi pa se to le redko spoštuje. Diskriminacije posameznikov, posebno v javnih sektorjih, so bile pogoste. Ker so bili sodstvo, policija in lokalna uprava v glavnem "rezervirani" za pripadnike srbske večine, je bilo pripadnikom madžarske manjšine v stiku z njimi praktično onemogočena raba madžarskega jezika.⁷⁴ Mnogi problemi so se pojavljali tudi na področju šolstva. Ker so se odločitve sprejemale v Beogradu, so bili pripadniki madžarske manjšine le redko imenovani za ravnatelje osnovnih ali srednjih šol. Izobraževanje v madžarskem jeziku ni zadovoljevalo potreb madžarske manjšine (pa tudi drugih manjšin ne), saj so bili učni programi in učbeniki enotni za vse jezike. Učbeniki za osnovne in srednje šole so direktni prevod srbskih učbenikov, v katerih pa ni posvečene skoraj nobene pozornosti posebnostim madžarske manjšine, npr. madžarski zgodovini, kulturi itd. Kljub vsem težavam pa je v šolskem letu 2000/2001 delovalo v Vojvodini 11 osnovni šol, v katerih je pouk potekal le v madžarskem jeziku, v 69 osnovnih šolah pa v srbskem in madžarskem jeziku. V obeh omenjenih jezikih je pouk potekal tudi na 30 srednjih šolah. Po padcu Miloševićevega režima so se začele razprave o večjem vključevanju "nacionalnih" učnih vsebin pri posameznih predmetih: jezikih, kulturi in zgodovini.⁷⁵ Vlada se je sicer načelno zavzela za manjšinske pravice, v stvarnosti pa se položaj manjšin praktično ni spremenil. Nacionalizem in ksenofobija sta še močno prisotni. Manjšinsko varstvo ne v programih vlad in ne v javnosti nima prioritete. Takšno stališče so zagovarjali zlasti v stranki predsednika državne skupnosti Srbije in Črne Gore Vojislava Koštunice. Tako so v začetku marca 2001 izjavili, da "... *sedaj ni čas za Vojvodino ...*", oziroma da je "... *v ekonomskem smislu avtonomija Vojvodine popolnoma brezsmiselna ...*"⁷⁶ Proti obnovi avtonomije v Vojvodini je nastopila zlasti Šešljeva Srpska radikalna stranka, ki je smatrala "... *Srbsko Vojvodino za najbolj ogroženo srbsko območje ...*"⁷⁷ Nekateri, kot na primer akademik Vasilije Krestić, so menili, da so "... *vojvodinski avtonomisti ... zašli na isto pot kot črnogorski separatisti, zato mora biti njihovo izdajalsko ravnanje takoj preprečeno ...*"⁷⁸

Ob očitkih separatizma so ostro reagirali v strankah, ki so se zavzemale za obnovo avtonomije. Tako so v Zvezi vojvodinskih Madžarov (*Vajdasági Magyar Szövetség* – VMS) poudarili, da predstavlja ravno avtonomija protiutež separa-

tizmu.⁷⁹ Ker se stanje v Vojvodini ne izboljšuje, je vprašljiv celo obstanek madžarske manjšine v Vojvodini. Še posebej, ker sta z izselitvijo nekaj več kot 40.000 njenih pripadnikov (v glavnem mlajših izobražencev) upadli njena ekonomska in demografska moč.

5. PRIZADEVANJA ITALIJE IN MADŽARSKE ZA VAROVANJE NJIHOVIH MANJŠIN V SLOVENIJI, NA HRVAŠKEM IN V SRBIJI

Madžarsko-jugoslovanski odnosi so se zaradi številčne madžarske manjšinske skupnosti (nad 400.000 pripadnikov) pogosto odvijali v luči varstva manjšin. Po precej burnih petdesetih letih (vstaja 1956 na Madžarskem) so bili odnosi vse do leta 1990 neproblematični. Večkrat se je poudarjalo, da so Madžari v Jugoslaviji najbolj varovana madžarska manjšina zunaj Madžarske.⁸⁰ Tako je od spremembe političnega sistema na Madžarskem 1989/90 postalo zanimanje za položaj in spoštovanje pravic madžarskih manjšin v vseh sosednjih državah ena od prednostnih nalog madžarske zunanje politike. S širitvijo konfliktov in medetničnih spopadov na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini je potencialna grožnja vojvodinskim Madžarom močno angažirala madžarsko diplomacijo. Madžarska je tedaj dala več pobud za reševanje manjšinskih problemov v Srednji in Jugovzhodni Evropi.⁸¹

Od začetkov konfliktov na tleh nekdanje Jugoslavije si je Madžarska prizadevala za reševanje grozečih problemov zlasti v prostoru Vojvodine, kjer je bilo Madžarov zdaleč največ. Novi državi Slovenijo in Hrvaško je zato priznala relativno pozno, šele po priznanju Evropske unije (januarja 2002). Nato je bilo sklenjenih nekaj bilateralnih sporazumov, ki so še posebej opredeljevali položaj manjšin. Hrvaška se je spomladi 2002 pridružila madžarsko-ukrajinski deklaraciji o manjšinskih pravicah, nedvomno tudi zaradi interesa zaščititi okoli 80.000 Hrvatov na Madžarskem (ocena) in seveda okoli 30.000 Madžarov na Hrvaškem.⁸² Slovenija je leta 1993 podpisala pogodbo o prijateljstvu in sodelovanju, ki opredeljuje varstvo madžarske manjšine v Sloveniji in slovenske manjšine na Madžarskem.⁸³

Madžarska je skušala rešiti status svojih manjšin v sosednjih državah tudi s sprejetjem zakonodaje, ki bi celovito urejevala vprašanje Madžarov brez madžarskega

* * *

⁷⁹ *Gradjanski list*. (Beograd 25 september 2001, in *Ljudska prava u tranziciji: Srbija 2001*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Beograd 2002, 183–186.

⁸⁰ Alfred A. Reisch, "Hungarian Foreign Policy and the Magyar Minorities: New Foreign Policy Priorities," *Nationalities Papers*, vol. 24, 1996, no. 3, 459.

⁸¹ Székely, "The Hungarian Minority in Croatia and Slovenia ...," 453.

⁸² Sporazum o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji. Uradni list republike Slovenije – Mednarodne pogodbe, No. 6/93. Ljubljana 1993.

⁸³ Pogodba o prijateljstvu in sodelovanju med Republiko Slovenijo in Republiko Madžarsko. Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe, No. 6/93. Ljubljana 1993.

* * *

⁷⁴ Branko Milinković and Sanja Milinković (eds.), *Nacionalne manjine – u medjunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku ...*, 288–290.

⁷⁵ Zlotan Bujnik, "Mogućci model obrazovanja na jezicima manjina u Vojvodini." In: *Aspekti obrazovanja na jezicima etničkih manjina*. Centar za multikulturalnost. Novi Sad 2001, 3–7.

⁷⁶ *Blic*. Beograd 12. Januar 2001.

⁷⁷ *Gradjanski list*. Beograd, 8–9 november 2001.

⁷⁸ *Gradjanski list*. Beograd 26. november 2001.

državljanstva.⁸⁴ Rezultat teh prizadevanj je *Zakon o Madžarih, ki živijo v sosednjih državah*, sprejet 19. junija 2001. Zakon je ponujal pripadnikom madžarske manjšine v sosednjih državah – z izjemo pripadnikov njihove skupnosti v Avstriji – vrsto ugodnosti med bivanjem na Madžarskem in denarno pomoč (da bi spodbudili šolanje v maternem jeziku) v državi, kjer imajo stalno bivališče. Zakon je predvideval tudi možnost zaposlovanja na Madžarskem za tri mesece na leto.⁸⁵ Na ta način je hotela tedanja madžarska desnosredinska vlada Viktorja Orbana pokazati skrb za svoje manjšine, okrepiti nacionalno zavest in potrditi pripadnost vseh Madžarov isti kulturni skupnosti. Vse to naj bi prispevalo k ohranitvi jezika ter narodne in kulturne identitete Madžarov v sosednjih državah.⁸⁶

Zakon je takoj postal tarča številnih kritik: domače opozicije, ki je smatrala, da gre za "prevaro" Madžarov⁸⁷ ter mednarodne javnosti. Nekateri so ga imeli za vir nasprotij. Drugi so opozarjali, da je zaščita narodnih manjšin predvsem dolžnost držav, v katerih manjšine živijo in da je to tudi nujnost za uspešno vladanje, še posebej v večkulturnih državah.⁸⁸ Z zakonom se je ukvarjala tudi tako imenovana Beneška komisija Sveta Evrope. V svojem stališču je med drugim poudarila, da je interes matičnih držav za svoje manjšine v sosednjih državah sicer legitim, vendar pa države ne bi smele sprejemati ukrepov, ki veljajo zunaj njihovega ozemlja, brez predhodnega soglasja držav, v katerih te manjšine živijo.⁸⁹ Zakon je v svojem poročilu o napredku kandidatki, ki želijo postati članice Evropske unije, kritizirala tudi Evropska komisija. Zapisala je, da je zakon v nasprotju s prevladujočim evropskim standardom zaščite manjšin, zato bi bilo za Madžarsko bolje, če bi vprašanje svojih manjšin v sosednjih državah uredila z dvostranskimi pogodbami oziroma na način, kot je to vprašanje urejeno v sporazumu med Slovenijo in Madžarsko iz leta 1992.⁹⁰ Na zakon so se negativno odzvali tudi v sosednjih državah. Zlasti kritična je bila romunska vlada, ki je menila, da je zakon "diskriminacijski" do vseh drugih državljanov Romunije, "da je v nasprotju z evropskimi normami in da skuša imeti zunajdržavno veljavo".⁹¹ Zaradi ostrih romunskih kritik, ki so povzročile celo napetosti v madžarsko-romunskih odnosih, je madžarska privolila v nekatere koncesije Romuniji. Tako je 22. decembra 2001 z Romunijo podpisala

* * *

⁸⁴ Reisch, "Hungarian Foreign Policy and the Magyar Minorities: New Foreign Policy Prioritets,"

⁸⁵ "Zakon LXII iz leta 2001 o Madžarih, ki živijo v sosednjih državah" (neuradni prevod), *Razprave in gradivo* 38/39. 2001, 418–428.

⁸⁶ Jozsef Szabo, "Budimpešto skrbi vse manjša manjšina," *Delo*, leto 44, št. 171. Ljubljana 27. julij 2002, 4.

⁸⁷ Jozsef Szabo, "Pozitivna diskriminacija," *Delo*, leto 43, št. 10. Ljubljana 8. maj 2001, 5.

⁸⁸ "OVSE kritizira zakon o zaščiti Madžarov," *Večer*, Vol. 57, No. 251. Maribor 30. oktober 2001, 6.

⁸⁹ "OVSE kritizira madžarski zakon o Madžarih v sosednjih državah," *Primorski dnevnik*, Vol. 57, No. 264. Trst 4. november 2001, 18.

⁹⁰ "EU: Zakon je diskriminatoren," *Večer*, Vol. 57, No. 277, Maribor 1. december 2001, 39.

⁹¹ Jozsef Szabo, "Kako ohladiti jezo sosed," *Delo*, leto 43, št. 176. Ljubljana, 2. avgust 2001, 4.

poseben memorandum o razumevanju.⁹² Očitali so ji poskus vmešavanja v pravni sistem Slovaške in kršenje mednarodnega prava.⁹³ Jugoslavija se je odzvala zelo medlo.⁹⁴ Zaradi kritik je morala madžarska vlada le popustiti. Junija 2003 je madžarski parlament sprejel dopolnilo spornega zakona. Dopolnilo med drugim določa, da bo Madžarska pomagala madžarski manjšini pri izobraževanju in kulturnem udejstvovanju le na podlagi dvostranskih dogovorov s sosednjimi državami. V skladu z dopolnilom pa so iz preambule zakona umaknili tudi besedilo o "enotnosti madžarskega naroda", namesto njega pa zapisali, da so "povezani z madžarsko kulturno dediščino."⁹⁵

Jugoslovansko-italijanske odnose po letu 1945 zaznamuje dolgotrajno reševanje občutljivih in spornih vprašanj, med katerimi so bila najbolj problematična: (1) določitev meje med Italijo in nekdanjo Jugoslavijo, (2) izseljevanje pripadnikov italijanske narodnosti iz Jugoslaviji priključenega ozemlja in (3) premoženje izseljenih oseb, ki je ostalo v Jugoslaviji. Vsa ta vprašanja, od katerih vprašanje premoženja oseb, ki je ostalo v Jugoslaviji, vse do danes ni dokončno rešeno, so se močno odražala tudi pri vprašanju priznavanja pravic obeh manjšin.⁹⁶ Položaj italijanske manjšine v Sloveniji (ter na Hrvaškem) in slovenske v Italiji sta po drugi svetovni vojni urejala pariška mirovna pogodba⁹⁷ ter *Posebni statut Svobodnega tržaškega ozemlja*, ki je bil priložen *Memorandumu o soglasju med vladami FLRJ, Italije in Velike Britanije*.⁹⁸ Posebni statut je prenehal veljati z uveljavitvijo *Pogodbe med SFRJ in Republiko Italijo*, sklenjene v Osimu. Pogodba iz leta 1975, ki jo poznamo pod imenom "Osinski sporazum", je načelno uredila pravne vidike suverenosti in državljanstva ter s tem povezanih premoženjskih vprašanj na območju nekdanjega Svobodnega tržaškega ozemlja. Poleg tega pa Osinski sporazum v 8. točki tudi določa, da bosta Italija in Jugoslavija (oziroma Slovenija ter Hrvaška) varovali veljavnost notranjih ukrepov, ki so bili vzpostavljeni med implementacijo omenjenega statuta in naj bi v okviru domačega pravnega reda zago-

* * *

⁹² *Memorandum of Understanding between the Government of the Republic of Hungary and the Government of Romania concerning the Law of Hungarians Living in Neighbouring Countries and issues of bilateral co-operation*, Budapest 22 December 2001.

⁹³ Zlatko Starčević, "Romunija že izsilila spremembo ...," 4.

⁹⁴ *Ljudska prava u tranziciji: Srbija 2001*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, 177–178.

⁹⁵ "Madžarski pralament sprejel dopolnila k statusnemu zakonu," *Primorski dnevnik*, Vol. 59, št. 152. Trst 29. Junija 2003, 22.

⁹⁶ Mariša Zagradnik, "Slovenija-Jugoslavija-Italija po letu 1945, 1. del: Terjatve in dolgovi ob zahodni meji," *Delo*, Vol. 37, No. 233, Sobotna priloga. Ljubljana, 7. Oktober 1995, 32–33.

⁹⁷ *Italian Peace Treaty. United Nations, Treaty Series: Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations*, Vol. 49, No. 747. Paris, the 10th of February 1947.

⁹⁸ *Memorandum of Understanding between the Governments of Italy, The United Kingdom, The United States and Yugoslavia regarded to the Free Territory of Trieste. United Nations, Treaty Series. Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations*, Vol 235. London, the 5th of October 1954.

tavljali pripadnikom manjšin enako raven manjšinskega varstva, kot ga je določal posebni statut. Posebni statut je ostal merilo za zagotavljanje pravic narodnima manjšinama v sosednjih državah.⁹⁹ Pri tem je treba opomniti tudi na italijanske pritiske glede usklajevanja problemov italijanske manjšine v Sloveniji in na Hrvaškem, ki je z novonastalo mejo pripadnikom italijanske manjšine povzročila nekaj težav v medsebojni komunikaciji in delovanju manjšinskih medijev.

Določilo 8. člena Osimske pogodbe je bilo ves čas predmet različnih razlag in vir težav v meddržavnih odnosih. Po zgledu zaščitnih norm za nemško manjšino na Južnem Tirolskem so tudi Slovenci v Italiji ob pomoči matične Slovenije skušali doseči "globalni zaščitni zakon". Vendar ga vse do leta 2001 ni bilo.¹⁰⁰ Slovenija je junija 1992 kot ena držav naslednic nekdanje Jugoslavije z aktom o nostrifikaciji prevzela vsa nasledstva sporazumov nekdanje Jugoslavije z Italijo.¹⁰¹ Hkrati pa je Italija z diplomatsko noto sporočila Sloveniji, da je nasledstvo 46 pogodb "vzela v vednost". Italijanska zunanja politika se je kmalu po izmenjavi not julija 1992 začela vsaj posredno zavzemati za revizijo pogodb, še posebej Osimske, ki so jo nacionalistični politiki in stranke šteli kot "krivični diktat od zunaj".¹⁰² Tako je vprašanje zaščite Slovencev v Italiji ostalo spolitizirano, uskladitev ravni zaščite Italijanov v Istri pa ena najpomembnejših neuresničenih točk Osimskih sporazumov.¹⁰³ Manjšinsko vprašanje tako še v mnogih ozirih ostaja odprto,¹⁰⁴ čeprav je sprejetje zakona velik napredek v odnosih med Italijo in Slovenijo.¹⁰⁵

6. KULTURNA IN POLITIČNA ORGANIZIRANOST ITALIJANSKE IN MADŽAR-SKE MANJŠINE V SLOVENIJI, NA HRVAŠKEM IN V SRBIJI

Čeprav imajo v Sloveniji pripadniki narodnih manjšin pravico, da kandidirajo, volijo in so izvoljeni tudi na strankarskih listah, pa niti pripadniki italijanske niti pripadnike madžarske manjšine niso ustanovili svojih političnih strank. Vzroke za to je treba iskati v njihovem majhnem številu. Se pa pripadniki obeh manjšin

* * *

⁹⁹ Povzeto po obrazložitvi odločbe Ustavnega sodišča Republike Slovenije, št. U-I-283/94, objavljeni v Uradnem listu Republike Slovenije, No. 20/98. Ljubljana 1998.

¹⁰⁰ Lojze Kante, "Osimo in slovenska manjšina," Delo, Vol. 37, No. 260. Ljubljana 10. november 1995, 7.

¹⁰¹ Akt o nostrifikaciji nasledstva sporazumov nekdanje Jugoslavije z Republiko Italijo. Uradni list Republike Slovenije, No. 40/92. Ljubljana 1992, 127–128.

¹⁰² Mojca Drčar-Murko, "Aktualnost zgodovine," Delo, Vol. 37, No. 260, Ljubljana, 10. november 1995, 7.

¹⁰³ Kante, "Osimo in slovenska manjšina" ..., 7.

¹⁰⁴ Zakonska določila za zaščito slovenske manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini. Gazzetta Ufficiale, No. 56. Roma 2001.

¹⁰⁵ Bojan Brezigar, "Zakon za zaščito slovenske manjšine v Italiji," Razprave in gradivo, No. 38/39. 2001, 110–117; Milan Gregorič, "Zakonska zaščita Slovencev v Italiji včeraj, danes in jutri," Primorska srečanja, No. 243, Koper 2001, 454–459.

vključujejo v delo političnih strank "večinskega" naroda – in to precej uspešno. Madžari imajo svojo osrednjo organizacijo Pomurska madžarska narodna samoupravna skupnost s sedežem v Lendavi. Italijani imajo poleg sorodne organizacije Obalna samoupravna skupnost italijanske narodnosti še Unijo Italijanov; ta povezuje tudi Italijane na Hrvaškem.

Na Hrvaškem je od leta 1949 obstajala neodvisna organizacija, ki je predstavljala edinstveno obliko manjšinske kulturne avtonomije. V okviru državnih partijskih struktur je delovala Zveza Madžarov na Hrvaškem, znana tudi kot Madžarska kulturna in izobraževalna zveza, ki je skušala vplivati na področje madžarskih manjšinskih šol, umetniških skupin, na založniško dejavnost, informacijske medije, jezikovno politiko in odnose z Madžarsko.¹⁰⁶ Ker ta organizacija ni uspela uresničiti pričakovanj manjšinske zaščite po politični ravni, se je leta 1990, takoj po prvih večstrankarskih volitvah, na Hrvaškem oblikovala Madžarska ljudska stranka. Vendar pa je zaradi majhnosti in tudi strukture ta stranka kmalu postala izolirana tudi s strani večjega dela Madžarov na Hrvaškem. Vojna na Hrvaškem je močno prizadela poselitvena območja Madžarov, zato je večina organizacijske sheme madžarske manjšine prenehala obstajati. Del pripadnikov madžarske skupnosti se je pred vojno nevarnostjo izselil, med drugim tudi na Madžarsko. Februarja 1992 je prezidij odpoklical Józsefa Csörgösa, ki je bil do tedaj predsednik obeh prej imenovanih madžarskih organizacij. Parlamentarne volitve avgusta 1992 so okrepile kredibilnost reformistov, potem ko je njihov podpredsednik Ferenc Faragó dobil večinsko podporo madžarske skupnosti. Faragó je bil edini predstavnik madžarske manjšine v hrvaškem *Saboru*.¹⁰⁷

V Vojvodini je madžarska manjšina vse do razpada nekdanje SFRJ uveljavljala svoje politične pravice v okviru socialističnega sistema. Kot posledica padca pokrajinskega vodstva "avtonomistov" oktobra 1988 in uveljavitve nove ustave v Srbiji marca 1989, je Vojvodina (enako kakor Kosovo) izgubila svoj nekdanji (dokaj ugoden) status sub-republike. Od tedaj je pomembne odločitve sprejemalo srbsko republiško vodstvo zgolj v Beogradu. Leta 1989 je bila ustanovljena Demokratična zveza Madžarov v Vojvodini (*Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége* – VMDK). Bila je družbena organizacija, ne pa politična stranka. Njihovo poslanstvo je bilo skrbeti za individualne in kolektivne človekove pravice Madžarov v Vojvodini. Od srbskega vodstva so zahtevali proporcionalno zastopstvo v zakonodajnih, izvršilnih in sodnih telesih, svobodo pri rabi jezika v javnosti, dostop do medijev v lastnem jeziku, enake možnosti v gospodarskem in družbenem življenju, izobraževanje v lastnem jeziku na ravni osnovnega in srednjega šolstva ter prosto komunikacijo z državo matičnega naroda in z mednarod-

* * *

¹⁰⁶ Ferenc Mák, "A Horvátországi Magyarok Szövetségének szerepe művelődési életünk fejlesztésében," *Horvátországi Magyarok Szövetségének évkönyv 1*. Eszék: HMSZ, 1979, 149–151.

¹⁰⁷ Székely, "The Hungarian Minority in Croatia and Slovenia ...," 484–486.

nimi manjšinskimi organizacijami.¹⁰⁸ Ko so enote jugoslovanske armade konec junija 1991 napadle Slovenijo in avgusta še Hrvaško, je bila VMDK med prvimi, ki je protestirala proti samodestruktivni vojni. Vodstvo VMDK je bilo kmalu obtoženo vohunskega sodelovanja s CIA in Vatikanom in priprave ponovne združitve Vojvodine z Madžarsko. Kljub hudim pritiskom s strani Miloševićevega režima je VMDK predstavljala legitimno množično organizacijo, ki je zastopala interese Madžarov v Vojvodini.¹⁰⁹ Spomladi 1992 je predstavila "trivrstni program", ki je vključeval kulturno avtonomijo, lokalno samoupravo in po možnosti tudi teritorialno avtonomijo. Ta program so srbske oblasti zavrgle kot poskus secesije.¹¹⁰ Ker je VMDK svoje zahteve naslavljalo bolj na mednarodno skupnost kot pa da bi jih skušalo uresničiti znotraj jugoslovanskega političnega sistema, je del članov leta 1994 ustanovil Zvezo vojvodinskih Madžarov (*Vajdasági Magyar Szövetség – VMS*), ki je po priljubljenosti kmalu prehitela VMDK.¹¹¹ Zahteve "trivrstnega programa" so – neformalno – na srbsko vlado naslavljali tudi iz Budimpešte, kar je še poslabšalo odnose med VMDK in srbskimi oblastnimi strukturami. Odnosi med vojvodinskimi Madžari in Srbi so se še poslabšali leta 1999, ko je prišlo do vojaške intervencije sil zveze NATO na ZRJ; Madžarska je tedaj nudila pomembno logistično podporo koalicijskim silam. V zadnjih letih sicer niso zabeležili večjih medetničnih incidentov, vendar ostajajo odnosi še razmeroma napeti, stvarni položaj Madžarov v Vojvodini pa že zaradi slabih gospodarskih razmer v Srbiji ne vzpodbuden.

7. NAMESTO ZAKLJUČKA: FUNKCIJE MANJŠIN IN NJIHOVE PERSPEKTIVE

V obdobju klasičnega razvoja evropskih nacionalnih držav v 19. in 20. stoletju so bile narodne manjšine neželen pojav zlasti perifernih območij. Vojaško in diplomatsko osvojeni teritoriji so bili pogosto naseljeni s pripadniki manjšin, ki so se jih skušale oblasti na različne načine znebiti ali jih vsaj močno zmanjšati. Čeprav je izrecno varstvo manjšin že obstajalo, je bil njegov učinek zelo skromen. Meje so bile varovane, manjšine pa vedno predmet asimilacijskih prizadevanj. Čeprav se je negativen odnos do narodnih manjšin obdržal tudi v razvitih in demokratičnih državah Evrope, se je v splošnem zavedanje o pomenu in vlogi manjšin v obmejnih območjih bistveno spremenilo. Na deklarativni (in žal nič več) ravni je manjšinam odmerjena velika pozornost, medtem ko je dodeljevanje in uresničevanje posebnih pravic njihovim pripadnikom ostalo notranja zadeva držav ter

predmet bilateralnih meddržavnih odnosov. Z odpiranjem meja in povečevanjem čezmejnega sodelovanja so manjšine pridobile nekatere povsem stvarne priložnosti. Ker so pripadniki manjšin ponavadi dvojezični, poznajo pravni in ekonomski sistem, navade, mentaliteto in različne posebnosti ter lažje vzpostavljajo stike na obeh straneh meje, so se zelo hitro izkazali ne le kot nosilci, temveč tudi vzpodbujevalci čezmejnega sodelovanja. Tako se je posebej na slovenski zahodni meji (z Italijo) po sprejemu in ratifikaciji Osimskih sporazumov, ki so obmejnemu prebivalstvu dopuščali pogostejše prečkanje državne meje in različne oblike gospodarskega delovanja, razvila ena najbolj dinamičnih meja z visoko frekvenco prehodov in s številnimi gospodarskimi učinki. Imamo torej primere dobre prakse.

Madžarske in italijanske manjšinske skupnosti naseljujejo predvsem obmejna območja, ki so največkrat tudi periferna. Strukturne slabosti celotnih obmejnih območij so neugodne, kar slabi dejanski položaj manjšin, saj se demografsko krčijo in gospodarsko slabijo. Manjšine so bile in so ponekod še vedno konfliktni potencial in predmet sporov. Zaradi dvojezičnosti, dvokulturnosti, poznavanja ljudi in situacij v obmejnem prostoru pa se v zadnjih desetletjih predvsem v razvitejših okoljih uveljavljajo kot zelo dobrodošel razvojni človeški potencial. Nastopajo kot nosilci različnih čezmejnih dejavnosti in povezovanj, od preprostejših opravil na področju trgovine, kulturne izmenjave in nekaterih področij gospodarskega sodelovanja, do zahtevnejših postopkov na področju podjetništva, managementa, bančništva, zavarovalništva in vodenja projektov. Za te dejavnosti so potrebni visoko kvalificirani in motivirani kadri, ki so dobro integrirani tako v večinsko okolje kot povezani z državo matičnega naroda. Varstvo manjšin lahko tukaj pokaže tudi pozitivne ekonomske učinke. Proučevanje funkcij manjšin ob slovenskih mejah je to vlogo dokazalo zlasti za Slovence v Italiji in Avstriji; z njihovo asistenco je v slovensko ekonomsko okolje prišla večina večjih italijanskih in avstrijskih podjetij. Nasprotno pa je izkoristek Italijanov in Madžarov na gospodarskem področju v Sloveniji izjemno skromen. V tej luči je videti visok manjšinski standard pravzaprav kontraproduktiven: razvejan sistem različnih izobraževalnih, kulturnih in političnih ustanov manjšine, ki so večinoma proračunsko financirani, je posrkal večino kvalificiranega manjšinskega kadra in ga za angažiranje na gospodarskem področju ni več. Poleg tega pa gre tudi za določen šok: tudi jezik in kultura sta se znašla na tržišču. Odnosi so postali vzajemni. Manjšine na to očitno niso bile pripravljene. Uresničitev visokih pravnih norm je torej mogoče doseči le z ustrezno kadrovske strukturo. Zmanjševanje proračunskih sredstev je splošni trend vse Evrope. Če bodo manjšine hotele preživeti, bodo morale bistveno bolj razvijati iniciativnost in konkurenčnost v domačem okolju in tam postajati najboljše partner. Dolžnost državnih institucij pa je, da jim nudijo institucionalno podporo. Človeški faktor je v kontekstu globalizirane informacijske družbe pač pomembnejši kot kdajkoli v dosedanji zgodovini.

* * *

¹⁰⁸ *Ethnic Hungarians in Ex-Yugoslavia*. S.O.S. Transylvania. Ottawa 1993, 3, 8-9, 10-13.

¹⁰⁹ Arday, "Hungarians in Serb-Yugoslav Vojvodina since 1944," ..., 478-480.

¹¹⁰ Perica Vučinić, "Vlast i manjine," *Vreme International*, Vol. 6, No. 238. Belgrade, 15 May 1995, 23-24.

¹¹¹ Andrej Ivanji, "Dogovor, a ne konflikt," *Vreme International*, Vol. 6, No. 238. Belgrade, 15 May 1995, 24.

Madžarska in italijanska manjšina na Hrvaškem in v Srbiji imata kljub številčni moči dokaj skromne možnosti uveljavljanja povezovalne vloge v odprti čezmejni komunikaciji. Najnovejše izkušnje so grenke in ne dajejo veliko upanja, da bi bilo mogoče hitro premostiti mentalne bariere, ki so nastale v dobrem desetletju po razkroju nekdanje skupne države. Občutek ogroženosti zaradi dosedanjega razvoja političnih in ekonomskih odnosov na strani manjšin in strahu pred secesijskimi ideologijami številčnih manjšin na strani zlasti srbske države (ki je de facto že skoraj izgubila Kosovo) je močnejši od perspektiv, ki bi jih lahko nudilo pospešeno sodelovanje v obmejnih, praviloma perifernih območjih. Toda zdi se, da niti pripadniki manjšin niso zaslutili lastnih moči in razvojnih možnosti in verjetno prepogosto posegajo po zgolj pravnih in političnih regulativih (zahteve po varstvu manjšin), zanemarjajo pa funkcionalne vidike manjšinskega človeškega potenciala. Zato bo pot do dobrih medetničnih odnosov verjetno še dolga.

KRAJ BIVANJA IN SOCIALNA STRUKTURA SLOVENCEV V BOSNI IN HERCEGOVINI PO PODATKIH LJUDSKEGA ŠTETJA IZ LET 1921 IN 1948

PLACE OF RESIDENCE AND SOCIAL STRUCTURE OF SLOVENES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ACCORDING TO THE 1921 AND 1948 POPULATION CENSUSES

Geographic settlement of Slovenes in Bosnia and Herzegovina is ascertained on the basis of the 1921 and 1948 population censuses. The shares of urban and rural population of Slovene nationality in individual settlements is analyzed. Based upon the 1948 population census data which offer social, age pertaining and gender structure of the respective population, the article states local, social and religious characteristics of the Slovene mother tongue population between the two wars.

The analysis of the enclosed 1921 and 1948 population censuses tables provides a complex picture of geographic dispersion of the Slovene population in Bosnia and Herzegovina. The Slovenes did not live in condensed groups, but were mixed with other nations. The majority of the Slovene mother tongue population was settled in four largest urban centers: Sarajevo, Tuzla, Mostar and Banja Luka. The largest share of Slovene urban population lived in Sarajevo. For fear of assimilation Slovenes founded the first Slovene association in Sarajevo, Slovensko omizje.

Based on the study of geographical, socio-economic and religious characteristics of Slovenes in this territory, the mosaic of their social role and the attitude of Bosnia and Herzegovina towards settlers from Slovenia is presented.

Keywords: Bosnia-Herzegovina, Slovenes, places of settlement, social status

Avtorica v prispevku na podlagi ljudskih štetij iz let 1921 in 1948 ugotavlja geografsko naseljenost Slovencev v Bosni in Hercegovini. Analizira delež mestnega in kmečkega prebivalstva slovenske narodnosti po posameznih krajih Bosne in Hercegovine. S pomočjo podatkov ljudskega štetja iz leta 1948, ki podajajo tudi socialno, starostno in spolno strukturo prebivalstva v Bosni in Hercegovini, pa ugotavlja krajevne, socialne in verske značilnosti prebivalstva s slovenskim maternim jezikom med obema vojnama.

Analiza priloženih tabel ljudskih štetij iz leta 1921 in 1948 nam daje celovito sliko geografske razpršenosti slovenskega prebivalstva na območju Bosne in Hercegovine. Niso živeli v strnjениh skupinah, temveč pomešani z drugimi narodi. Večina prebivalstva s slovenskim maternim jezikom je bila naseljena v štirih takrat največjih urbanih središčih Bosne in Hercegovine: v Sarajevu, Tuzli, Mostarju in Banja Luki. Največ slovenskega mestnega prebivalstva je bilo v Sarajevu. Slovenci so zaradi strahu pred asimilacijo ustanovili v Sarajevu prvo slovensko društvo Slovensko omizje, ki je nastalo na nacionalni osnovi.

Na osnovi navedene študije o geografskih, socialnoekonomskih in verskih značilnostih Slovencev v Bosni in Hercegovini je predstavljen mozaik njihove družbene vloge in odnos Bosancev in Hercegovcev do naseljenih Slovencev.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, Slovenci, kraji naselitve, družbeni položaj

V prispevku na podlagi ljudskih štetij iz let 1921 in 1948 ugotavljam geografsko naseljenost Slovencev v Bosni in Hercegovini. Rezultati statistične študije, demografski podatki ter primerjava sprememb števila Slovencev v Bosni in Hercegovini leta 1921 in 1948 omogočajo analizirati delež mestnega in kmečkega prebivalstva slovenske narodnosti po posameznih krajih Bosne in Hercegovine. S primerjavo podatkov ljudskega štetja iz leta 1948 o socialni, starostni in spolni strukturi slovenskega prebivalstva v Bosni in Hercegovini lahko ugotovljamo geografske, socialno-ekonomske in verske značilnosti Slovencev v posameznih krajih. Za analizo nekdanjega etničnega stanja ter položaja in vloge Slovencev v Bosni in Hercegovini sem, s potrebno kritično presojo, pregledala izdaje časnika Slovenec in Slovenski narod med letoma 1919 in 1929.

V Bosni in Hercegovini zasledimo Slovence že v srednjem veku, ko so se tja naseljevali posamezno. Najbolj znan med njimi je bil Benedikt Kuripečič, ki je leta 1530 kot tolmač v poslanstvu kralja Ferdinanda I. potoval k osmanskem sultanu Sulejmanu v Carigrad. Na tem potovanju je veliko časa preživel v Bosni. O tem priča njegov potopis z naslovom "*Wegrays Ko. May. Potschafft gen Constantinopel zu den Turkisschen Kayser Soleyman Ano rrr (MDXXXI)*", ki je bil leta 1531 objavljen v Augsburgu. V njem je nanizal mnogo podatkov in ilustracij o takratni Bosni in Hercegovini, njeni pokrajini, prebivalcih in življenju v njej. To je ena redkih knjig, ki je v takratni Evropi odkrila pomembne podatke o balkanskih deželah, še posebej o Bosni.¹

V zadnjih desetletjih osmanske vladavine so Slovenci zaradi sezonskega dela pogosteje prihajali v Bosno in Hercegovino; predvsem slovenski gozdni delavci iz Kranjske in Primorske kot delovna sila pri izkoriščanju gozdov.

Z avstro-ogrsko okupacijo Bosne in Hercegovine leta 1878 se prične načrtno in intenzivnejše naseljevanje Slovencev. Avstro-ogrška vlada je vzpodbujala naseljevanje ljudi iz drugih pokrajin Avstro-Ogrske, še zlasti iz slovenskih; ti so nedvomno odigrali pomembno vlogo v upravi, izgradnji industrije in prometnic, pri ustanavljanju prosvetnih, kulturnih in znanstvenih ustanov, v šolstvu in v tistih sektorjih gospodarstva, kjer je bila pomembna nekoliko bolj strokovna in izobražena delovna sila.

Z novimi smernicami razvoja Bosne in Hercegovine v avstro-ogrski monarhiji so Slovence vabili, da bi organizirali določene gospodarske panoge in pomagali v upravi dežele. Bili so različnih poklicev – od gozdarskih delavcev in rudarjev do železničarjev, uradnikov, podjetnikov, industrijskih in obrtnih delavcev,

* * *

¹ Marija Dolinšek-Divčič, Slovenci v Bosni in Hercegovini. V: Slovensko izseljenstvo, Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice, Ljubljana 2001, 301-306 (dalje M. Dolinšek-Divčič: Slovenci v Bosni in Hercegovini).

intelektualcev, duhovnikov, učiteljev, kulturnih in znanstvenih delavcev. Čeprav Bosna ni bila agrarna dežela, ki bi lahko vabila tudi slovenske kmete, pa sta v času habsburške monarhije v Bosni nastali dve večji slovenski kolonistični naselji, in sicer prva v bližini Prnjavora, druga pa kot vas Slatina v Ljevčeh polju.²

Prvo ljudsko štetje v novoustanovljeni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) je bilo 31. januarja leta 1921.³ To je med drugim ugotavljalo tudi materni jezik prebivalstva, razpolagamo pa tudi z določenimi podatki o verski pripadnosti slovenskega prebivalstva kot posledico naseljevanja Slovencev v Bosno in Hercegovino med letoma 1878 in 1914.

Po uradnih podatkih avstrijskega ljudskega štetja iz leta 1910 je živelo na območju Bosne in Hercegovine 3.108 Slovencev. Tedaj so ugotavljali materni jezik le za civilno prebivalstvo.⁴ Primerjava teh podatkov o številu Slovencev s podatki iz leta 1921 nam pokaže, da je bilo leta 1921 v Bosni in Hercegovini nekoliko več Slovencev, in sicer izključno zaradi naravnega prirastka.

Rezultati ljudskega štetja iz leta 1921 niso objavljali navzkrižnih podatkov o nacionalni in verski pripadnosti prebivalcev v Kraljevini SHS. Je pa ljudsko štetje iz leta 1921 ugotavljalo versko strukturo prebivalstva. Na podlagi teh podatkov smo lahko ugotovili, v katere kraje v Bosni in Hercegovini so se Slovenci naseljevali glede na večinsko versko pripadnost prebivalcev določenega kraja.

Podatki ljudskega štetja iz leta 1931 so za potrebe ugotavljanja stanja prebivalstva po jezikovni strukturi neuporabni, saj so v skladu s prevladujočimi unitarističnimi tendencami v politiki stare Jugoslavije ugotavljali jezikovno pripadnost za Srbe, Hrvate in Slovence skupaj. Zato po podatkih ljudskega štetja iz leta 1931 ni mogoče ugotavljati števila Slovencev v Bosni in Hercegovini.⁵

Kazalec sprememb, ki so jih prinesli ukrepi gospodarske politike v stari jugoslovanski državi za naselitev in socialno strukturo Slovencev v Bosni in Hercegovini, je šele prvo ljudsko štetje iz leta 1948.⁶

Podatki ljudskega štetja iz leta 1948 zrcalijo socialno, poklicno in starostno strukturo slovenskega prebivalstva, na katero je vplivala ekonomska politika stare

* * *

² Vera Kržišnik-Bukić, Položaj in vloga Slovencev v jugoslovanskem prostoru. V: Svobodna misel, 26. 6. 1992, št. 13, 37.

³ Definitivni popis stanovništva od 31. januara 1921, letnik 467, Sarajevo 1932, 130–247 (dalje Definitivni popis stanovništva od 31. januara 1921).

⁴ M. Dolinšek-Divčič, Slovenci v Bosni in Hercegovini, 301–306.

⁵ Wilhelm Winkler, Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten, Universitäts - Verlagsbuchhandlung, Wien; Leipzig 1931, 208–211.

⁶ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948, letnik IX, Federativna narodna republika Jugoslavija, Beograd 1954: Stalno stanovništvo po narodnosti, pregled po područjima mestnih i gradskih narodnih odbora, 417–436; Stalno stanovništvo po spolu, narodnosti, zanimanju i grupama starosti, 128–145 (dalje Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948).

Jugoslavije. V rezultatih ljudskega štetja iz leta 1948 opazimo tudi delne spremembe, ki se kažejo v zmanjševanju števila slovenskega prebivalstva in njegovi geografski naselitvi. Te spremembe je povzročila druga svetovna vojna in ukrepi nove komunistične oblasti. Med drugo svetovno vojno se je namreč povečalo naseljevanje Slovencev v Bosno in Hercegovino. To je bilo posledica ukrepov nemških okupacijskih oblasti v Sloveniji, ki so že poleti 1941 začele prisilno izseljevati Slovence. Tako je bilo do leta 1945 v dvaindvajset krajeh v Bosni in Hercegovini izseljenih okoli pet tisoč oseb.⁷

Kategorije obeh ljudskih štetij, tako iz leta 1921 kot 1948, niso primerljive. Ljudsko štetje 1921 je namreč ugotavljalo materni jezik prebivalcev, medtem ko so leta 1948 ugotavljali narodnost in materni jezik prebivalcev Federativne ljudske republike Jugoslavije.⁸

Na podlagi podatkov ljudskega štetja iz leta 1948 o socialni, starostni in spolni strukturi prebivalstva smo tako ugotavljali krajevne, socialne in verske značilnosti prebivalstva s slovenskim maternim jezikom. Statistična analiza ljudskega štetja iz leta 1948 nam namreč med drugim razkriva tudi geografske, socialno-ekonomske in verske značilnosti Slovencev ter krajev njihove naselitve v Bosni in Hercegovini. Zato lahko razumemo njihovo družbeno vlogo ter pisni in v kolektivni zavesti izpričan odnos Bosancev in Hercegovcev do naseljenih Slovencev. O tem sta med letoma 1919 in 1929 poročala tudi časnika Slovenec in Slovenski narod.

2. GEOGRAFSKA NASELJENOST SLOVENCEV PO PODATKIH LJUDSKEGA ŠTETJA IZ LETA 1921

Po podatkih ljudskega štetja Kraljevine SHS iz leta 1921 je na območju Bosne in Hercegovine prebivalo 4.682 oseb, ki so za svoj materni jezik navajale slovenščino.⁹

Analiza geografske naseljenosti nam pove, da so bili Slovenci zelo razpršeno naseljeni in brez številčne veljave tako v podeželskih kot v mestnih naselbinah. Večina prebivalstva s slovenskim maternim jezikom je bila strnjena v štirih takrat največjih urbanih središčih Bosne Hercegovine: v Sarajevu, Tuzli, Mostarju in Banja Luki. V naštetih urbanih centrih je živelo 2.113 Slovencev, kar je polovica naseljenih Slovencev v Bosni in Hercegovini. Če k tem glavnim mestom takratnih upravnih enot – okrožij prištejemo še 55 krajeh, ki so imeli določene značilnosti

* * *

⁷ M. Dolinšek-Divčič, Slovenci v Bosni in Hercegovini, 301–306; 128–145.

⁸ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948, 417–436.

⁹ Definitivni popis stanovništva od 31. januara 1921, 130–247.

urbane naselbine in v katerih je živelo 812 Slovencev, je bilo od skupnega števila v Bosni in Hercegovini živečih Slovencev kar 2.925 takih, ki jih lahko prištevamo k mestnemu prebivalstvu. Iz statistične analize lahko razberemo, da je živelo v enem manjšem bosansko-hercegovskem mestu povprečno 30 Slovencev. Slovenci niso živeli v večjih skupinah, temveč so bili pomešani s pripadniki drugih narodov.

Tabela 1: Slovensko mestno prebivalstvo v Bosni in Hercegovini leta 1921

	Sarajevo	Tuzla	Mostar	Banja luka	Ostalih 55 mestnih središč	Skupaj
Število Slovencev	1185	345	307	276	812	2925
%	40,5	11,8	10,5	9,4	27,9	100

Tabela zastopanosti slovenskega mestnega prebivalstva v Bosni in Hercegovini kaže, da je največ slovenskega prebivalstva živelo v Sarajevu, in sicer 40,5 odstotka vseh v mestih živečih Slovencev. O pomembni vlogi Slovencev v družbenem življenju v Sarajevu poroča tudi časnik Sarajevska Jugoslavija. Leta 1919 se je namreč tedanja Kadračićeva ulica preimenovala v Koroščevo ulico.¹⁰

Pred prvo svetovno vojno so bili Slovenci večinoma mestni uradniki z urejenim društvenim življenjem. Veliko Slovencev je v Sarajevu delalo v različnih oddelkih deželne vlade, na srednjih šolah in železnici. Nekoliko manj jih je opravljalo odgovorne in pomembne funkcije: bili so direktorji gimnazij, šolski inšpektorji, šefi tiskarskega in sanitetnega oddelka pri deželni vladi in svetovalci vlade.

Leta 1897 so v Sarajevu v gostilni znanega sarajevskega Slovenca Vidmarja ustanovili prvo slovensko društvo z imenom Slovensko omizje. Društvo se je na pobudo nekaterih članov leta 1909 reorganiziralo in preimenovalo v Slovenski klub. Slovenski klub je deloval nepretrgoma med letoma 1910 in 1941. Zanj je bila značilna kulturno-prosvetna dejavnost s posebnim poudarkom na negovanju slovenskega jezika, kulture in tradicije in ter ohranjanju kulturnih vezi s Slovenijo.¹¹

O delovanju Sarajevskega kluba in njegovi kadrovske strukturi je decembra 1924 obširneje poročal časnik Slovenec: "Odbor Slovenskega kluba v Sarajevu se je takole konstruiral: predsednik – dr. Ferdo Pronj – upravni sodnik; podpredsednik – Franc Darničer – ravnatelj podružnične Zadrugne gospodarske

* * *

¹⁰ Slovenec, Dnevne novice, letnik 47, 18. 5. 1919, št. 114, 4.¹¹ M. Dolinšek-Divčić, Slovenci v Bosni in Hercegovini, 301–306.

banke Sarajevo; tajnik – dr. Anton Kržišnik – tajnik upravnega sodišča; blagajnik I. Stanko Sušnik – ravnatelj podružnične Vzajemne zavarovalnice Sarajevo; blagajnik II. Franjo Kos – poštni kontrolor; knjižničar Alojzij Grom – geodet agrarne direkcije; hišni gospodar Ivan Janko – poslovodja tobačne tovarne; ostali odborniki: Janko Smerekar – upravitelj opekarne, Ivan Železnik – zasebni uradnik, gđč. Luiza Šubič – uradnica; revizorja – Josep Ušeničnik – major v. p.; Josip Perhaj – rokodelec."¹²

Slovensko prebivalstvo zasledimo še v 219 naselbinah na podeželju, kjer je skupaj živelo 1.757 Slovencev. Analiza je pokazala, da so v vaseh, kjer so živeli prebivalci ostalih narodnosti, v povprečju živeli le trije Slovenci. Gre za razkropljenost posameznih slovenskih družin v vaških naseljih. Sklepamo torej lahko, da ni bilo strnjenih vaških naselij s slovenskim prebivalstvom, ki pa je pustilo opazno sled v razvoju in modernizaciji kmetijstva. O tem je pisal tudi Slovenski narod: "Umril je t. m. v Bos. Gradiški naš rojak g. Fanjo Dular; v. pok., nadveterinar in posestnik, v letu 64 svoje starosti. Franjo Dular se je rodil l. 1860 v Podborštu v občini Mirnopoški na Dolenjskem. Gimnazijo je obiskoval v Novem mestu, veterinarsko visoko šolo na Dunaju. Služboval je nekaj let v Beljaku, pozneje v Bosni. Zaslužno je njegovo delovanje v stroki živinozdravilstva in živinoreje. Spisal je gospodarsko poučne knjige: Domači živinozdravnik, Umna živinoreja, Gospodarski nauki in še več drugih poučnih knjig. Na vso moč se je prizadeval, da bi preživel poslednje dni na domači slovenski zemlji, katero je neizmerno ljubil, a usoda je hotela drugače. Nj. Vel ga je odlikoval z redom Sv. Save IV. razreda. Počivaj sladko v zemlji ob Savi, ki Ti naj prinaša pozdrave iz domovine."¹³

Tabela 2: Slovensko kmečko prebivalstvo v Bosni in Hercegovini leta 1921

	Banja luka	Bihač	Mostar	Sarajevo	Travnik	Tuzla	Skupaj
Število kmečkih naselbin	78	18	21	39	32	31	219
Število prebivalcev	646	121	62	325	462	141	1757
%	36,8	6,9	3,5	18,5	25,3	8,0	100

Iz tabele zastopanosti slovenskega kmečkega prebivalstva po posameznih okrožjih Bosne in Hercegovine lahko ugotovimo, da je bil večji del slovenskega

* * *

¹² Slovenec, Dnevne novice, letnik 52, 6. 12. 1924, št. 279, 3.¹³ Slovenski narod, Dnevne novice, letnik 57, 20. 1. 1924, št. 17, 5.

kmečkega prebivalstva naseljen v severni in srednji Bosni. Po tedanji upravni razdelitvi je severna Bosna obsegala okrožja Bihać, Tuzlo in Banja Luko in je imela kar 78 kmečkih naselbin. Osrednja Bosna je zajemala okrožji Sarajevo in Travnik, kjer je živelo 44,5 odstotka vsega slovenskega kmečkega prebivalstva. V Hercegovini je tako živelo le 3,7 odstotka slovenskega kmečkega prebivalstva.

Tabela 3: Primerjava kmečkega in mestnega prebivalstva v Bosni in Hercegovini leta 1921

kmečko prebivalstvo	mestno prebivalstvo	skupaj
1.757	2.925	4.682
37,5%	62,5%	100%

Po statistični analizi podatkov ljudskega štetja iz leta 1921 ugotavljamo, da je na območju Bosne in Hercegovine na vsakih 100 Slovencev kar 63 prebivalcev s slovenskim maternim jezikom živelo v mestih, 37 Slovencev pa na podeželju. Navedeni podatki kažejo tudi na veliko zastopanost Slovencev med mestnimi poklici, kjer so opravljali svoja dela kot uradniki, obrtniki in delavci.

Iz ljudskega štetja iz leta 1921 je razvidna tudi verska struktura prebivalstva. Na podlagi teh podatkov smo ugotovili, v katere kraje so se Slovenci naseljevali glede na večinsko versko pripadnost tamkajšnjih prebivalcev. Da bi odgovorili na to vprašanje, smo za vsak kraj posebej analizirali delež pravoslavne, katoliškega in muslimanskega prebivalstva. Nato smo sešteli število Slovencev v krajih, kjer so imeli, po ljudskem štetju iz leta 1921, večino pripadniki pravoslavne, katoliške in muslimanske vere. Tako je bilo od 219 vaških naselbin 99 takih, v katerih so prevladovali pripadniki pravoslavne vere in je v njih prebivalo 741 Slovencev. V 61 naselbinah so bili v večini katoličani s 1.080 naseljenimi Slovenci, v 59 naseljih z večinoma muslimanskim prebivalstvom pa je prebivalo 2.861 Slovencev.

Potrditev pomembne vloge Slovencev v verskem življenju in začetek širjenja katoliške zavesti med slovenske prebivalce v Bosni in Hercegovini pomeni imenovanje našega rojaka Antona Prešerna za rektorja katoliškega semenišča v Sarajevu leta 1919.¹⁴

Vojno obdobje med letoma 1941 in 1945 je nedvomno povzročilo določene spremembe, tako v krajevni lociranosti slovenskega prebivalstva kot tudi v njihovi socialni strukturi. Čeprav popisa iz let 1921 in 1948 nista enaka in primerljiva, lahko iz prvega popisa prebivalstva v novi Jugoslaviji zaznamo določene spremembe tako pri domačem prebivalstvu na splošno kot tudi pri Slovencih, prise-

* * *

¹⁴ Slovenec, Dnevne novice, letnik 47, 30. 1. 1919, št. 1, 2.

ljenih na območje Bosne in Hercegovine. Spremembe so bile posledica dogajanja v predvojni Jugoslaviji in med drugo svetovno vojno.

3. SOCIALNO-EKONOMSKA STRUKTURA SLOVENSKEGA PREBIVALSTVA PO PODATKIH LJUDSKEGA ŠTETJA IZ LETA 1948

Po podatkih ljudskega štetja iz leta 1948 je na območju Bosne in Hercegovine živelo 4.338 prebivalcev slovenske narodnosti.

Tabela 4: Primerjava podatkov ljudskega štetja iz let 1921 in 1948

	leto 1921	leto 1948
mestno prebivalstvo	2.925	2.940
kmečko prebivalstvo	1.757	1.398
število vseh Slovencev	4.682	4.338

Podobno kot leta 1921 je večina slovenskega prebivalstva živela v štirih največjih mestnih naseljih Bosne in Hercegovine; skupno torej 2.940 Slovencev oziroma 67,8 odstotka vsega slovenskega prebivalstva. Leta 1948 je na podeželju živelo le 1.398 Slovencev oziroma 32,2 odstotka kmečkega prebivalstva. Primerjava podatkov o mestnem prebivalstvu pokaže, da se je najbolj povečalo število Slovencev v Banja Luki, in sicer skoraj za 100 odstotkov. V Sarajevu se je povečalo število slovenskega prebivalstva za 19 odstotkov, upadlo pa je število slovenskega mestnega prebivalstva v Mostarju in Tuzli. Močna koncentracija slovenskega prebivalstva v mestih leta 1948 je posledica emigracije slovenskega prebivalstva iz bosansko-hercegovskega podeželja. Emigracijski tokovi s podeželja v mesto so bili posledica vojne in načrtne industrializacije po njej. Leta 1921 je v vaški naselbini Janjci v okrožju Travnik prebivalo 242 Slovencev, medtem ko se leta 1948 ta vas ne pojavlja več kot posebno naselje. Kot posebnost omenimo še industrijsko središče Zenica, kjer leta 1921 statistično ne zasledimo nobenega Slovenca. Po ljudskem štetju iz leta 1948 se je v Zenico priselilo kar 355 Slovencev, kar povezujemo z začetki razvoja industrije.

Statistična analiza spolne strukture je pokazala, da je bilo po ljudskem štetju iz leta 1948 med 4.338 prebivalci slovenske narodnosti na območju Bosne in Hercegovine 2.224 moških in 2.114 žensk. V primerjavi s celotnim številom slovenskega prebivalstva na območju Bosne in Hercegovine je bilo med njimi 2.752 aktivnih prebivalcev slovenske narodnosti in 1.586 vzdrževanih družinskih članov. Iz podatkov o starostni strukturi lahko še razberemo, da je bil med

Slovenci delež aktivnega prebivalstva neprimerno višji kot pri ostalih narodih v Bosni in Hercegovini.

Tabela 5: Starostna struktura slovenskega prebivalstva v Bosni in Hercegovini leta 1948

	število slovencev leta 1948	%
starejši nad 60 let	454	10
osebe od 15. do 60. leta	3.137	72,3
otroci do 14. leta	747	17,2
vsi Slovenci	4.338	100

Manjše število slovenskih otrok lahko delno pripišemo postopni asimilaciji slovenskega prebivalstva, deloma pa tudi odseljivanju slovenskih družin v Slovenijo. Iz tabele sklepamo, da so bili Slovenci v Bosni in Hercegovini del aktivnega prebivalstva, saj je bila večina stara od 15 do 60 let.

Po poklicni strukturi je ljudsko štetje iz leta 1948 razvrščalo prebivalstvo v naslednje kategorije:

- delavci in vajenci v proizvodnji,
- aktivni uslužbenci in nameščenci,
- obrtniki in trgovci,
- upokojenci,
- svobodni poklici,
- kmetje,
- od države vzdrževane osebe.¹⁵

* * *

¹⁵ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948, 128–436 in 206–279.

Tabela 6: Poklicna struktura slovenskega prebivalstva v Bosni in Hercegovini leta 1948

poklici	število Slovencev
aktivni uslužbenci	2.010
delavci	1.301
kmetje	392
upokojenci in vzdrževane osebe	435
obrtniki	113
zasebniki	49
trgovci	29
svobodni poklici	9
skupaj	4.338

V primerjavi z letom 1921 se je leta 1948 med Slovenci povečalo število aktivnih uslužbencev, kar je bila posledica emigracijskih tokov slovenskega prebivalstva v mestna središča Bosne in Hercegovine. Statistična analiza je tudi pokazala, da je bilo 90,9 odstotka Slovencev uradnikov, obrtnikov in delavcev, s kmetijstvom pa se je leta 1948 ukvarjalo le 9 odstotkov slovenskega prebivalstva.

Iz analize poklicne strukture prebivalstva lahko ugotovimo še, da se je slovensko prebivalstvo množično naseljevalo v Bosno in Hercegovino predvsem med letoma 1910 in 1940, in sicer zaradi ekonomske krize. Njihova poklicna struktura se je izoblikovala v obdobju 1910–1920, medtem ko po letu 1945 ne zasledimo večjega naselitvenega vala.

Generacije Slovencev so se tako počasi asimilirale, pri čemer so imeli pomembno vlogo mešani zakoni. Poklicna struktura po ljudskem štetju iz leta 1948, ki je odraz daljšega časovnega oblikovanja in velja za čas med obema vojnoma, potrjuje ugotovitev, da se na vsakih 100 Slovencev zvrsti 46 uradnikov, 30 delavcev, 10 upokojencev, 9 kmetov ter 5 obrtnikov in zasebnikov. Večina slovenskega prebivalstva se je torej preživljala z neagrarnimi poklici, medtem ko so se Srbi, Hrvati in muslimani večinoma ukvarjali s kmetijstvom.

Slovenski intelektualci so pustili pomembno sled v kulturi in znanosti Bosne in Hercegovine. Pomembna skupina so tudi obrtniki in podjetniki, ki so vplivali na razvoj in modernizacijo obrti. Številčno močno zastopana skupina slovenskih delavcev je v Bosni in Hercegovini pustila trajen pečat v razvoju lesne industrije, metalurgije in rudarstva. Slovenska strokovna delovna sila je bila pomembna pri obnovi in izgradnji Bosne in Hercegovine po drugi svetovni vojni. Tako so Slovenci kot tehnični strokovnjaki, kvalificirani delavci in strokovnjaki drugih profilov aktivno sodelovali v razvoju industrije v Bosni in Hercegovini.¹⁶

* * *

¹⁶ Vera Kržišnik-Bukić, Položaj in vloga Slovencev v jugoslovanskem prostoru, V: Svobodna misel, 26. 6. 1992, št. 13, 37.

Statistične študije kažejo, da se je naseljevanje Slovencev v Bosni in Hercegovini, predvsem strokovnjakov v določenih gospodarskih panogah, v zdravstvu, šolstvu, sodstvu, na železnici in v državni administraciji nadaljevalo tudi po drugi svetovni vojni, seveda v drugačnih političnih in družbenih okoliščinah.

Tabela 7: Spolna struktura slovenskega prebivalstva med posameznimi poklici v Bosni in Hercegovini leta 1948

	število žensk	število moških	skupaj
aktivni uslužbenci	899	1111	2.010
delavci	706	595	1.301
kmetje	239	153	392
upokojenci in vzdrževane osebe	260	175	435
obrtniki	57	56	113
zasebniki	37	12	49
trgovci	22	7	29
svobodni poklici	4	5	9

Slovenci se od ostalega prebivalstva v Bosni in Hercegovini razlikujejo po drugačnem razmerju med spoloma glede na posamezne poklice. V primerjavi z ostalimi narodi namreč prevladuje delež aktivnega ženskega prebivalstva, medtem ko je med Slovenci kar 51,3 odstotka moških aktivnih uslužbencev. Najmanj Slovencev je bilo med svobodnimi poklici, kar je posledica različne kulturne preteklosti.

STROKOVNA LITERATURA IN ČASOPISNI VIRI:

- DEFINITIVNI POPIS stanovništva od 31. januarja 1921, Sarajevo 1932.
- DOLINŠEK-DIVČIČ, Marija 2001: Slovenci v Bosni in Hercegovini. V: Slovensko izseljenstvo, Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice, Ljubljana.
- GRUM, Martin 1983: Društvo sarajevskih Slovencev. V: Zgodovinski časopis, št. 1–2.
- KONAČNI REZULTATI popisa stanovništva od 15. marta 1948, letnik IX, Federativna narodna republika Jugoslavija, Beograd 1954:
- Stalno stanovništvo po narodnosti, pregled po področjima mestnih i gradskih narodnih odbora.
  - Popis stanovništva od 15. marta 1948 godine. Stalno stanovništvo po spolu, narodnosti, zanimanju i grupama starosti.
- KRŽIŠNIK-BUKIČ Vera 1992: Položaj in vloga Slovencev v jugoslovanskem prostoru, Svobodna misel, letnik 30, št. 11–13.
- KRŽIŠNIK-BUKIČ Vera 1992: O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991. V: Razprave in gradivo, št. 26–27. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
- KRŽIŠNIK-BUKIČ Vera 1996: Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije izven Slovenije, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
- KRŽIŠNIK-BUKIČ, Vera 2001: Življenje jih je odneslo na vse strani, Družina Adamič. V: Svobodna misel, letnik 39, št. 20.
- KRŽIŠNIK-BUKIČ Vera 2002: Slovenci v naslednicah nekdanje Jugoslavije. V: Delo, letnik 44, št. 14–20.
- KRŽIŠNIK-BUKIČ, Vera 2002: Primorci na Kosovem in v Bosni. V: Delo, letnik 42, št. 246.
- Kržišnik-Bukič Vera 2003: Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanjostjo. V: Traditiones, Zbornik, Inštituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta, Ljubljana.
- SLOVENEK, 1919–1929.
- SLOVENSKI NAROD, 1919–1929.
- WINKLER, Wilhelm 1931: Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten, Universitäts-Verlagsbuchhandlung, Wien; Leipzig.

AVGUŠTIN MALLE, VALENTIN SIMA
VERMÖGENSENTZUG, RÜCKSTELLUNG UND
ENTSCHÄDIGUNG AM BEISPIEL
VON ANGEHÖRIGEN DER
SLOWENISCHEN MINDERHEIT,
IHRER VERBÄNDE UND
ORGANISATIONEN

(ODVZEM PREMOŽENJA, VRNITEV IN ODŠKODNINA NA PRIMERU PRIPADNIKOV SLOVENSKE
MANJŠINE, NJIHOVIH ZVEZ IN ORGANIZACIJ)

AUGUSTIN MALLE, ALFRED ELSTE, BRIGITTE ENTNER, BORIS JESIH, VALENTIN SIMA,
HEIDI WILSCHNER

ZALOŽBA OLDENBURG WIEN MÜNCHEN 2004, 595 STRANI

V prispevku predstavljena knjiga je nastal kot rezultat dela "Avstrijske komisije zgodovinarjev" z istim naslovom, ki je na celotnem teritoriju Republike Avstrije. Komisija zgodovinarjev Republike Avstrije, ki jo je vodil predsednik upravnega sodišča Clemens Jabloner, je nastala pod vplivom podobnih v Nemčiji in Švici. Njena osnovna naloga je bila, da preveri širok kompleks razlaščenja, vprašanje prisilnih delavcev, povojne restitucije in z njo povezane zakonodaje in tako najde odговор na vprašanje, kaj je Avstrija po vojni že storila, da popravi krivice, ki jih je nacistični režim prizadejal delu avstrijskega prebivalstva in kaj bi morala republika na tem področju se storiti. Komisija je delovala na osnovi soglasnega sklepa avstrijskega parlamenta, ki je bil tako naročnik vseh raziskav. Medtem je založba Oldenbourg že izdala vsa poročila. V seriji "Objave avstrijske komisije zgodovinarjev" je tako izšlo 32 obširnih zvezkov v 47 knjigah.

Komisija je že pri načrtovanju in realizaciji projekta vključila tudi manjšine. Poleg poročila o koroških Slovencih so tako nastala še naslednja:

o Romih in Sintih, ki so bivali pred drugo svetovno vojno predvsem na Gradiščanskem in na Spodnjem Avstrijskem so napravili analizo Florian Freund, Gerhard Baumgartner in Harald Greifeneder; o českem prebivalstvu na Dunaju in njegovi okolici sta raziskavo opravila Eduard Kubu in Gudrun Exner; o Hrvatih in Madžarih na Gradiščanskem pa poročata Gerhard Baumgartner in Stefan Schinkovits.

Na Koroškem so takoj po anšlusu začeli izvajati teror nad pripadniki slovenske manjšine, obenem pa tudi nad slovenskimi društvi, organizacijami in zvezami. Nationalsocialistični (NS) režim do "ljudskega glasovanja" 10. 4. 1938 in pozneje do aprila 1941 svojih ukrepov še ni izvajal, z napadom na Jugoslavijo pa so pri obravnavi slovenske manjšine na Koroškem odpadli še zadnji politični zadržki. Zatiralški ukrepi do aprila 1941 še niso imeli množičnega značaja, razen izrinjanja slovenskega jezika iz javnosti (šole itd.), temveč so bili usmerjeni proti posameznikom (aretacije; ekonomska diskriminacija, npr. pri podeljevanju koncesij, dovoljenj za kupoprodajne in predajne pogodbe; premestitve, izgoni in deportacije v koncentracijska taborišča) in slovenskim organizacijam oz. proti organiziranemu delovanju manjšine (onemogočanje društvenih dejavnosti, zaradi česar so te v enem samem letu popolnoma ohromele; poseganje v društvena pravila vse do uradne razpustitve posameznih društev).

Po 6. aprilu 1941 je prišlo do izгона slovenskih duhovnikov na dvojezičnem območju oziroma na celotnem Koroškem, do povečanega števila aretacij slovenskih funkcionarjev, prepovedi oz. razpustitve vseh društev, ukinitve slovenskega tednika "Koroški Slovenec" in do postavitve zadrug pod komisarsko upravo z namenom njihove dokončne likvidacije. Deportacija približno 200 slovenskih družin aprila 1942 z njihovih domačij predstavlja višek politike nationalsocialistov do slovenskega vprašanja oz. do realiziranja naloge, "napraviti deželo nemško". Ko sta od poletja 1942 slovenska Osvobodilna fronta (OF) in oboroženi odpor partizanov dobila širšo podporo tudi med slovenskim koroškim prebivalstvom, so nacisti začeli z še ostrejšo represijo; posebno hudi so bili trije vali aretacij, ki so prizadeli širši krog slovenskega prebivalstva (1942/43 v okolici Železne Kaple in Sel, maja 1944 v okolici Bilčovsa in na začetku leta 1945 v okolici Grabštanja). Ukrepi pregona so prizadeli predvsem politično, kulturno in gospodarsko aktivni del slovensko govorečega prebivalstva, pa tudi tiste, ki niso bili "organizirani". Cilj NS politike je namreč bil - in to ne le na Koroškem, ampak je zajemal tudi Slovenijo - izginotje slovenskega ljudstva kot samostojne etnične skupine.

Projekt obravnava naslednje teme: odvzem premoženja, njegovo vračilo in oškodnino pripadnikom slovenske manjšine na Koroškem, kot tudi njenim zvezam in organizacijam. Glavno skupino premoženjskih oškodovancev v NS režimu so predstavljali "izseljenci". V dveh dneh, 14. in 15. aprila 1942, so preko 1000 ljudi (približno 200 družin) pregnali z njihovih domov in jih 917 poslali v taborišča VOMI (Volkdeutsche Mittelstelle). Na njihove domove so naselili optante iz Kanalske doline. Uprava domačij je bila naložena celovski podružnici Nemške naselitvene družbe (DAG), ki je to nalogo prevzela takoj 14. aprila. Premoženje so nekaj tednov po deportaciji po posebnem popisu ocenili pristojni referenti DAG-a. Izguba premoženja, do katere je medtem prišlo, pri tem ni bila upoštevana.

Ob popisu so večino domačij predali bodočim gospodarjem. Poleg predhodno vpisanih priseljencev iz Kanalske doline je bilo treba upoštevati tudi predloge Okrožnega kmetijskega vodstva. Od vsega začetka so regionalni NS velikaši jasno poudarili, da morajo na to območje, prvotno naseljeno predvsem s slovensko govorečimi Korošci, preseliti predvsem "zanesljive" SS funkcionarje in zaslužne "stare borce". Razlastitev (brez odškodnine) deportiranih lastnikov, ki so bili državljani nemškega rajha, je potekala na podlagi "Odloka o zasegu premoženja narodnim in državnim sovražnikom dežele Avstrije z dne 18. novembra 1938" (RGI I, str. 1620) in so ga uporabljali tudi pri politično preganjanjih koroških Slovincih. Reakcija na aktivno delovanje partizanov je v drugi polovici leta 1944 privedla do ponovnega vala izseljevanja, ki je trajal več mesecev in prizadel vsaj 16 družin. Nekaj domačij je zaradi partizanskega gibanja po prodaji zalog in živine ostalo neoskrbovanih. Poleg slovenskih družin, ki so bile deportirane v zadnjih mesecih vojne, je bilo v letih 1944/45 na podlagi sklepa o "narodu in državi sovražnih" oropanih nadaljnjih 25 družin.

Poleg "izseljencem" je bilo premoženje brez odškodnine odvzeto tudi tistim koroškim Slovincem, ki so pred letom 1941 zbežali v Jugoslavijo, in sicer na podlagi "Odloka o odvzemu državljanstva in preklica pridobitve državljanstva v Ostmarki z dne 11. julija 1939" (RGI I, str. 1235). Nadaljnja skupina koroških Slovincov je bila nepremičninskega premoženja oropana na podlagi "Zakona o pridobitvi zemlje za namene nemške vojske z dne 29. marca 1939" (RGI I, str. 467). Poleg tega NS uradi zaradi "nacionalnega prepričanja" upravičencem niso hoteli odobriti vrsto predajnih, dednih in kupoprodajnih pogodb.

Likvidacija slovenskih društev in organizacij je bila do leta 1941 izvršena samo v posameznih primerih. Najvažnejša je potekala 22. 5. 1940 z odredbo državnega namestnika na Koroškem; to je bila razpustitev Družbe sv. Mohorja, ki je bila organizirana kot "pia unio". Priziv proti razpustitvi je Notranje ministrstvo nemškega rajha 29. 1. 1942 zavrnilo. Iz dokumentov je razvidno, da je bilo za režim sporno predvsem "nacionalno udejstvovanje" družbe. Po nemškem napadu na Jugoslavijo aprila 1941 je bilo prepovedano delovanje vseh 43 lokalnih slovenskih kulturnih društev, Slovenske prosvetne zveze in vseh drugih društev. V naslednjih tednih so vsa ta društva in organizacije tudi uradno razpustili. Njihovo premoženje so odvzeli ali uničili; izguba je nenadomestljiva (knjižnice, arhivi, instrumenti, gledališki fundus itd.).

Slovenske zadruge (43 in Zveza koroških zadrug) so z namenom likvidacije prišle pod komisarsko upravo. Večino (22) so združili z "nemškimi" krajevnimi zadrugami, s čimer so izgubile status pravne osebe, 12 so jih "prevzeli", kar pomeni, da so prišle pod "nemško" vodstvo ("ponemčene" oz. "preoblikovane"), čeprav so obdržale status podjetja. Štiri zadruge (tri zadruge in samo Zvezo) naj bi likvidirali pozneje - te so bile še ob koncu vojne v stanju likvidacije. Druge so kot

majhne zadruge v svojem pravnem redu ostale nedotaknjene. "Upravljanje" slovenskih zadrug je bilo v rokah Zveze kmetijskih zadrug Südmark (Verband der Südmärkischen landwirtschaftlichen Genossenschaften) Raiffeisen Gradec. Delo z vsemi komisarskimi upravitelji je koordiniral Karl Geissner, direktor Raiffeisenove centrale v Celovcu. Združevanja so potekala sklicujoč se na uredbo o združitvi zadrug v rajhovskih pokrajinah Ostmarke in Sudetske dežele, pri čemer so si komisarski vodje pripisali funkcijo generalne skupščine in tako slovenske zadruge s svojimi člani niso imele možnosti soodločanja. Pomembno vlogo pri teh ukrepih, posebno pri kadrovske politiki, je imel t. i. krajevni trikotnik (župan, krajevni vodja kmečke organizacije in krajevni vodja stranke NSDAP). V ospredju interesa komisarskih upravnikov in prevzemajočih zadrug so bili predvsem lastni kapital, rezervni skladi in delež posebnih jamstvenih skladov prevzetih zadrug.

Protislovenski ukrepi so potekali v sodelovanju z državnimi uradi (državno namestništvo, varnostni organi in drugi), s strankarskimi uradi (Deželni urad za narodnostna vprašanja oz. Deželni obmejni urad), z Uradom vodje rajha SS in rajhovskim komisarjem za utrjevanje nemštva ter z nacionalističnimi organizacijami, npr. s Koroško domovinsko zvezo (KHB). Pri tem je imel pomembno vlogo Alois Maier-Kaibitsch, ki je osebno zastopal veliko zgoraj omenjenih institucij in društev. Po vojni je bil na ljudskem sodišču v Gradcu (Celovski senat) obsojen kot vojni zločinec, predvsem zaradi sodelovanja pri izseljevanju.

Pod vtisom oboroženega odpora koroških Slovencev, sodelovanja slovenskih partizanov z Angleži, kratkotrajne dvojne zasedbe Koroške po angleških in jugoslovanskih četah in nenazadnje ozemeljskih zahtev Jugoslavije, je začasna Koroška deželna vlada oz. Konzultativni deželni odbor na svojih zasedanjih dne 8. 5. 1945 in 13. 6. 1945 priznala pregon in oškodovanje slovenskega naroda in izrazila željo, da "škodo spet popravi". Izrecno so bili navedeni deportirani Slovenci iz leta 1942. Podobne izjave so izrekli tudi glede ponovne ustanovitve slovenskih društev, organizacij in zadrug.

Takoj po priznanju razširjenih poslovnih pooblastil (konec julija 1945) s strani britanske vojaške vlade je začasna Koroška deželna vlada 1. 8. 1945 izdala uredbo, ki je predpisovala vrnitev domačij in imetja vračajočim "izseljencem". Te uredbe pa britanska vojaška vlada na Koroškem zaradi direktive svojega Zunanjega ministrstva in Zavezniške komisije za Avstrijo/Britanski oddelek (Allied Commission for Austria/British Element) formalno ni dovolila, kajti zbal so se precedenčnega primera glede na dnevno-politične potrebe. Zaradi posebne problematike na Koroškem, ozemeljskih zahtev Jugoslavije in njene aktivne propagande za priključitev, kot tudi zaradi kritične drže mnogih koroških Slovencev do britanske vojaške vlade, so uredbo potihoma podpirali tudi na Koroškem delujoči britanski uradi.

Vse najemniške in kupoprodajne pogodbe, ki so bile sklenjene v času "izselitev", so s to uredbo postale neveljavne. Ponovna predaja zakonitim slovenskim posestnikom je potekala pred komisijo, ki je hkrati ugotavljala materialno škodo. V komisiji so bili kot zastopniki deželne vlade tudi trije nekdanji sodelavci DAG-a (Dr. Adolf Enge, Ing. Ottokar Herrmann, Walter Schwameis) in tudi nekdanji sodelavec državnega namestništva rajha, ki je deloval tudi v drugih podobnih organizacijah (ORR Valentin Maierhofer). Vsi našteti so med NS oblastjo sodelovali pri postopkih glede upravljanja, ovrednotenja in rabe nepremičnin, kot tudi mobilnega premoženja. Vse to je veljalo tudi za vodilne uradnike Urada koroške deželne vlade, odgovorne za nadomestilo materialne škode koroškim Slovincem (npr.: Dr. Leo Stotter, Dr. Fredrich Petritsch, Anton Pilay).

Oškodovanci so prvi denar dobili šele maja 1946. Zvezna vlada je v ta namen odobrila kredit pod imenom "Južnokoroška pomoč". Ta sklad se je napajal iz izkupička posebne poštne znamke s sliko zveznega predsednika. Med letoma 1946 in 1948 je bilo na razpolago 3,5 milijona šilingov. Celotna škoda koroških Slovencev, ki jo je izračunal Urad koroške deželne vlade, je znašala nad 3,8 milijona šilingov, vendar pri tem niso bili upoštevani vsi oškodovanci. Sredstva iz Južnokoroške pomoči niso bila namenjena samo za povrnitev gmotne škode koroškim Slovincem - to so bili izključno "izseljenci" iz let 1942 in 1944/45 ter politično preganjani, ne pa tudi vsi drugače materialno oškodovani - ampak so zajemala tudi zahteve preseljencev iz Kanalske doline in novih najemnikov, stroške komisije ter stroške za poštnine in prenakazila.

Škodi, ki je nastala zaradi deportacij in neustreznega gospodarjenja na razlaščenih domačijah, je bilo treba prišteti še škodo, ki je nastala po koncu vojne. Ob vrnitvi so "izseljenci" našli prazne shrambe in hleve, ni bilo več strojev, kmečkega in gospodarskega orodja, niti surovin. Hiše so bile uničene ali pa tik pred razpadom. Takojšnji ponovni začetek gospodarjenja tako v mnogih primerih sploh ni bil mogoč. Že pred prvimi izplačili odškodnin maja 1946 je prišlo tudi do podražitve. Nabava manjkajočega ali uničenega imetja je bila zaradi slabe oskrbe komaj mogoča, pa še to ne po uradnih cenah. Skoraj polovica denarja iz Južnokoroške pomoči - 1,5 milijona - je bila izplačana septembra in oktobra 1947, torej tik pred sprejetjem zakona o zaščiti denarja (BGBl 1947/250). Interesna združenja koroških Slovencev, predvsem Zveza slovenskih izseljencev, so to ostro kritizirala.

Po dodatnem izplačilu preseljencev iz Kanalske doline leta 1950 je Zveza slovenskih izseljencev prosila Koroško deželno vlado, naj končno nadomesti vso ugotovljeno materialno škodo. Na srečanju zunanjih ministrov v Parizu 1949 je končno postalo jasno, da zaveznice ne bodo podprle jugoslovanskih ozemeljskih zahtev. Voljo do popolne poravnave škode "izseljenim", ki jo je začasna Koroška deželna vlada pokazala maja in junija 1945, sta zamenjala zadržanost ali celo povsem odklonilno stališče. Deželni svetnik g. Hans Ferlitsch in g. Friedrich Petritsch

(oddelek za kmetijstvo), ki sta bila pristojna za izplačilo materialnih odškodnin, sta takrat javno zastopala mnenje, češ da so bile odškodninske dajatve za koroške Slovence samo prostovoljna pomoč dežele; do njih niso imeli nobene zakonite pravice in naj bi je tudi ne imeli. Po siloviti intervenciji Zveze slovenskih izseljencev pri Zvezni vladi so leta 1952 ponovno dobili 570.000 šilingov. To je bil t. i. "plebiscitni denar", ki ga je Zvezna vlada deželi namenila ob 30-letnici plebiscita (1920). Ta denar pa so dobili samo tisti koroški Slovenci, ki so se bili pripravljene odreči vsem nadaljnjim zahtevam.

Na podlagi uredbe od 1. avgusta 1945 je bilo razlaščenim koroškim Slovencem spet dovoljeno "gospodariti" s svojo lastnino, kot lastniki pa niso bili ponovno vpisani v zemljiško knjigo. Šele na podlagi 1. in predvsem 3. povračilnega zakona iz leta 1947 je sledil vpis po postopku pred povračilno komisijo. 70 odstotkov nepremičnin je bilo po koncu vojne v lasti nemškega rajha oz. DUT-ja. Postopki pred povračilno komisijo na Deželnem sodišču v Celovcu so za koroške Slovence potekali relativno enostavno, razen v primerih, ko je šlo za vračila tistih nepremičnin, ki so bile odzrete po sklepu o "narodu in državi sovražnih". Dokaj jasen je bil tudi položaj pri razlastitvah na podlagi zakona o pridobitvi zemlje za namene nemške armade (Wehrmacht), glede višine vračil iztržene prodajne cene pa so nastali problemi po zakonu o zaščiti denarja (1947). Pri postopkih, kjer so obravnavali vračila vrednostnih predmetov, so se samo v izjemno redkih primerih odločili v korist prosilcev. Ko so bila leta 1948 še zadnjič v večji meri izplačana sredstva iz Južnokoroške pomoči, je leta 1949 nekaj koroških Slovencev poskusilo dobiti neko obliko odškodnine preko povračilne komisije. Večini pa je bila ta pot zaprta zaradi priporočila te komisije, naj se pri vračilu nepremičnin odpovejo uveljavljanju pravic, ki bi sledile iz §§ 5 in 6 3. povračilnega zakona. Tako niti tretjina vseh prosilcev v postopkih ni bila uspešna.

Pričujoča študija je raziskala tudi gradivo, ki zadeva upoštevanje koroških Slovencev glede odškodnin in poprave škode pri treh odločilnih institucijah, in to Koroški deželni vladi (odbor za popravo škode), Skrbstvu za žrtve nacizma (Opferfürsorge) in Zbirališčnem fondu B (Sammelstelle B). Pri tem je – poleg dejansko izvršenih finančnih dajatev – posebno zanimivo, kako so zakonodajni in izvršilni organi vrednotili različna oškodovanja (npr. zapor; poškodbe, nastale v partizanskem boju; "izseljevanje"; "življenje v ilegali"; izgubo hranitelja). Ta vrednotenje je mogoče dandanes zelo dobro rekonstruirati, še posebno v primeru Skrbstva za žrtve nacizma.

Znanstvena študija šteje k politično preganjanim koroškim Slovencem in Slovenkam vse (v najširšem pomenu) pripadnike slovenske manjšine na Koroškem, ki so bili med NS režimom zaradi odpora v koncentracijskih taboriščih, kaznilnicah ali ječah, oziroma so v njih umrli, kot tudi tiste, ki so življenje izgubili v akcijah gestapa, SS ali policije. Nadalje štejemo sem tudi invalide, padle partizane in

hudo mučene kaznovane. V sklopu analize o "popravi škode" morajo biti upoštevani tudi svojci žrtev. Skupina "izseljenih" zajema tako prizadete pri organizirani akciji izгона aprila 1942 kot tudi tiste, ki so bili po letu 1944 internirani v taboriških Rettenbach in Altötting.

V okviru raziskav je bilo registriranih približno 1500 politično preganjanih pripadnikov slovenske manjšine; ta krog se je pozneje omejil samo na tiste z vso dokumentacijo. Za politično preganjane koroške Slovence je bila glede na "popravo škode" s strani Koroške deželne vlade in Skrbstva za žrtve nacizma izdelana banka podatkov", ki je omogočila kvantitativno oceno rezultatov raziskav. Skupno so bili obdelani podatki za 937 oseb (žrtev in preživelih). "Izseljenci" so tu zajeti samo v primerih, ko je šlo za "politično preganjane" v ožjem smislu. Glede "izseljencev" so se "ustanove za povračilo škode" odločale kolektivno, kar pomeni, da prizadetih niso obravnavali kot posameznikov. V Zbirališčnem fondu B je bilo vprašanje osredotočeno na vrednotenje upravičencev glede na različna oškodovanja.

Odbor za popravo krivic (Wiedergutmachungsausschuß - WGMA), ki ga je koroška deželna vlada ustanovila maja, je skrbel za fizično okrevanje in finančno podporo zdravstveno močno prizadetih žrtev NS režima. Finančno podporo WGMA-ja je dobilo skupno 147 politično preganjanih koroških Slovencev. Kot je mogoče razbrati, so izplačila obsegala skupno 91.201,61 šilingov. WGMA-ju se je v celoti javilo 321 koroških Slovencev. Med njimi so bili nekdanji zaporniki, v boju ranjeni aktivni borci za svobodo, težko kaznovani, svojci preganjanih žrtev in padlih partizanov ter nekaj "izseljenih". Prijave so potekale od julija 1945 v obliki vnaprej pripravljenih formularjev. Prezem stroškov za zdravstveno oskrbo je eksplisitno zahtevalo skupno 72 koroških Slovencev. 17 jih je terjalo vključitev v "program za fizično okrevanje" Koroške deželne vlade, devetim koroškim Slovencem pa so plačali bivanje v okrevališčih v Vrbi in Bad St. Leonhardu. V več primerih je WGMA prevzel stroške za zdravlila.

Ocenitev celotne škode in zahtev po odškodninah je bila zaradi manjkajočih ali pomanjkljivih podatkov prosilcev otežena. Samo 169 od 321 oseb je lahko številčno prikazalo izgubo dohodkov, 204 osebe višino gmotne škode in samo eden škodo zaradi prekinitve izobraževanja. 260 prosilcev je postavilo odškodninski zahtevek v denarju. Skupno so koroški Slovenci izgubo dohodkov ocenili na 641.768,35 RM (Reichsmark), gmotno škodo pa v višini 568.347,50 RM. Celotna prijavljena vsota škode je znašala 1,370.884,15 RM.

Zaradi pomanjkanja zakonskih podlag ni prišlo niti do formalnega ovrednotenja škode oz. odškodninskih zahtevkov, niti do povračila. Najprej so s postopki zavlačevali: šele marca 1946 so bili prosilci obveščeni, da njihovim finančnim zahtevam zaradi pomanjkanja zakonskih podlag ni mogoče zadostiti; začetek obravnave njihovih "zadev" je mogoč šele po izdelavi teh. Zakonsko tega nikoli niso

uredili in tako so se naloge WGMA-ja leta 1947 končno prenesle na Skrbstvo za žrtve nacizma in njene institucije.

Dokazano je, da je 694 koroških Slovencev zaradi političnega in "nacionalega" preganjanja vložilo prošnje za prispevke na Skrbstvu za žrtve nacizma. Prva uradna potrdila o tem so bila izdana septembra 1946. Od vseh 694 prošenj jih je 431 temeljilo na prestajanju zaporne kazni med NS režimom. 255 oseb je zahtevalo pravico do oskrbe – od tega je bilo 207 svojcev žrtev in 48 svojcev padlih partizanov. Na Skrbstvu za žrtve nacizma je pravico do obravnave zahtevalo tudi 47 partizanskih invalidov, 33 jih je prošnjo utemeljilo s tem, da so bili ne samo zaporniki, ampak tudi svojci umrlih, šest partizanskih invalidov pa je bilo tudi zaprtih.

Pravice do dajatev iz Skrbstva za žrtve nacizma so bile priznane v 585 primerih. Vloge 98 prosilcev pa niso ustrezale pogojem Zakona o skrbstvu za žrtve nacizma (Opferfürsorgegesetz – OFG). V enajstih primerih iz različnih razlogov niso sprejeli nobene odločitve. Uradno potrdilo je dobilo skupno 521 koroških Slovencev (Amtsbescheinigung – AB), 64 prizadetim so priznali Izkaznico žrtve (Opferausweis – OA). Pravica do AB-ja je v 251 primerih temeljila na podlagi dokazanega ujetništva (vsaj eno leto oz. šest mesecev, če je bilo ujetništvo povezano s hudim telesnim trpljenjem). V 74 primerih je bil AB izdan, ker je vlagatelj dokazal hude zdravstvene težave kot posledico zavora ali partizanskega boja. Šlo je za 30 partizanskih invalidov in 44 nekdanjih zapornikov. Od 64 lastnikov OA-ja jih je bilo 58 zaradi političnega preganjanja zaprtih več kot tri mesece, trije pa so zaradi ukrepov preganjanja izgubili svojce. Dva koroška Slovenca sta svojo zahtevo utemeljila z zmanjšanim dohodkom v skupnem obdobju treh let in pol. Poznamo še primer partizana, katerega OA je bil izdan zaradi "življenja v ilegali". 145 osebam so AB spet odvzeli, kasneje so ga v 31 primerih ponovno pridobili.

Rente po OFG-ju je skupno prejemale 437 koroških Slovencev, in sicer: 182 kot svojci umrlih, 187 kot žrtve nacizma in 298 kot preživnino. Danes kot nekdanjim političnim preganjancem rente izplačujejo še 67 upravičencem.

V okviru Skrbstva za žrtve nacizma so imeli politično preganjani možnost za izterjatev vrsto odškodninskih dajatev. V sklopu odškodnin za pretrpljeno jetništvo so 391 koroškim Slovincem pod imenom "Odškodnina za krivičen pripor" izplačali vsoto 4,972.064,60 šilingov, od tega približno 2,1 milijona med letoma 1953 in 1962. Osmim obsojenim so povrnili sodne stroške. Poleg tega so koroški Slovenci zahtevali odškodnine za prisilno bivanje, ki ni bilo vrednoteno kot ujetništvo, za "življenje v ilegali" in za škodo, nastalo pri prihodkih in izobrazbi.

V primerih "izseljenih" koroških Slovencev je presojanje zahtev pred OFG-jem temeljilo na oceni taborišč. OFG iz leta 1945 je "izseljene" izključil. OFG iz leta 1947 je sicer pripomogel k njihovi vključitvi kot oseb, ki so "zaradi porekla, rodu,

vere ali narodne pripadnosti" utrpele "izgubo prostosti za najmanj tri mesece", ampak so se pri tem pojavljale različne ovire glede odškodnin zaradi različnega uradnega vrednotenja bivanja v taboriščih. Tako so zavrnilo prošnje "izseljencev" po izplačilu odškodnin za bivanje v ujetništvu, ker po mnenju Urada koroške deželne vlade internacija "izseljencev" ni bilo ujetništvo v smislu OFG-ja. Na ta način so zavrnilo skupno 708 prošenj. "Izseljenci" so se na te sklepe odzvali s prizivi, ki so sprožili instančni postopek vse do upravnega sodišča (VwGH). Upravno sodišče je bivanje v izseljeniških taboriščih pravno ocenilo kot omejitev svobode in ne kot njeno izgubo. Tako "izseljeni" niso imeli pravice niti do AB-ja niti do odškodnine za krivičen pripor.

Da bi izpolnili dolgoletne zahteve po odškodnini zaradi internacij v izseljeniška taborišča, so leta 1961 poiskali posebno rešitev. V 12. noveli OFG-ja je bilo za "izseljene" za vsak dokazani mesec v taborišču predvidenih 350 šilingov "odškodnine za utrpele omejitve svobode". Skupno je bilo pri tem ca. 752 prizadetim izplačanih skupno 7.741.295 šilingov (največ leta 1962 in deloma leta 1963).

Na uradno priznanje pa so morali "izseljeni" čakati več kot 40 let. Leta 1988 je zakonodajalec sklenil izstaviti tistim žrtvam preganjanja, ki so utrpele omejitve svobode za več kot eno leto, namesto OA-ja AB. Še takrat so imeli tudi "izseljeni" možnost, da kot žrtve nacizma Skrbstvo zaprosijo za rente.

Zahteve po finančnih dajatvah iz sredstev Zbirališnega fonda B so imeli tako "izseljenci" kot tudi politično preganjeni koroški Slovenci. Formalna predpostavka za denarne dajatve iz sredstev Zbirališnega fonda B je bila jasno določena: na eni strani dokaz o ujetništvu v enem od koncentracijskih taborišč, v taborišču za prisilno delo, zbirnem taborišču ali v zaporu, na drugi strani pa je zadoščevalo tudi bivanje v tujini nad 3,5 let ali 50-odstotna izguba dohodkov v enakem časovnem obdobju. Za politično preganjanje je bilo pomembno, da so bili do finančnih dajatev upravičeni tudi zaradi "življenja v ilegali" pod "nečloveškimi pogoji" kot posledice bega pred pregonom.

Od avgusta 1962 je 665 "izseljencev" terjalo odškodnino za izgon in internacijo. Ker pa trajanje izseljeništvaja ni dosegalo zahtevanih treh let in pol, niso bili upravičeni do zahtevkov v zvezi z bivanjem v inozemstvu ali izgubo dohodkov. Zato je bilo priznavanje pravice do finančne podpore iz sredstev Zbirališnega fonda B spet odvisno od interpretacije bivanja v taboriščih. Glede na argumentacijo Skrbstva za žrtve nacizma so v Zbirališčnem fondu B na novo ocenili kakovost taborišč in prišli do zaključka, da omenjena taborišča niso bila ne koncentracijska, ne zapori, ne taborišča za prisilno delo in niti ne taborišča. Vse prošnje "izseljenih" koroških Slovencev so bile zato zavrnjene.

Zahteve politično preganjanih so bile obravnavane individualno. Ovire nekdanjih zapornikov so bile: dokazi o avstrijskem državljanstvu, predpisanim najmanjšem časovnem obdobju v zaporu in pravočasen rok za vložitev prošenj. Uspešni so bili tisti prosilci, ki so že imeli AB ali OA.

Vključitev partizanskih invalidov pri porazdelitvi sredstev iz Zbirališnega fonda B glede na statute ni bila predvidena. Glede njihovega utemeljevanja pravic z "življenjem v ilegali" je tudi tukaj veljala podobna argumentacija kot pri Skrbstvu za žrtve nacizma, da sodelovanje v partizanskem boju ni veljalo per se za "življenje v ilegali v nečloveških pogojih".

Upravičenost do podpore za svojce žrtev je bila predvidena samo za vdove in življenjske sopotnice žrtev (v kolikor jih je priznalo Skrbstvo za žrtve nacizma). Pravica do podpore je prenehala, če so osnovale novo življenjsko skupnost. Otroci žrtev so imeli pravico do finančne podpore samo pod določenimi pogoji. Ovrednotenje ni potekalo glede na utrpelo izgubo, ampak glede na oškodovanost matere. Otrok je bil kot svojec žrtve upravičen do podpore samo tedaj, če je bila v koncentracijskem taborišču, zbirališču, zaporu ali v "življenju v ilegali v nečloveških razmerah" njegova mati.

Skupno so ocenili 19 prošenj politično preganjanih koroških Slovencev. Šest jih je bilo pozitivno rešenih - izplačanih je bilo med 2.333 in 4.000 šilingi, 13 prošenj pa so odklonili.

Največji strukturni problemi pri uveljavljanju pravic v okviru Skrbstva za žrtve nacizma so bili za koroške Slovence in Slovenke sledeči (ti problemi veljajo za vse žrtve, ne glede na njihovo pripadnost in ne predstavljajo nobene posebne diskriminacije Slovencev, čeravno so bili prizadeti Slovenci in Slovenke v povprečju verjetno med najbolj prizadetimi): avstrijsko državljanstvo kot predpogoj; težave pri pridobivanju dokazil, posebno za svojce žrtev (morali so npr. dokazati, da je preživninski zavezanec res mrtev, da je padel v boju kot partizan ipd., zaradi česar so včasih zamudili predpisani rok); podpora partizanom je morala biti prostovoljna (veliko jih je prostovoljnost v vojni in po njej zanimalo iz bojazni pred preganjanjem); beg pred dejanskim preganjanjem in ne le zaradi domnevne nevarnosti; podpora partizanom ni smela temeljiti na humanitarnih in podobnih motivih (npr. sorodstvo oz. poznanstvo s partizani bi lahko vodilo k interpretaciji, da podpiranje upora ni posledica prizadevanj za svobodno Avstrijo); poslušanje "sovražnikove radijske postaje" je bilo premalo, veljalo je le aktivno prenašanje poročil; dezerterstvo se je priznalo samo v povezavi z aktivnim bojem; dejanja upora so morala biti prostovoljna (v vojni so partizanske enote navidezno prisilno rekrutirale posameznike, da bi zaščitile njihove družine pred represalijami); preganjanje

zaradi povezav z vojnimi ujetniki ni bilo priznano kot preganjanje v smislu OFG-ja. Tudi interpretacijo, da je boj v partizanih per se "življenje v ilegali", je Skrbstvo za žrtve nacizma začelo upoštevati šele leta 1989.

Ponovna ustanovitev društev, organizacij in zvez je naletela na številne težave. Upoštevati je treba, da so bili številni funkcionarji manjšinskih društev do srede julija 1945 še v taboriščih VOMA (Volkdeutschen Mittelstelle) in so morali po vrnitvi najprej urediti svoje življenjske razmere. Izjema je duhovnik msgr. Valentin Podgorc, od konca 19. stoletja delujoč v združništvu, ki je takoj po koncu vojne zahteval ponovno ustanovitev Družbe sv. Mohorja, slovenskega Celovškega hranilnega in posojilnega društva in drugih zadrug. Še maja, predvsem pa junija in julija 1945, je slovenska OF od začasne deželne vlade oz. britanske vojaške vlade zahtevala ponovno vzpostavitev slovenskih društvenih struktur, popravo škode in tudi odškodnino. Njeno zavzemanje za pridružitve "slovenske Koroške" k "matičnemu narodu" nove Jugoslavije je na eni strani slonelo na programskih določbah OF, na drugi strani pa na pravkar preživelem preganjanju. Mejni konflikt, ki je pozneje prerasel v hladno vojno, je na vsak način oteževal sodelovanje med koroškimi Slovenci in Koroško deželno vlado oz. britansko vojaško vlado na drugi strani.

Koroška deželna politika je zelo skeptično opazovala vzpostavitev slovenskih struktur, posebej če so bile pod vplivom aktivistov OF, in jo je, če je le bilo mogoče, zavlačevala. Bolj je bila naklonjena konzervativno-katoliškim strujam in strukturam in jih je deloma celo podpirala, tudi z namenom, da bi enotni slovenski nastop (najprej glede meje, potem pa še o mnogih drugih vprašanjih) otežila ali preprečila.

Koroška deželna vlada se je o ponovni vzpostavitvi slovenskih zadrug dogovarjala na sejah, sprejela ustrezne sklepe (6. marec in 18. december 1946) in s tremi odločbami (prva 27. januarja 1947 in drugi dve 22. maja 1947) potrdila njihovo ponovno vzpostavitev, vendar pa odločbe niso bile pravnomočne, ker jih ni izdal pristojni urad. Pri obnovi "spojenih" zadrug se je Raiffeisenverband uspešno posluževal pritožbe zoper sklep vse do vrhovnega sodišča. Večina zadrug, 22 "spojenih", je lahko šele z državnim zakonom o vzpostavitvi slovenskih zadrug na Koroškem (9. februar 1949) dobila status pravne osebe. Šele takrat so imele zadruge možnost zaprositi za vračila in spet pridobiti lastništvo in premoženje. 53 obravnav za vračila iz sektorja zadrug se je v pretežni meri končalo s poravnavo. Nasprotna stran je argumentirala s podobnimi ugotovitvami, kot jih je navedel Peter Böhmer za osebe, ki so plenile premoženje judov (Wer konnte, griff zu, str. 141): slovenske zadruge naj bi bile prezadolžene ter gospodarsko nesposobne preživetja, zato je bil nakup povsem legalen. Trdili so, da je do združitve prišlo po gospodarskih načelih zaradi organizacijskih zadev, slovenski združniki pri tem niso bili oškodovani in so imeli možnost soodločanja, združitve pa so bile posle-

dica ukrepov racionalizacije v bančništvu. Ti argumenti pred povračilno komisijo niso zdržali. Zadruga so dosegle vračilo svojega premoženja, dolgotrajna prizadevanja po odškodnini in povračilu škode, povzročene v času NS, pa niso bila uspešna. T. i. "spojene zadruga" so glede na število članov zabeležile največjo škodo. Skoraj desetletna odsotnost na trgu je pustila posledice, denarni viri so bili zaradi prizadevanj za ponovno vzpostavitev in vračilo še nekaj let po vojni vezani in so tako manjkali pri nujno potrebnih obnovi. Nemške zadruga so se sicer deklarativno zavzemale za vrnitev kreditojemalcev in varčevalcev nekdanjih slovenskih zadrug, toda dejansko za to niso ničesar storile. Pri postopni ponovni vzpostavitvi zadrug je bil opazen vse hitrejši vpliv zunanje politike, saj si je Avstrija v boju za mejo z Jugoslavijo prizadevala za pozitivno profiliranost.

Slovenska prosvetna zveza je svojo materialno izgubo in izgubo svojih društev leta 1947 ocenila na 1,344.000 šilingov. Dosegli so samo vračilo močno opustošenega kulturnega doma v Podljubelju in požganih razvalin kulturnega doma v Žitari vasi, dragocene kulturne dobrine pa so za vedno izginile. Zveza je dobila "odškodnino" v obliki subvencije šele v prvi polovici 60. let. Slovensko šolsko društvo v Celovcu je – po dolgi, vendar uspešni borbi za ponovno priznanje – vložilo tudi prošnjo za vračilo posestev v Šentpetru pri Šentjakobu v Rožu. Zahteve po popravilu škode so vložile šolske sestre v Šentpetru pri Šentjakobu v Rožu in tudi tiste iz Šentruperta pri Velikovcu. Prvim je bilo izplačanih 7.760 šilingov, drugim pa pri vložnem zahtevku 16.570 šilingov le 6.000. Slovenski gasilski društvi (Šentjakob v Rožu in Globasnica-Šteben) po letu 1945 nista bili obnovljeni, zato tudi zahtev po vračilu ni bilo. Mohorjeva družba (MD) je večkrat vložila zahteve po popravilu škode in odškodnini. Zveza slovenskih organizacij in Narodni svet koroških Slovencev sta leta 1960 celotno škodo vseh slovenskih kulturnih ustanov ocenila na 6,761.333 šilingov, Mohorjeva družba je istega leta izračunala celotno škodo za časovno obdobje od 25. julija 1940 do 30. septembra 1947 v višini 4,362.077,30 šilingov (po trenutni vrednosti leta 1960). Ta vsota je predstavljala največji delež celotne škode, ki sta jo izračunali centralni organizaciji, ki sta nazadnje prejeli 3,000.000 šilingov. Narodni svet koroških Slovencev je iz svojega deleža (1,600.000 šilingov) prenakazal 1,400.000 šilingov Mohorjevi družbi. S tem je plačal samo dolgove, ki so se nabrali MD za tiskanje tednika "Naš tednik – kronika". Stroški za škodo zasedbe so pri MD do leta 1960 znašali 84.306 šilingov.

Za vsa društva, organizacije, zveze pa tudi za MD, je pri odmeri škode treba upoštevati, da je bila med zasegom premoženja in v dolgih letih "neobstoja" razbita celotna organizacija, uničena organizacijska in poslovna dokumentacija in druge kulturne vrednote. Kulturne in organizacijske škode, ki je pri tem nastala, ni mogoče izraziti s številkami. Društva, organizacije, zveze pa tudi MD so večkrat izrazili upanje, da bi jim priznali in povrnili vsaj dokazano in ugotovljeno materialno škodo.

Na koncu naj omenimo še kuriozen postopek vračila, pri katerem pa se je Republika Avstrija zelo velikodušno izkazala. Koroška domovinska zveza (KHB) je leta 1939 darovala NS socialnemu skrbstvu (NSV) zemljišče. Od leta 1957 so si prizadevali za sprožitev postopka za vračilo Koroški domovinski zvezi, ki pa je bila medtem že v likvidacijskem postopku. To so argumentirali s tem, da je bilo premoženje društvu v času NS odvzeto. Postopek se je končal s priznanjem odškodnine v višini 141.520 šilingov. Ta vsota se je (po odbitku stroškov za pravnega zastopnika je znašala 111.504,77 šilingov) po sklepu ministrskega sveta 30. novembra 1965 prenesla na Zvezo domovini zvestih južnih Korošcev, ki je po svojih društvenih načelih najbližja KHB-ju.

MILAN PAHOR: FAŠIZEM IN ZATIRANJE MANJŠIN / IL FASCISMO E IL MARTIRIO DELLE MINORANZE

ODBOR ZA PROSLAVO BAZOVIŠKIH JUNAKOV PRI NARODNI IN ŠTUDIJSKI KNJIŽNICI;
ZALOŽNIŠTVO TRŽAŠKEGA TISKA; ZALOŽBA MLADIKA, TRST 2004.

Septembra 2004 – na dan tik pred osrednjo spominsko svečanostjo v Bazovici, ko se spominjamo štirih ustreljenih protifašistov, ki so tam padli daljnega 6. septembra 1930 – je izšla publikacija z dvojnim naslovom *Il fascismo e il martirio delle minoranze – Fašizem in zatiranje manjšin*. Prav 6. septembra 2004 je bila v prostorih Gospodarske zadruga v Bazovici krstna predstavitev knjige. Izbira datuma je bila samoumevna, saj je bil glavni pobudnik publikacije Odbor za proslavo bazoviških junakov pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu; omenjeni odbor je knjigo uvrstil v program za leto 2004. Pobuda je bila usklajena z obema osrednjima organizacijama Slovencev v Italiji (Slovenska kulturno-gospodarska zveza in Svet slovenskih organizacij), ki sta iniciativo podprli, pri izdaji pa sta sodelovali tudi slovenski tržaški založbi Založništvo tržaškega tiska in Mladika.

Na publikacijo *Il fascismo e il martirio delle minoranze* nas je opozoril prof. Ravel Kodrič iz Trsta. Nekateri smo za knjižico že vedeli, vendar je nismo nikoli imeli v rokah. Preko prijateljev z Deželnega inštituta za zgodovino odporniškega gibanja v deželi FJK (Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli - Venezia Giulia) smo izvod knjižice dobili iz Firenc. Istituto storico della Resistenza in Toscana s sedežem v Firencah hrani arhiv protifašističnega gibanja Giustizia e Libertà, ki je omenjeno knjižico izdalo novembra 1933. Ponovno branje takratnega besedila nam je porodilo zamisel za ponovno objavo. Njegovo sporočilo je še danes aktualno, saj italijansko družbo pretresajo hotenja po reviziji sodobne zgodovine in zahteve po novih pogledih na fašizem in protifašizem.

Sprva smo razmišljali le o ponatisu originala, nato pa smo o predlogu ponovno razmislili. Ker smo želeli nagovoriti tako italijansko kot slovensko javnost, smo se odločili za dvojezično publikacijo; italijanskemu izvirnemu besedilu smo dodali slovenski prevod. Celotno publikacijo smo opremili z 18 fotografijami in dokumenti, ki dopolnjujejo njeno povednost. Ker vsebina knjige govori o fašizmu in protifašizmu dvajsetih let 20. stoletja, so tudi fotografije in dokumenti iz takratnega obdobja. Dokumentarno gradivo je prispeval arhiv Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu. V sredo publikacije smo dodali osem strani originalnega italijanskega besedila, da bralec dobi vtis o izgledu knjižice iz leta 1933. Originalna knjižica italijanskega protifašističnega

Giustizia e Libertà leta 1933 je štela 96 strani majhnega žepnega formata, ponatis originala s slovenskim prevodom pa 126 strani večjega formata.

V knjigi neznani avtor piše o fašizmu ter o nasilni in grobi politiki fašističnega režima do manjšin v sklopu tedanje kraljevine Italije. Nasilno zatiranje manjšin je bilo uzakonjeno oktobra 1922, ko je prišla na oblast fašistična stranka (Partito nazionale fascista), s čimer se je začela prava genocidna politika takratnega režima predvsem proti Slovencem in Hrvatom v tedanji Julijski krajini. V knjigi neznani avtor obravnava tudi problem nemške manjšine v sklopu Italije na ozemlju Južne Tirolske (uradno Alto Adige). Omenjeni so tudi Grki na Dodekanezu, ki je Italiji pripadal od leta 1912.

Nedvomno je imel neznani avtor publikacije *Il fascismo e il martirio delle minoranze* na razpolago gradivo, ki so mu ga posredovali slovenski protifašisti, saj drugače ne bi mogel tako dobro opisati nekaterih dogodkov in okoliščin. Razpolagamo s točnimi podatki, da je slovensko protifašistično gibanje v Julijski krajini in zunaj nje imelo plodne stike z italijansko Protifašistično koncentracijo v emigraciji. Nadalje je bila leta 1931 podpisana akcijska pogodba med narodno-revolucionarnim gibanjem TIGR ter italijanskim protifašističnim gibanjem Giustizia e Libertà. Vsekakor so bile zgrajene trdne vezi tudi med različnimi narodnimi komunističnimi skupinami. O tem priča skupna izjava treh komunističnih strank iz leta 1934. Takrat so predstavniki KPJ, KPA in KPI podpisali izjavo o pravičnem narodov do osamosvojitve in samoodločbe.

Za pretok informacij, besedil, knjig in revij je bilo dovolj utečenih kanalov in poti. Italijansko protifašistično gibanje Giustizia e Libertà (GL) (v prostem slovenskem prevodu Pravica in svoboda) je nastalo konec leta 1929 v Parizu, kamor se je zateklo večje število italijanskih protifašistov. V gibanju so bili združeni predvsem mlajši protifašisti: liberalci, republikanci in socialisti iz kroga Gaetana Salveminija. Pestrost in politična različnost sta mladim protifašistom omogočili drugačno pot od drugih obstoječih italijanskih protifašističnih skupin. Teoretična podlaga gibanja je bil manifest Socialismo liberale, ki ga je glavni pobudnik gibanja Carlo Rosselli napisal med konfinacijo na otoku Lipari; manifest je prišel v javnost po njegovem prihodu v Pariz. Gibanje Giustizia e Libertà je tako postalo laboratorij za nove teoretične in akcijske pobude v delovanju italijanskega protifašističnega tabora. Skupine gibanja GL so delovale v Parizu in drugod po Franciji ter v Italiji: v Turinu, Milanu, Firencah, Rimu ter v deželah Trentino in Julijska krajina. Njihova aktivnost je bila tako konkretna (razdeljevanje protifašistične literature) kot demonstrativna (preleti Rima in Milana z letalom, ki je spustilo na tisoče letakov s protifašistično vsebino). Gibanje GL je izbralo akcijsko protifašistično politiko, izoblikovali pa so tudi svojo lastno politično linijo, ki je temeljila na republiški državni ureditvi, ustavodajni skupščini, splošni volilni pravični, delavski samostojnosti in decentralizaciji države. Večji del njihovega programa je

izšel v knjižni zbirki *Quaderni (zvezki) di Giustizia e Libertà*. Nadalje je vodstvo gibanja izdajalo svoje glasilo, tednik *Giustizia e Libertà*. Prva številka je izšla 18. maja 1934 v Parizu, zadnja ob izbruhu druge svetovne vojne septembra 1939. Ob vsem tem je bila bogata tudi druga založniška dejavnost gibanja. Prav v založniškem sklopu je novembra 1933 izšla knjižica z naslovom *Fascismo e il martirio delle minoranze*, o kateri govorimo.

Odkrita aktivnost protifašističnega gibanja GL je pripomogla, da je fašistična policija Ovra v Italiji večkrat uspela odkriti celice GL. Z aretacijami 15. maja 1935 je policiji uspelo onesposobiti skupine GL na ozemlju Italije. Od takrat se je protifašistična dejavnost GL odigravala le zunaj Italije.

Izbruh španske državljanske vojne leta 1936 je bil idealna prilika, da se protifašistična dejavnost gibanja Giustizia e Libertà, ki je predlagala drugim italijanskim protifašističnim organizacijam skupen nastop v Španiji, konkretno izkaže. Do dogovora ni prišlo in gibanje je samostojno organiziralo vojaško formacijo z imenom Colonna Rosselli GL. Vojaški komandant je bil Mario Angeloni, politični komisar pa Carlo Rosselli. Bojna pot vojaške enote GL v Španiji je trajala od 28. avgusta 1936 do 10. aprila 1937.

Člani gibanja Giustizia e Libertà so poznali vrsto slovenskih protifašistov, ki jih je fašistični režim vtaknil v zapore ali oddaljil v konfinacijo na otoke ob Apeninskem polotoku. Tako so bili hkrati na otoku Lipari prihodnji voditelji GL Rosselli, Lussu, Nitti ter Dorče Sardoč in Slavko Tuta. Že prej so se nekateri spoznali na Kongresu evropskih narodnosti, kjer se je z manjšinsko problematiko ukvarjal Josip Wilfan. Lavo Čermelj je zbiral gradivo v sklopu Manjšinskega inštituta v Ljubljani. Odlomki njegove knjige iz leta 1937 so podobni odlomkom iz knjige *Fascismo e il martirio delle minoranze*. Stiki so bili mogoči tudi preko Frana Barbačica in Engelberta Besednjaka; možnosti za sodelovanje torej ni manjkalo. Slovensko protifašistično gibanje na Primorskem se je že prej povezovalo z italijansko Protifašistično koncentracijo v Parizu. Italijanske demokratične stranke so v paktiranju s predstavniki slovenske in hrvaške manjšine iz Julijske krajine manjšinoma obljubljale avtonomijo po zmagi nad fašizmom. Slovenski protifašisti so pomagali širiti italijanski protifašistični tisk, dajali so zatočišča preganjanim Italijanom. O vsem so se lahko domenili za sodelovanje, le eno vprašanje je ostalo nerešeno: niso se strinjali o mejah po padcu fašizma.

Branje knjige o fašizmu in protifašizmu je aktualno. Dobro vemo, da sedanjo družbo pretresajo razprave o njuni vlogi in politiki. V takem vzdušju in ozračju nedvomno koristi branje italijanskega protifašističnega dokumenta iz leta 1933, ki jasno niza dejstva.

V ponazoritev citiram le kratek odlomek: "(...) Italijanski nacionalisti in fašisti so prav na tem območju (Julijska krajina, op. p.) začeli preizkušati svoje metode,

ne samo proti organizacijam italijanskih delavcev, ampak tudi proti organizacijam slovanskega prebivalstva. Civilne, vojaške in sodne oblasti so prav tu začele zelo pristransko sodelovati s predstavniki "nacionalne" objestnosti proti "boljševikom" in proti Slovanom. V Trstu je 13. julija 1920 gospod Giunta, ki je bil nekaj mesecev prej državni podtajnik v predsedstvu Mussolinije vlade, vodil skupine, ki so zažgale "Narodni dom". To je bil sedež vseh slovanskih političnih, gospodarskih in kulturnih organizacij v mestu. Škoda zaradi požiga znaša skupno štiri milijone lir. Tolikemu razdejanju je policija prisostvovala pasivno. Požigalci so hodili v bližnjo vojašnico po posode bencina, ki je bil potreben za njihovo plemenito početje. Od takrat dalje so bila v Julijski krajini pretepanja, ropanja in požigi dnevno na straneh časnikarske kronike. (...)"

Besedilo nas tako opozarja na nevarnost fašizma in vrednote protifašističnega gibanja med obema svetovnima vojnama. Vrednote antifašizma so vrednote demokracije in celotnega zahodnega sveta. Ob tem gre seveda neizmerna zahvala vsem žrtvam fašizma, saj je prav njihova zasluga, da danes živimo v svobodi in demokraciji. Slovenske, hrvaške in italijanske protifašiste veže skupna pot v preteklosti in negovanje sedanjih vrednot protifašizma. Vse pa nas zavezujejo skupni ideali protifašizma, ki so trajna vrednota demokratičnih družb in držav.

MILICA KACIN WOHINZ
PREDSTAVITEV DOKUMENTA GIBANJA GIUSTIZIA
E LIBERTA': IL FASCISMO E IL MARTIRIO DELLE
MINORANZE / FAŠIZEM IN ZATIRANJE MANJŠIN,
IZDANEGA V PARIZU 1933 IN V TRSTU 2004.

LJUBLJANA, SLOVENSKA MATICA, 6. DECEMBER 2004

Z italijanskim protifašističnim gibanjem Giustizia e Liberta' sem se srečala v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko sem proučevala arhivsko gradivo italijanskega notranjega in zunanjega ministrstva ter raziskovala slovensko nacionalno in protifašistično gibanje v dobi ilegale. Kolikor je bilo gibanje GeL v zvezi z našim gibanjem, sem opisala v knjigi *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935* (Koper: Lipa 1990). Primorska emigracija v Jugoslaviji je imela tesne stike z italijanskimi antifašisti v emigraciji. Začetki segajo v leto 1929, ko je voditelj TIGR-a Albert Rejec prek Ivana Regenta navezal prve stike z emigranti v Parizu. Povezal se je z italijansko Antifašistično koncentracijo, ki je združevala leta 1926 ukinjene demokratične stranke (socialiste, socialdemokrate, republikance, demoliberalce), ne pa tudi komunistične. S Koncentracijo se je povezal tudi vodja primorsko-istrske emigracije v Jugoslaviji Ivan Marija Čok, in sicer na pobudo jugoslovanskega zunanjega ministrstva. Iz Jugoslavije so imeli stike z italijanskimi emigranti tudi predsednik Jugoslovanske matice v Ljubljani Miroslav Pretnar ter voditelja Orjune Marko Kranjc in Andrej Verbič. V Jugoslaviji – Ljubljani pa sta prebivala tudi pomembna italijanska antifašista z Reke, republikanec Angelo Adam, ki je pripadal gibanju Giustizia e Liberta', ter vodja avtonomne reške stranke Riccardo Zanella. Tudi prek njiju je italijanska antifašistična literatura prihajala iz Pariza v Ljubljano, v Jugoslovansko matico, odtod pa so jo v Italijo raznašali tigrovci – emigranti. Leta 1931 je Zveza primorskih emigrantov v Jugoslaviji sklenila sporazum z italijansko antifašistično koncentracijo v Parizu. Podatke o tem sporazumu sem dobila v dokumentu tržaškega komunističnega emigranta Giorgia Jakseticha, ko je leta 1932 iz Ljubljane poročal direktorji KPI v Pariz, pa tudi v italijanskih policijskih dokumentih. Temelji sporazuma med konfiniranima Dorčetom Sarđočem in ustanoviteljem GeL Carlom Rossellijem naj bi bili določeni že na otoku Lipari. Rosselli je sporazum realiziral po begu iz konfinacije v Pariz, po podatkih italijanske policije z Ivanom Marijo Čokom in Albertom Rejecem. Besedila sporazuma ne poznam, iz arhivskih dokumentov posredno zvemo, da sta se obe strani obvezali za skupno akcijo proti režimu v Italiji.

Italijanska stran je obljubila, da bo po prevzemu oblasti dala popolno avtonomijo Slovincem in Hrvatom v Italiji, slovenska pa, da po padcu fašizma ostane narodna manjšina v italijanski državi. V brzojavki policijske direkcije pri notranjem ministrstvu 16. maja 1931 pokrajinskim prefektom je o tem zapisano: *“Med anti-italijanskimi organizacijami onstran meje, zlasti z Orjuno, in tajnim združenjem Giustizia e Liberta’ je baje prišlo do sporazumov o enotni akciji v Italiji, ki naj bi se začela ob priložnosti kongresa t. i. intelektualcev 29. t. m.”* Iz istih virov zvedemo, da je leta 1934 GeL na pobudo Istranov v Zagrebu, zlasti Radovana Šepića, ki je objavil več intervjujev z italijanskimi vodilnimi antifašisti v časopisu Istra, ter na pobudo Angela Adama ter Giulia Viezzolija, v Parizu ustanovila Ligo za avtonomijo Julijske krajine. V programu Lige je bilo med drugim zapisano: *“... popolna avtonomija ... bodisi na kulturnem kot na gospodarskem področju, kakor tudi na političnem, izenačenje ter enakost pravic.”* Liga se je obvezala, da bo vedno na čelu vsakega gibanja, ki se bori za svobodo in demokracijo. Včlanjevala je Italijane, Hrvate in Slovence. Vanjo naj bi vstopila tudi tvorec rapalske pogodbe grof Carlo Sforza in tržaški voditelj Josip Vilfan. Njen razglas je prišel tudi do Primorske in Istre ter seveda v roke policije, vendar se gibanje, po policijskih poročilih, v Julijski krajini pa tudi med emigranti v Jugoslaviji ni razvilo. Nasploh vemo o tej Ligi zelo malo. Sodim, da ni imela kakšne pomembnejše vloge. Po poročilu omenjenega komunističnega emigranta v Ljubljani, Jakseticha, Slovenci niso zaupali obljubam in so nameravali ostati podpisniki sporazuma le do konca fašizma, *“nato bomo videli. Mi gremo z vsemi, toda delamo tisto, kar sami hočemo.”* Zavezništvo resnično ni trajalo dolgo. Razbilo se je leta 1934, ko je Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine na mariborskem kongresu zavzela stališče odkritega iredentizma s parolo, da mora Italija Jugoslaviji vrniti, kar ji je odvzela z rapalsko pogodbo. Ivan Marija Čok je v govoru naglasil, da Slovenci in Hrvati ne bodo sprejeli nobene italijanske vlade, ker je Italija v petnajstih letih vladanja dokazala, da ni vredna vladati neki narodni manjšini. Tedaj je Giustizia e Liberta’ v članku *“Iredentismo slavo”* zapisala, da *“se ne more boriti skupaj z iredentističnimi društvi v službi jugoslovanske diktature”* in da *“ne more pristati na nekakšno slovansko ekskluzivo nad julijsko deželo in posebej nad Trstom ... Skupaj se boriti proti skupnemu sovražniku: vedno. Vstopiti v igro jugoslovanskega nacionalizma: nikoli”* (str. 337–339).

Po sporazumu je glavna aktivnost slovenske strani veljala širjenju antifašističnega tiska v Italijo s ciljem “prepojiti vse slovanske množice v Italiji z antifašistično miselnostjo ter skušati pridobiti tudi Italijane za borbo proti fašizmu”, zlasti med vojaki. Druga naloga je bila reševanje in vodenje bežečih italijanskih antifašistov čez mejo v Jugoslavijo. Leta 1930 so bili v Parizu v stiku z italijanskimi voditelji tajne organizacije Tigr iz Slovenije. Poleg omenjenih Andreja Verbiča in

Alberta Rejca tudi Danilo Zelen in Lojze Črnač. Po spominskih podatkih sta se zadnja dva srečala z voditeljem GeL Carlom Rosselijem, s socialistom Giuseppejem Saragatom in republikancem Ciprianom Fachinettijem. Črnaču je GeL naložila organiziranje tajnega prehoda – kanala čez francosko-italijansko mejo, Zelenu so dali inštrukcije za pripravo eksploziva za atentate. Iz zaplenjenih Adamovih pisem, poslanih v Pariz, zvedemo, da je italijanska stran prek Avstrije v Jugoslavijo pošiljala finančna sredstva in razstrelivo, od tu naj bi šel material na Sušak in čez mejo v Italijo. Leta 1933 je Adam s tigrovci pripravljal več akcij v Julijski krajini, med njimi tudi atentat na Mussolinija, katerega naj bi izvedel nek goriški tehnik – prodajalec pisalnih strojev. Raziskava je kazala, da bi ta utegnil biti Boris Simandel, ki je pobegnil v Ljubljano in imel na Trubarjevi cesti trgovino s pisalnimi stroji. Adam je takole poročal nekemu Alfredu v Pariz: *“Kar zadeva slovansko emigracijo iz Julijske krajine sem ... mnogo pisal prijateljem, toda vsi moji predlogi so ostali mrtva črka.”* Zahteval je namreč finančna sredstva in da bi iz Pariza organizirali teroristične akcije v Italiji, da ne bi tvegala in z zapori plačevala samo Julijska krajina. *“Jaz lahko vedno pridem v stik s Slovani, lahko računam na razne skupine za kakršnokoli akcijo v Julijski krajini, če bom le lahko govoril v imenu kake uradne organizacije ... Govoril sem (prijateljem v Parizu) glede financiranja neke skupine za njen tisk, toda vse je ostalo mrtva črka, le za 100 frankov na mesec je šlo.”* Adam bi moral najprej nastaviti razstrelivo v italijanska konzulata v Zagrebu in Splitu, toda ker je bil glavni izvajalec te naloge konfident italijanske policije, sta akciji propadli, pa tudi razstrelivo ni bilo dobro, saj je eksplodiralo v Adamovem stanovanju. Vse to je vzbudilo sume pri vodstvu GeL. (Naj dodam, da sem nedavno nekje prebrala, da ga je po vojni naša oblast preganjala, prav pred kratkim pa sem izvedela, da je bil, tako kot drugi, osumljeni delovanja za zapadne agenture, skupaj z družino likvidiran)

Znana je še ena povezava slovensko-hrvaškega narodnega gibanja z gibanjem Giustizia e Liberta'. Leta 1935, ko je gibanje že pretrgalo zavezništvo s Čokovo emigrantsko Zvezo, se je z vodstvom v Parizu pogovarjal Engelbert Besednjak, eksponent primorske krščanskosocialne struje v emigraciji. Ta struja ni bila včlanjena v Čokovo narodnjaško Zvezo, imela je svojo organizacijo Sedejevo družino. V pismu Virgilu Ščeku, ki je ostal na Primorskem, je povedal, da Italijani zahtevajo od Slovencev revolucionarno organizacijo za boj proti fašizmu, čemur on, Besednjak, ne nasprotuje. *“Revolucionarna organizacija je za nas življenjska potreba. Nasproten sem osamljenim in nesmiselnim aktom terorizma, toda za slučaj političnega prevrata moramo organizirati tudi fizične sile našega naroda ... Emigraciji na ljubo bomo pristali na revolucionarno organizacijo, ki naj pomaga antifašistom na državno krmilo. To žrtev doprinesemo iz solidarnosti z ostalo antifašistično Italijo ... Kakor vsa država bomo tudi mi korenito pometli našo pokrajino fašistov. To je meja naše politike.”* Sicer pa je Ščeku

naročal, naj oni v Italiji nadaljujejo *“s politiko legalnosti, ki je edina na mestu”* (Viri 11, 1977, 62).

Od kje je GeL dobila idejo in podatke za izdajo brošure o zatiranju manjšin in kdo jo je napisal? Vsebuje namreč tisto, včasih dobesedno, kar vsebujejo Čermeljeva poznajša dela iz leta 1938 in kar podrobneje proučujemo še danes. Ob branju mi je prišel na misel Kongres evropskih narodnosti, ki je leta 1931 izdal brošuro v angleškem in v francoskem jeziku z naslovom *Narodnosti v evropskih državah* in jo isto leto predstavil na svojem zasedanju. S tem odkritim napadom na totalitarne režime je po besedah predsednika Josipa Vilfana nastal “popolen preokret naše taktike”, kar se mu je zdelo celo “kočljivo”. Poročilo o jugoslovanski manjšini v Italiji sta na temelju gradiva, ki ga je Lavo Čermelj zbiral v Manjšinskem inštitutu v Ljubljani, v tej brošuri napisala Vilfan in Besednjak. O tem poročilu se je po Vilfanovih podatkih grof Sforza izrazil “izredno pohvalno, prav z ozirom na njegovo stvarnost in zmernost.” Poročilo o Primorski in Istri obsega 44 tipkanih strani, našla sem ga zaplenjenega v policijskem arhivu v Rimu in ga razčlenjenega objavila v knjigi *Prvi antifašizem v Evropi* (347). Nedvomno je GeL to poročilo vzela za temelj svoje publikacije. Ta giolovska publikacija namreč poleg opisa zatiranja jugoslovanske manjšine v Julijski krajini vsebuje tudi opis zatiranja Nemcev na Južnem Tirolskem in Grkov na egejskih otokih, medtem ko za francosko manjšino v Val d’ Aosta ni bilo nobene literature. V bibliografiji našega dokumenta sta navedena dva naslova uporabljenih del za Julijsko krajino: *Italy and the Yugoslav Minority within her border*, Ljubljana, *The Minorities Institute*, 1931 ter *FR. BARBALIĆ* (istrski emigrant), *Sloboda viere Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici, Zagreb 1931*. Iz opomb na zaključku besedila sledi, da so konkretni podatki in citati vzeti iz italijanskih osrednjih časopisov, zlasti iz *Giornale d’ Italia* in *Corriere della sera*. O navedeni ljubljanski izdaji o jugoslovanski manjšini v Italiji mi ni nič znanega, tudi ne vem, da bi jo v svojih spominih omenjal Čermelj. Morda je šlo za omenjeno kongresno poročilo, ki ga ne poznam v originalu, in bi bil za izdajatelja gotovo najbolj poklican Manjšinski inštitut v Ljubljani. Tudi letnica 1931 se ujema.

Besedila *“Il fascismo e il martiro delle minoranze”* v času svojih raziskav nisem poznala, sem pa iz raznih virov izvedela, da obstaja. Čeprav sem vedela, kaj vsebuje, sem bila pri branju presenečena nad preciznostjo podatkov in citatov ter umirjenostjo interpretacij, ki so bolj zmerne od Čermeljevih. Z zanimanjem sem iskala, kaj novega mi ta dokument lahko pove. Našla sem nekatere poudarke, ki jih naše zgodovinopisje ni zaznalo na tak način. Na primer, da je italijanska liberalna demokracija – Leonida Bisolati – odločno nasprotovala priključitvi Dalmacije k Italiji in zahtevala čim manjše število Neitalijanov v italijanski državi (79). Ta princip je postal odločilen za razmejevanje po drugi svetovni vojni. V rapalski pogodbi se je Italija res odpovedala Dalmaciji, vendar le v korist Hrvaške,

medtem ko si je na severu prisvojila kar dobro četrtno slovenskega naroda. Zanimive so se mi zdele tudi Mussolinijeve izjave iz leta 1919, in sicer, da drugorodci nikoli ne bodo sovražili italijanske države zaradi nasilja ali tlačenja, ker to ni v značaju italijanskega naroda. Tako so govorili drugi državniki – Sforza, Viktor Emanuel III, Giolitti – nisem pa vedela, da je to ponavljal tudi Mussolini; očitno v času, ko je bil še socialist in preden je svoj *fascio di combattimento* poslal na kazenske ekspedicije. Tudi terminološki pojmi so ponekod v besedilu drugačni, kakršnih smo vajeni iz naših del. Giolittijev pojem “srbsko-hrvaško-slovenski narod”, ki kot tak nikoli ni obstajal, je bila avtomatična izpeljanka iz državne pripadnosti teh narodov, združenih v Kraljevini Srbov-Hrvatov-Slovencev. Odraža pa tudi tedanje pojmovanje enačenja nacije z državo. O kakšni individualnosti slovenstva ali hrvaštva pač v Rimu niso dosti vedeli, morda tudi GeL ne, saj le malokje uporablja pojma Slovinci in Hrvati, pač pa večinoma neartikuliran pojem slavi, kakor da gre za amorfno maso prebivalstva. Slovinci kot narod so bili nasploh v tistih časih zanemarljiv in docela nepomemben objekt.

Ustavila se bom še pri parlamentarni diskusiji o rapalski pogodbi iz leta 1920, ko so socialistični poslanci, recipročno z zaščito italijanske manjšine v Dalmaciji, zahtevali resolucijo o zaščiti slovanske manjšine. Vlada – njen predsednik Giovanni Giolitti in zunanji minister Carlo Sforza – sta odgovarjala, da garancije za zaščito Slovanov med pogajanja v Rapallu nihče ni zahteval, zato ni bilo treba nikomur ničesar zagotavljati. V razpravi tržaškega zgodovinarja Elia Apiha pa sem prebrala, kaj je leta 1925 grof Sforza napisal v pismu soustvarjalcu rapalske pogodbe Giovanniju Giolittiju: *“V Rapallu so bili Jugoslovani na robu obupa ... S soglasjem sosedov smo spremenili v Italijane pol milijona Jugoslovancev in pri tem dosegli posebne ugodnosti za nekaj tisočev Italijanov, ki so ostali Jugoslaviji v Dalmaciji. Prosili so me za precizne garancije za Slovence v Italiji. Odločno sem jih zavrnil. Rekel sem, da morajo nove države zagotoviti zaščito manjšin, medtem ko je za močno državo, kakršna je Italija ta garancija v njeni civilizaciji in toleranci. (Strašno sem se bil zmotil. In vendar je bila to srečna zmotila.)”* (PZDG, 19981, 61)

Ko sem prebirala poglavje o absurdnem spreminjanju zgodovinskih geografskih pojmov, npr. Južni Tirol v Alto Adige, da ja ne bo nič nemškega v priključeni deželi, se mi je utrnula misel na današnjo takšno iznajdbo, kot je “Savudrijska uvala”. Kakor da bo sprememba toponima v nekaj, kar nikoli ni obstajalo, sama po sebi pričala o pripadnosti piranskega zaliva Hrvaški! Vendar Italija pri poitalijančevanju nemških krajevnih in osebnih imen ni vztrajala. Bala se je avstrijskega fašizma in nemškega nacizma, kot beremo v brošuri, medtem ko do Slovencev in Hrvatov ni bila tako obzirna, saj je za njimi stala zgolj neka šibka in osovražena Jugoslavija. V zvezi s citati iz Mussolinijevih raznarodovalnih programov iz leta 1929 moram opozoriti, da je ta svoj prvi program o vladanju tujerodnim ljudstvom

napisal že 1. decembra 1925, in sicer v tajni okrožnici ministrom, a ga avtor obravnavanega dela ni mogel poznati, saj je zakopan v rimskem Osrednjem državnem arhivu. Šlo je za dvoje različnih programskih navodil: za Južni Tirol in posebej za Julijsko krajino. V svoji obsežni zgodovini fašizma ju je objavil znani zgodovinar Renzo De Felice. V slovenskem prevodu je program za Julijsko krajino integralno objavljen v delu Kacin-Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*. Razlike med položajem južnotirolskih Nemcev in slovensko-hrvaške narodne manjšine so sicer znane, vendar me preseneča poudarek v knjigi, da so namreč Nemci vdano sklonili glave, medtem ko so se Slovani uprli z odločnostjo, ki je bila močnejša od italijanske. Ta ugotovitev je podkrepljena s kratkim opisom Gortanovega in drugega tržaškega procesa, o katerem je tedaj pisal evropski tisk.

Izdajateljem tega dokumenta čestitam; mislim, da bi ga morala poznati predvsem tista italijanska javnost, ki še vedno zanika ali noče vedeti, kaj je fašizem pomenil za narodne manjšine in da je bil njihov odpor že v tridesetih letih prejšnjega stoletja povezan tudi z italijanskim in evropskim demokratičnim antifašizmom. Hkrati pa je objavljeni dokument novost tudi za slovensko javnost, ki je bila doslej obveščena predvsem o paktiranju med Komunistično stranko Italije in narodnorevolucionarno organizacijo Tigr leta 1936 in o poznejši "fratelanzi" v narodnoosvobodilnem odporu. Vedeti je treba, da je bil antifašistični odpor že od začetka fašizma navzoč tudi pri italijanskih demokratično-meščanskih strujah in da se je razvijal dve desetletji, sicer ne moremo razumeti dejstva, da se je z razpadom fašizma poleti 1943 velika večina italijanskega naroda čez noč prelevila v antifašiste. Za konec naj ponovim sklep, ki ga je v Italiji zelo opevano gibanje Giustizia e Liberta' zapisalo v našem dokumentu: *"Edini način proti nevarnosti spopada, ki tli v tako zastavljenih odnosih med Nemci, Slovani, Grki in Italijani, bi lahko bil protest proti asimilacijski politiki s strani tistih Italijanov, ki ostajajo zvesti liberalni tradiciji Cavurja, Mazzinija in Garibaldija. Tak protest bi pokazal Nemcem, Slovanom in Grkom, da se vsi Italijani ne strinjajo s tako politiko italijanske vlade in da se njihove težave lahko rešujejo tudi zunaj iredentistične borbe, ki prinaša le nove vojne"* (109–110).

PREDLOG NOVEGA STATUTA AVTONOMNE DEŽELE FURLANIJE JULIJSKE KRAJINE

Avtonomna dežela Furlanija Julijska krajina je v letu 2004 začela razpravo o spremembah statuta. Ker je statut sprejet z ustavnim zakonom, je za to vprašanje pristojen parlament, vendar je deželna skupščina sklenila, da predloži Rimu svoj osnutek besedila. Nalogo za izdelavo prvega osnutka je Dežela poverila konvenciji, ki so jo poleg deželnih svetnikov sestavljali predstavniki krajevnih uprav, gospodarskih zbornic, univerz in jezikovnih manjšin. Konvencija je s svojim delom začela 6. maja 2004, končala pa 23. septembra, ko je deželni skupščini predložila več opcij. Skupščina se o teh opcijah še ni izrekla, zato končnega besedila še ni. Pač pa obstaja dokument, ki so ga 14. julija 2004 konvenciji predložili štirje slovenski predstavniki in sicer Bojan Brezigar (ki je v konvenciji zastopal civilno družbo slovenske manjšine), župan zgoniške občine Mirko Sardoč (ki ga je v konvencijo imenovala zveza krajevnih uprav), ter deželna svetnika Igor Canciani in Bruna Zorzini Spetič. Besedilo so vložili v slovenščini in dodali prevod v italijanščino.

ZA MODERNO VEČKULTURNO IN VEČJEZIČNO DEŽELO, SPOŠTLJIVO DO PRETEKLOSTI, UZRTO V PRIHODNOST

Ta dokument je nastal z željo, da bi bila z novim statutom Furlanija Julijska krajina moderna dežela, ki spoštuje svoje prebivalstvo v vseh njegovih zgodovinskih, kulturnih in jezikovnih aspektih, brez razlik in s prizadevanjem, da se vsi ti aspekti ohranijo kot skupno bogastvo celotne dežele in prenesejo na prihodnje rodove. Predlog, ki odraža hotenja glavnine slovenske manjšine v Italiji, torej ne vsebuje samo predlogov za zaščito slovenske manjšine, ampak želi vključiti deželo v vrh institucij, ki spoštujejo in vrednotijo različnost, ki ostajajo zveste svoji zgodovini, ne da bi jih slednja bremenila, ki skrbijo za svoje ljudi, tudi tiste, ki so jo zapustili, in za svojo kulturo, tudi tisto, ki ji ozemeljsko ne pripada več, ter so pozorne do premikov, ki jih tudi na teh področjih prinaša novi čas.

Novi statut Avtonomne dežele Furlanije Julijske krajine je predvsem priložnost, da se dežela dokončno otrese izrazito zaščitnega pristopa do problema jezikovnih manjšin, ki živijo na njenem ozemlju. Ta pristop je v prejšnjih desetletjih predstavljal primarni odnos do problema in je bil kot tak vključen tudi v 6. člen republiške ustave. Vse odtlej, pa do odobrite zakonov 462/99 o zaščiti

jezikovnih manjšin in 38/01 o zaščiti slovenske manjšine v deželi Furlaniji Julijski krajini, je v Italiji odnos do manjšin temeljil na zaščitnem načelu, po katerem oblast priznava skupini državljanom nekatere specifične pravice, ki to skupino izrecno zadevajo. Italija je s temi določili zamujala, vendar se je z odobritvijo omenjenih dveh zakonov vključila v skupino držav, v katerih je zaščita manjšin pravno urejena. Vprašanje izvajanja zakonodaje ni predmet tega dokumenta.

Ta zaščitni pristop so v zadnjem času presegle evropske institucije. Pravkar odobrena ustavna pogodba Evropske unije določa, da je vrednotenje kulturne in jezikovne različnosti eden temeljnih ciljev EU; s tem Evropska unija dviga raven svojega pristopa do jezikovnih manjšin, katerim priznava vrednost evropskega pomena: jeziki manjšin torej niso samo vrednota tistih, ki jih govorijo, ampak so skupno evropsko bogastvo, in vsa Evropa jih mora štiti, skrbeti mora, da njihovi jeziki ne izginejo. Nova ustavna listina kot priznanje te vrednote omogoča državam članicam, da ustavno pogodbo prevedejo tudi v jezike, ki so uradni samo na delu ozemlja, ter priznava uradnost teh besedil.

Dežela naj torej udejanji ta načela tudi v svojem statutu in s tem ovrednoti enkratno bogastvo, ki ga predstavlja prisotnost jezikov, ki pripadajo romanski, germanski in slovanski jezikovni družini; to bogastvo je dodana vrednost, s katero deželna skupnost razpolaga, a je še ni ne ovrednotila ne primerno izkoristila. Zato naj se ob sestavi statuta opremi s potrebno zakonsko osnovo, da bo lahko to nalogo primerno izpolnjevala.

Poleg tega naj Furlanija Julijska krajina s statutom pridobi pristojnosti, da se bo lahko kot dežela ob meji, ki počasi izginja, in je zato v središču Evrope, ki predstavlja nov izziv, razvijala v prostoru in času, ki ji pripadata, spoštljiva do svojih ljudi, do sosedov in do tistih, ki med nami iščejo prihodnost, ki jim doma ni bila dana.

Ta dokument ni vsega obsegajoč: zadeva predvsem teme jezikov in kultur ter tiste, ki so z njimi tesno povezane; predstavlja torej samo izsek tematik, ki naj jih obravnava novi statut. Vendar je za deželo, kakršna je naša, bistvenega pomena, da gradi prihodnost na spoštovanju svoje preteklosti in na vrednotenju vseh svojih družbenih komponent. V tem smislu je treba razumeti predloge, ki želijo biti stvaren prispevek k delu konvencije za oblikovanje novega deželnega statuta.

Trst, 14. julija 2004

NAČELA, KI NAJ JIH VSEBUJE NOVI STATUT AVTONOMNE DEŽELE FURLANIJE JULIJSKE KRAJINE

1. IME DEŽELE SE V PRVEM ČLENU STATUTA IZPIŠE V ITALIJANŠČINI TER V SLOVENŠČINI, NEMŠČINI IN FURLANŠČINI.

Ustava že sedaj za deželi Tridentinsko-Južno Tirolsko in Dolino Aoste vsebuje dvojezično ime. Enako določilo bi moralo veljati tudi za Deželo Furlanijo Julijsko krajino. Gre za vprašanje dostojanstva in za osnovno pravico prebivalcev, da lastno deželo imenujejo in poznajo v svojem jeziku.

V kolikor bi bila za tako določilo potrebna sprememba ustave, se predlaga alternativna rešitev, da se namreč prvemu odstavku prvega člena statuta doda drugi odstavek, v katerem je določeno, kako se Dežela imenuje v jezikih manjšin, ki v njej prebivajo.

2. DEŽELA VREDNOTI JEZIKOVNO RAZLIČNOST KOT SKUPNO BOGASTVO VSEH SVOJIH PREBIVALCEV.

To načelo izhaja iz 22.člena Listine EU o temeljnih pravicah in je prisotno tudi v 3.členu osnutka ustavne pogodbe Evropske unije. Jezikovna različnost je tako eden temeljev evropskih integracijskih procesov, ki vanjo ne posegajo z avtoritarnim ustvarjanjem skupnih kulturnih standardov, ampak z vrednotenjem razlik kultur in jezikov, ki skupaj sestavljajo evropsko kulturo. EU je zato za uradno geslo izbrala besede Združeni v različnosti. Naravno je, da dežela, v kateri so prisotne tri jezikovne manjšine, ki pripadajo trem velikim evropskim jezikovnim in kulturnim družinam, osvoji to načelo tudi v svojem statutu.

3. DEŽELA PRIZNAVA, ŠČITI IN SPODBUJA FURLANSKO, GERMANOFONSKO IN SLOVENSKO JEZIKOVNO MANJŠINO, KI ŽIVIJO NA NJENEM OZEMLJU.

Besedilo vsebuje dve načeli. Prvo zadeva pristojnost Dežele na področju zaščite manjšin. Čeprav v zadnjih letih ni bilo primerov ugovaranja temu načelu (medtem ko je v preteklosti dolga leta vlada vztrajala, da 6. člen ustave priznava samo vladi pristojnosti na tem področju, kar je dolga leta potrjevalo tudi ustavno sodišče), je primerno, da je ta pristojnost v statutu izrecno navedena.

Drugo načelo vsebuje seznam manjšin, ki živijo v Furlaniji – Julijski krajini. Uporabljena je formulacija, ki jo vsebuje zakon 482/99, tudi zaradi nujnega usklajevanja med državno in deželno zakonodajo. Naziv *jezikovna manjšina* je v skladu z nazivom, ki ga vsebuje 6. člen ustave.

4. DEŽELA PRIZNAVA URADNI STATUS FURLANŠČINE, NEMŠČINE IN SLOVENŠČINE NA OBMOČJIH, KJER SO TI JEZIKI ZAŠČITENI.

Vrh predsednikov vlad in držav Evropske unije je na svojem zasedanju 18. junija 2004 v Bruslju uvedel novo terminologijo v zvezi z jeziki. V tej formulaciji se terminologija nanaša samo na prevod ustavne listine EU v jezike ki so »uradni na celotnem ozemlju ali na delu ozemlja« držav članic, vendar je jasno, da bo odslej EU, ki ne razpolaga z drugačno terminologijo o jezikovnih manjšinah, uporabljala to terminologijo tudi pri drugih postopkih, verjetno vključno z razpisi za evropske programe. Zato je nujno, da se dežela že sedaj temu ustrezno opremi in s priznanjem uradnega statusa zagotovi pripadnikom manjšin sredstvo, da uveljavljajo svoje pravice in da izkoriščajo ugodnosti, ki jih bo v ta namen vseboval tudi normativ EU.

Poleg tega velja opozoriti, da uradni status manjšinskih jezikov priznavata že statuta Tridentinske-Južne Tirolske za pokrajino Bocen in statut dežele Dolina Aosta.

5. DEŽELA Z LASTNIMI ZAKONSKIMI UKREPI IZVAJA IN DOPOLNJUJE DRŽAVNO ZAKONODAJO NA PODROČJU ZAŠČITE JEZIKOVNIH MANJŠIN TER JAMČI IZVAJANJE MEDNARODNIH POGODB IN LISTIN, H KATERIM JE PRISTOPILA ITALIJA.

Besedilo priznava Deželi specifične pristojnosti na področju zaščite manjšin. Gre za vzporedne pristojnosti na področju izvajanja in dopolnjevanja državne zakonodaje, obenem pa tudi izvajanja mednarodnih pogodb na tem področju. Podpis in ratifikacija teh pogodb ostaja v pristojnosti države, vendar gre za dokumente, ki so obvezujoči tudi za deželo. V sedanji fazi gre v prvi vrsti za Okvirno listino Sveta Evrope za zaščito narodnih manjšin, vendar je v parlamentu v teku postopek za ratifikacijo Evropske listine za manjšinske ali regionalne jezike. Dežela mora v okviru svojih pristojnosti prispevati tudi k izvajanju teh mednarodnih listin.

6. DEŽELA S POSEBNIM ZAKONOM JAMČI PARTICIPACIJO PRIZNANIH IN KVALIFICIRANIH ORGANIZACIJ CIVILNE DRUŽBE JEZIKOVNIH MANJŠIN NA PODROČJU KULTURNIH, DRUŽBENIH IN GOSPODARSKIH DEJAVNOSTI TER ŠPORTA, KI SODIJO V NJENO PRISTOJNOST.

Določilo izhaja iz 15. člena Okvirne konvencije Sveta Evrope za zaščito narodnih manjšin, ki ga je italijanski parlament ratificiral. Slednja v 15. členu obvezuje države, da »ustvarijo pogoje, ki omogočajo dejansko participacijo pripadnikov narodnih manjšin v kulturnem, družbenem in ekonomskem življenju ter v javnih zadevah.« Glede na strukturiranje manjšin v deželi mora tako predstavništvo pripadati organizacijam, ki jih po objektivnih kriterijih zastopajo in v katerih se prepozna glavna manjšinskih organizacij. Statut mora vsebovati načelno stališče, ki bo nato omogočalo deželnemu svetu, da z ustrezno zakonodajo izvaja določilo mednarodne konvencije. Glede na specifično manjšinskih stvarnosti v deželi Furlaniji Julijski krajini, je primerno seznamu, ki ga vsebuje Okvirna konvencija, dodati tudi šport.

7. DEŽELNI STATUT VSEBUJE NAČELA, NA OSNOVI KATERIH BO ZAJAMČENA PRISOTNOST SLOVENSKE MANJŠINE V DEŽELNEM SVETU, V PREDSEDSTVU DEŽELNEGA SVETA IN V DEŽELNEM ODBORU.

Sedanja deželna koalicija je v svojih programskih smernicah že zagotovila zavzetost za zajamčeno zastopstvo slovenske manjšine v deželni svet. Tudi sicer iz politične razprave izhaja splošna usmeritev v tej smeri. Tako določilo je potrebno v statutu, ker ni znano, kakšen bo volilni zakon, ki bo v prihodnje urejal volitve deželne svete; zato je sedaj potrebno priznanje načela, ki bo omogočilo ustrezna določila v volilnem zakonu. Poleg tega je tako določilo neposredno izvajanje že omenjenega 15. člena Okvirne konvencije Sveta Evrope, v točki, se nanaša na »javne zadeve«. Predlagatelji so mnenja, da bi morala biti taka prisotnost zajamčena v vseh treh pokrajinah, v kateri je prisotna slovenska manjšina.

Poleg tega bi moral statut vzpostaviti pogoje, ki bi zagotovili prisotnost predstavnikov jezikovnih manjšin v predsedstvu deželne svete in v deželni odboru.

8. SPREMINJANJE MEJA TERITORIALNIH KRAJEVNIH UPRAV, NJIHOVO ZDRUŽEVANJE, DELITEV ALI UKINJANJE, NE SME V NOBENEM PRIMERU POVZROČITI ŠKODE JEZIKOVNIM MANJŠINAM, KI SO PRISOTNE NA NJIHOVEM OZEMLJU.

Določilo je prisotno že v številnih mednarodnih listinah, med drugimi v Posebnem statutu, ki je priložen Londonskemu memorandumu iz leta 1954.

Gospodarske in družbene potrebe pogosto narekujejo spreminjanje meja krajevnih uprav, njihovo združevanje in njihovo povezovanje. Statut pa mora v zvezi s tem določiti prednostno letvico, pri čemer mora biti na prvem mestu skrb za ohranjanje kulturne in jezikovne identitete nekega ozemlja; tej potrebi se morajo podrežati druga vprašanja.

9. DEŽELA PRI OZEMELJSKEM NAČRTOVANJU IN PRI GOSPODARSKEM RAZVOJU UPOŠTEVA SPECIFIČNE POTREBE JEZIKOVNIH MANJŠIN.

Jezikovne manjšine niso samo kulturne skupnosti, ampak so tudi aktiven del deželne prebivalstva. Specifične potrebe teh skupin so včasih v nasprotju z najbolj racionalnimi in včasih radikalnimi posegi na teritoriju in z načrtovanjem gospodarstva izključno na načelih gospodarskih zakonitosti. Statut naj zagotovi, da bo Dežela pri svojih ukrepih na tem področju upoštevala specifične potrebe jezikovnih manjšin.

10. DEŽELA JE PRISTOJNA ZA POUČEVANJE V JAVNIH ŠOLAH JEZIKOV PRIZNANIH JEZIKOVNIH MANJŠIN IN JEZIKOV SKUPIN PRISeljencev.

V dokumentu, ki ga je predložilo predsedstvo Konvencije, in tudi v poročilu predsednika deželne vlade na seminarju o statutu, ki ga je organiziralo združenje deželni svetnikov, je tudi zahteva, po kateri naj bi bile deželi priznane tudi pristojnosti na področju poučevanja jezikov manjšin v javnih šolah. Glede na veliko število priseljencev iz bližnjih držav Južnega Balkana, torej na specifično, ki je lastna predvsem tej deželi, bi bilo koristno, če se ta pristojnost razširi tudi na jezike priseljencev.

11. DEŽELA V OKVIR MEDNARODNE DEJAVNOSTI VKLJUČUJE TUDI DOGOVORE V KORIST SLOVENSKE IN GERMANOFONSKE MANJŠINE TER V KORIST ITALIJANSKE MANJŠINE V SLOVENIJI IN NA HRVAŠKEM.

V dokumentu, ki ga je predložilo predsedstvo konvencije, sicer pa tudi v številnih drugih dokumentih deželne svete in deželne vlade, je poudarjena zahteva po zagotovitvi deželi nekaterih pristojnosti na področju mednarodne dejavnosti. Nujno je, da se v ta seznam vključijo tudi odnosi s Slovenijo glede slovenske manjšine v Italiji, z Avstrijo oziroma Koroško glede nemške manjšine v Videmski pokrajini ter s Slovenijo in Hrvaško glede italijanske manjšine v teh dveh državah. Te pristojnosti naj deželi omogočijo tako neposredno izvajanje nekaterih mednarodnih sporazumov (n.pr. sporazum o kulturnem sodelovanju) kot tudi vključitev v pogovore, ki jih o izvajanju, dopolnjevanju in spreminjanju teh sporazumov vodi Ministrstvo za zunanje zadeve.

12. ZA NADZOR NAD IZVAJANJEM JEZIKOVNIH PRAVIC MANJŠIN V DEŽELI IMENUJE DEŽELA VARUHA JEZIKOVNIH PRAVIC.

Varuha jezikovnih pravic so prvi uvedli v Kanadi kot institucijo, na katero se lahko obrne državljan, če ocenjuje, da je katerakoli javna uprava kršila njegove jezikovne pravice. Uspeh te pobude je imel za posledico imenovanje varuhov jezikovnih (ponekod manjšinskih) pravic v številnih evropskih državah. Naloga varuha je, da deluje pomirjevalno in poskusi reševati spore, preden se ti izrodijo v konflikte. Statut naj predvideva imenovanje varuha jezikovnih pravic oziroma naj omogoči, da deželni svet z lastnim zakonom sprejme ustrezni sklep.

13. DEŽELA SKRBI ZA OBSTOJ IN RAZVOJ ITALIJANSKE MANJŠINE V SLOVENIJI IN NA HRVAŠKEM TER ZA OHRANITEV ITALIJANSKEGA JEZIKA IN KULTURE V KRAJIH, KJER JE TA MANJŠINA AVTOHTONO PRISOTNA.

Med mednarodne pristojnosti dežele naj se kot samostojna točka vključi tudi skrb za razvoj in obstoj italijanske manjšine ter za ohranitev italijanskega jezika in kulture. Dežela bi lahko prevzela nekatere pristojnosti, ki sedaj pripadajo Ministrstvu za zunanje zadeve in Ministrstvu za Italijane po svetu, kar bi pospešilo postopke, povečalo transparentnost in zagotovilo italijanski manjšini konkretnjšo in učinkovitejšo pomoč.

14. DEŽELA SI PRIZADEVA ZA OHRANITEV ISTRSKE KULTURE IN TRADICIJ MED SKUPNOSTMI ISTRSKIH BEGUNCEV OZIROMA NJIHOVIH POTOMCEV, KI ŽIVIJO NA NJENEM OZEMLJU.

Ob prizadevanjih za razvoj italijanske kulture in jezika na ozemlju, kjer živi italijanska manjšina v Sloveniji in na Hrvaškem, mora dežela z ustreznimi normami tudi prispevati k ohranjanju kulture in tradicij skupin beguncev iz Istre in Dalmacije, ki živijo na njenem ozemlju. Dežela naj tudi prispeva h krepitvi povezav med organizacijami, ki na njenem ozemlju zastopajo begunce, in organizacijami italijanske manjšine v Sloveniji in na Hrvaškem.

15. DEŽELA SKRBI ZA OHRANITEV DEŽELNIH JEZIKOV IN KULTUR MED ORGANIZACIJAMI IZSELJENCEV.

Z namenom, da se ohranijo in okrepijo kulturne vezi med izseljenci in Furlanije Julijske krajine oziroma njihovimi potomci in prebivalstvom Dežele, naj statut predvideva splošno določilo, ki bo deželnemu svetu omogočil, da nadaljuje z zakonodajo v korist izseljenskih skupnosti. Določilo naj bo načelno in naj

neposredno oziroma posredno zaobjema vse tri skupine izseljencev, furlansko, julijsko in slovensko.

16. STATUT DEŽELE JE SESTAVLJEN V ITALIJANŠČINI, SLOVENŠČINI, FURLANŠČINI IN NEMŠČINI. VSE VERZIJE SO URADNE.

V skladu z načeli pravkar sprejete ustavne pogodbe Evropske unije naj bo statut sestavljen in objavljen v vseh štirih jezikih. Tej objavi je lahko dodano določilo, da v primeru netočnosti prevladuje italijansko besedilo. S tako objavo Dežela priznava enako dostojanstvo vseh jezikov, ki so avtohtono prisotni na njenem ozemlju.

PER UNA REGIONE MULTUCULTURALE E MULTILINGUISTICA MODERNA, RISPETTOSA DEL PASSATO E RIVOLTA CON LO SGUARDO VERSO IL FUTURO

Il presente documento nasce con l'auspicio che attraverso il nuovo Statuto il Friuli Venezia Giulia diventi una regione più moderna, una regione che rispetti tutti gli aspetti storici, culturali e linguistici della propria popolazione, tutelandola come patrimonio comune dell'intera regione che deve essere tramandato alle nuove generazioni. La presente proposta, che riflette le aspirazioni della maggior parte della minoranza slovena in Italia, quindi non contiene solamente dei suggerimenti per la tutela della minoranza slovena, bensì vuole anche consentire alla regione di essere annoverata tra quelle istituzioni che si adoperano per rispettare e valorizzare le diversità, che rimangono fedeli alla propria storia senza esserne condizionati, che si occupano della gente e anche di coloro che si sono trasferiti altrove, che hanno a cuore la cultura locale, inclusa quella che non rientra più nel loro territorio, e che sono sensibili ai cambiamenti più recenti in tutti questi ambiti.

Il nuovo Statuto della Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia rappresenta una vera e propria occasione per la regione per lasciarsi finalmente alle spalle un atteggiamento spiccatamente protettivo nei confronti dei problemi delle minoranze linguistiche che sono presenti nel suo territorio. Negli ultimi decenni questo era l'atteggiamento prevalente nei confronti delle problematiche minoritarie e come tale era anche stato inserito nell'articolo 6 della Costituzione. Sin da allora e fino all'approvazione della legge 482/99 sulla tutela delle minoranze linguistiche nonché della legge 38/01 sulla tutela della minoranza slovena nel Friuli Venezia Giulia, in Italia l'atteggiamento nei confronti delle minoranze poggiava su un principio in base al quale l'autorità riconosce a un determinato gruppo di cittadini alcuni diritti specifici che li riguardano direttamente. L'Italia però tardava a varare queste specifiche norme, finché, grazie all'approvazione delle due leggi summenzionate, si è allineata con quei Paesi in cui la tutela delle minoranze è regolamentata anche dal punto di vista giuridico. La questione dell'applicazione delle leggi comunque non è oggetto del presente documento.

Recentemente questo atteggiamento protettivo è stato superato anche dalle istituzioni comunitarie. Il trattato costituzionale dell'Unione europea, varato in questi giorni, colloca infatti la valorizzazione delle diversità culturali e linguistiche tra gli obiettivi fondamentali dell'UE. In questo modo l'Unione europea ha elevato il tenore del suo atteggiamento nei confronti delle minoranze linguistiche, cui peraltro riconosce un valore di interesse europeo. Le lingue minori-

tarie quindi non rappresentano un valore solo per coloro che le parlano, ma assumono una valenza di ordine superiore: rappresentano un patrimonio comune che deve essere tutelato dall'Europa intera. L'Europa deve assumersi la responsabilità affinché queste lingue non si estinguano. Proprio alla luce del riconoscimento di questi valori, la nuova carta costituzionale consente ai Paesi membri di tradurre il trattato costituzionale anche in quelle lingue che sono ufficiali solo in determinate zone di un territorio nazionale, conferendo a tutti i testi tradotti carattere di ufficialità.

La Regione deve ora affermare questi principi anche nel suo Statuto valorizzando l'unicità del patrimonio rappresentato dalla presenza contemporanea di lingue del ceppo latino, germanico e slavo. Questo patrimonio è anche sinonimo di valore aggiunto di cui la popolazione regionale dispone già da tempo, ma che non ha saputo ancora valorizzare e sfruttare opportunamente. Nella messa a punto del nuovo Statuto, la Regione deve quindi munirsi di un'adeguata base giuridica che le permetta di assolvere questo compito in modo adeguato.

Il nuovo Statuto deve inoltre conferire alla Regione Friuli Venezia Giulia nuove competenze per fare in modo che essa, che è al contempo una regione lungo un confine che sta gradualmente sparendo e anche una regione nel centro della nuova Europa, possa svilupparsi nel tempo e nello spazio che le appartengono, rispettosa della propria popolazione, delle genti dei Paesi vicini e di coloro che si sono trasferiti nel suo territorio da altri luoghi per garantirsi una vita più dignitosa.

Il presente documento non è onnicomprensivo: si concentra soprattutto sugli aspetti della lingua e della cultura e su altri temi che vi sono strettamente legati. Rappresenta quindi solo una piccola parte dei temi che vengono trattati dal nuovo Statuto. Ma per la nostra regione esso rappresenta un notevole ausilio perché essa possa costruire il suo futuro sul rispetto del proprio passato e sulla valorizzazione di tutte le proprie componenti sociali. Questo è dunque il senso dei suggerimenti contenuti nella presente proposta che vuole essere un concreto contributo per i lavori della Convenzione incaricata della redazione del nuovo Statuto della Regione.

Trieste, 14 luglio 2004

PRINCIPI CHE DOVREBBERO ESSERE SANCITI DAL NUOVO STATUTO DELLA REGIONE AUTONOMA FRIULI VENEZIA GIULIA

1. LO STATUTO DEVE RECARE LA DENOMINAZIONE DELLA REGIONE NELLE LINGUE ITALIANA, SLOVENA, TEDESCA E FRIULANA.

Nella Costituzione troviamo la denominazione bilingue per il Trentino Alto Adige e per la Valle d'Aosta. Lo stesso principio dovrebbe valere anche per la Regione Friuli Venezia Giulia. Qui si tratta della dignità della popolazione locale e del suo diritto di poter chiamare e conoscere la propria Regione nella propria lingua.

Qualora per una simile norma fosse necessaria una modifica alla Costituzione, proponiamo una soluzione alternativa: al primo comma del primo articolo dello Statuto si potrebbe accorpate il secondo comma in cui è stabilito come viene chiamata la Regione nelle lingue delle minoranze che sono presenti nel suo territorio.

2. LA REGIONE VALORIZZA LA DIVERSITÀ LINGUISTICA COME PATRIMONIO COMUNE DI TUTTI I SUOI CITTADINI.

Questo principio si rifà all'art. 22 della Carta dei diritti fondamentali dell'Unione europea nonché all'art. 3 della bozza della neonata Costituzione europea. La diversità linguistica sta alla base dei processi di integrazione europea che non cercano di imporre in modo autoritario degli standard culturali comuni, bensì vogliono valorizzare le differenti culture e lingue che costituiscono tutte assieme la cultura europea. Per questo motivo l'UE si è fatta portavoce dello slogan *Uniti nella diversità*. È dunque del tutto naturale che una regione in cui sono presenti tre minoranze linguistiche che appartengono alle tre grandi famiglie linguistiche e culturali europee faccia proprio questo principio nel suo Statuto.

3. LA REGIONE RICONOSCE, TUTELA E PROMUOVE LE MINORANZE FRIULANA, GERMANOFONA E SLOVENA CHE SONO PRESENTI NEL SUO TERRITORIO.

Il testo comprende due principi. Il primo si riferisce alle competenze della Regione in materia di tutela delle minoranze. Sebbene negli ultimi anni non siano

state mosse delle opposizioni a questo principio (mentre in passato il Governo aveva sostenuto a lungo che l'art. 6 della Costituzione riconosceva competenze in materia solo al Governo, cosa che peraltro era stata ribadita a più riprese anche dalla Corte Costituzionale), è opportuno che lo Statuto menzioni esplicitamente la suddetta competenza.

Il secondo principio poggia su un elenco delle minoranze che sono presenti nel Friuli Venezia Giulia. Si utilizza la formulazione contenuta nella legge 482/99, anche al fine di garantire la coerenza necessaria tra la legislazione nazionale e quella regionale. Il termine *minoranza linguistica* equivale al termine presente nell'art. 6 della Costituzione.

4. LA REGIONE RICONOSCE LO STATUS DI LINGUA UFFICIALE AL FRIULANO, AL TEDESCO E ALLO SLOVENO NELLE ZONE IN CUI QUESTE LINGUE SONO TUTELATE.

L'ultimo vertice tra i Capi di Stato e di Governo dell'Unione europea che si è tenuto a Bruxelles il 18 giugno 2004 ha portato all'introduzione di una nuova terminologia riferita alle lingue. La terminologia si riferisce alla traduzione della Carta costituzionale dell'UE in quelle lingue che sono «ufficiali nell'intero territorio o in una parte del territorio» dei Paesi membri. Appare tuttavia chiaro che d'ora in poi l'UE, che non dispone di una terminologia diversa in materia di minoranze linguistiche, utilizzerà questa terminologia anche in altre occasioni, probabilmente anche nei testi dei bandi per beneficiare dai programmi comunitari. Per questo motivo è indispensabile che la Regione si allinei con la terminologia dell'UE riconoscendo l'ufficialità delle lingue minoritarie e garantendo in questo modo agli appartenenti alle minoranze uno strumento idoneo per l'esercizio dei loro diritti e per cogliere tutte le opportunità che gli verranno date dalla normativa UE.

Infine va segnalato che gli Statuti delle Regioni Trentino Alto Adige e Valle d'Aosta riconoscono già da tempo l'ufficialità delle lingue minoritarie locali.

5. ATTRAVERSO I SUOI PROVVEDIMENTI LEGISLATIVI, LA REGIONE APPLICA E INTEGRA LA LEGISLAZIONE NAZIONALE IN MATERIA DI TUTELA DELLE MINORANZE LINGUISTICHE E GARANTISCE L'APPLICAZIONE DEI TRATTATI E DELLE CARTE INTERNAZIONALI SOTTOSCRITTI DALL'ITALIA.

Il testo riconosce alla Regione competenze specifiche in materia di tutela delle minoranze. Si tratta di una competenza concorrente sia nell'ambito dell'attuazione e dell'integrazione della legislazione nazionale sia nell'ambito dell'applicazione

dei trattati internazionali. La firma e la ratifica di questi accordi rimane di competenza dello Stato, anche se questi documenti sono vincolanti anche per le Regioni. Al momento è attuale soprattutto la Convenzione quadro del Consiglio d'Europa sulla tutela delle minoranze nazionali, in seno al Parlamento è stato invece avviato l'iter di ratifica della Carta europea per le lingue minoritarie e regionali. Anche la Regione deve contribuire, ovviamente nei limiti delle sue competenze, all'applicazione delle convenzioni internazionali.

6. ATTRAVERSO UNA LEGGE SPECIALE, LA REGIONE GARANTISCE LA PARTECIPAZIONE DELLE ORGANIZZAZIONI RICONOSCIUTE E QUALIFICATE DELLA SOCIETÀ CIVILE DELLE MINORANZE ALLE ATTIVITÀ CULTURALI, SOCIALI ED ECONOMICHE NONCHÉ SPORTIVE CHE RIENTRANO TRA LE SUE COMPETENZE.

La norma scaturisce dall'art. 15 della Convenzione quadro del Consiglio d'Europa sulla tutela delle minoranze nazionali, già ratificata dal Parlamento italiano. Il suddetto articolo obbliga i Paesi firmatari a "creare le condizioni necessarie alla partecipazione effettiva delle persone appartenenti a delle minoranze nazionali alla vita culturale, sociale ed economica nonché agli affari pubblici." A seconda della strutturazione delle minoranze presenti nella Regione, tale rappresentanza deve appartenere a quelle organizzazioni che le rappresentano secondo criteri oggettivi e nelle quali si riconosce la maggioranza delle organizzazioni minoritarie. Lo Statuto deve contenere una posizione di principio che dovrà consentire al Consiglio regionale ad applicare la norma della convenzione internazionale attraverso un'ideale legislazione.

Tenuto conto della specificità delle minoranze nel Friuli Venezia Giulia è opportuno che all'elenco, proposto dalla citata Convenzione quadro, venga aggiunto anche lo sport.

7. LO STATUTO REGIONALE CONTIENE IL PRINCIPIO, IN BASE AL QUALE SARÀ GARANTITA LA PRESENZA DI RAPPRESENTANTI DELLA MINORANZA SLOVENA NEL CONSIGLIO REGIONALE, NELL'UFFICIO DI PRESIDENZA DEL CONSIGLIO REGIONALE E NELLA GIUNTA REGIONALE.

Nelle sue linee programmatiche l'attuale coalizione al governo della Regione ha già annunciato il suo impegno per garantire la rappresentanza slovena in seno al Consiglio regionale. Anche i dibattiti politici indicano una linea generale che va in questo senso. Il seggio garantito deve essere sancito anche dallo Statuto poiché non si può prevedere come sarà formulata la legge elettorale che disciplinerà in futuro le elezioni al Consiglio regionale. Per questo motivo è necessario

riconoscere sin d'ora il principio che consentirà l'elaborazione delle disposizioni più opportune nella futura legge elettorale. Inoltre una norma simile rappresenterebbe anche un'applicazione immediata del già citato art. 15 della Convenzione quadro del Consiglio d'Europa, e più precisamente del punto che si riferisce agli "affari generali". I soggetti proponenti ritengono che una simile rappresentanza degli appartenenti alla minoranza slovena dovrebbe essere garantita in tutte e tre le province in cui è presente la suddetta minoranza.

Lo Statuto dovrebbe anche prevedere delle condizioni per garantire la presenza dei rappresentanti delle minoranze linguistiche in seno alla presidenza del Consiglio regionale e in seno alla Giunta regionale.

8. L'EVENTUALE MODIFICA DEI CONFINI DEGLI ENTI LOCALI NONCHÉ LE FUSIONI, DIVISIONI O ABOLIZIONI DEGLI ENTI LOCALI NON DEVONO IN NESSUN CASO ARRECARE DANNO ALLE MINORANZE LINGUISTICHE PRESENTI NEL TERRITORIO.

La disposizione è prevista da numerosi trattati internazionali, tra cui anche nello Statuto speciale, allegato al Memorandum di Londra del 1954. Le necessità socio-economiche spesso portano alla modifica dei confini degli enti locali, richiedendo ad esempio la fusione o l'integrazione tra di essi. Lo Statuto deve stabilire una lista di priorità in questa materia, collocando al primo posto la salvaguardia dell'identità culturale e linguistica di un determinato territorio. Tutte le rimanenti questioni devono sottostare a questa necessità primaria.

9. NELLA PIANIFICAZIONE TERRITORIALE E NELLA PROMOZIONE DELLO SVILUPPO ECONOMICO LA REGIONE TIENE IN DEBITO CONTO LE NECESSITÀ SPECIFICHE DELLE MINORANZE LINGUISTICHE.

Le minoranze linguistiche non sono solo delle comunità culturali, bensì anche una componente attiva della popolazione locale. Le necessità specifiche di questi gruppi sono a volte in totale contrasto con gli interventi radicali nel territorio e con la pianificazione dell'economia che si basa su principi meramente economici. Lo Statuto deve garantire che la Regione nell'attuare simili interventi consideri le necessità specifiche delle minoranze linguistiche.

10. LA REGIONE È COMPETENTE PER L'INSEGNAMENTO NELLE SCUOLE PUBBLICHE DELLE LINGUE DELLE MINORANZE LINGUISTICHE RICONOSCIUTE E DELLE LINGUE DELLE COMUNITÀ DEGLI IMMIGRATI.

Nel documento della Presidenza della Convenzione nonché nella relazione del Presidente del Consiglio regionale, presentata nell'ambito del seminario sullo Statuto, organizzato dall'Associazione dei Consiglieri regionali, ritroviamo anche la richiesta di conferire alla Regione le competenze in materia di insegnamento delle lingue minoritarie nelle scuole pubbliche. Considerando la notevole consistenza numerica degli immigrati dei Paesi vicini dei Balcani meridionali nel Friuli Venezia Giulia sarebbe opportuno estendere questo principio anche alle lingue degli immigrati.

11. NEL QUADRO DELL'ATTIVITÀ INTERNAZIONALE LA REGIONE DEVE OCCUPARSI ANCHE DEGLI ACCORDI A FAVORE DELLE MINORANZE SLOVENA E GERMANOFONA NONCHÉ DI QUELLA ITALIANA IN SLOVENIA E IN CROAZIA.

Nel documento presentato dalla Presidenza della Convenzione nonché in altri numerosi documenti del Consiglio e della Giunta regionali si ritrova la richiesta di conferire alla Regione determinate competenze anche in materia di attività internazionale. Sull'elenco delle competenze in questione devono necessariamente figurare anche i rapporti con la Slovenia, per quanto attiene alla minoranza slovena in Italia, con l'Austria ossia con la Carinzia, in riferimento alla minoranza tedesca nella provincia di Udine, nonché con la Slovenia e la Croazia, in riferimento alla minoranza italiana presente in questi due Paesi. Le suddette competenze devono consentire alla Regione l'applicazione diretta di alcuni accordi internazionali (es. accordo sulla collaborazione interculturale) e la partecipazione ai colloqui sull'applicazione, integrazione e modifica di tali accordi che attualmente conduce il Ministero dell'interno.

12. PER LA VIGILANZA SULL'APPLICAZIONE DEI DIRITTI LINGUISTICI DELLE MINORANZE REGIONALI SI DOVRÀ NOMINARE UN DIFENSORE REGIONALE DEI DIRITTI LINGUISTICI.

L'istituto del difensore dei diritti linguistici è stato introdotto per la prima volta in Canada. A quest'istituto può ricorrere qualsiasi cittadino qualora ritenga che un organo della pubblica amministrazione abbia violato i suoi diritti linguistici. Grazie al suo successo, l'iniziativa è stata emulata da numerosi Paesi europei che hanno nominato diversi difensori dei diritti linguistici (e minoritari). Il difensore

si occupa della risoluzione pacifica di controversie prima che esse sfocino in veri e propri conflitti. Lo Statuto dovrebbe prevedere la nomina del difensore dei diritti linguistici oppure consentire al Consiglio regionale di adottare una delibera del caso in linea con le proprie leggi.

13. LA REGIONE SI ADOPERA PER LA SOPRAVVIVENZA E LO SVILUPPO DELLA MINORANZA ITALIANA IN SLOVENIA E IN CROAZIA E PER LA CONSERVAZIONE DELLA LINGUA E CULTURA ITALIANE NEI LUOGHI DOVE QUESTA MINORANZA FA PARTE DELLA POPOLAZIONE AUTOCOTONA.

Tra le competenze internazionali della Regione deve essere inserito come punto a sé stante anche l'impegno per la sopravvivenza e lo sviluppo della minoranza italiana, della sua lingua e della sua cultura. Alla Regione potrebbero essere assegnate delle competenze che sono attualmente di dominio del Ministero per gli affari esteri e del Ministero per gli italiani nel mondo. In questo modo si potrebbero rendere più spedite le procedure, si aumenterebbe la trasparenza e si garantirebbe un'assistenza più concreta ed efficace alla minoranza italiana.

14. LA REGIONE SI ADOPERA PER LA CONSERVAZIONE DELLA CULTURA E DELLE TRADIZIONI ISTRIANE TRA LE COMUNITÀ DEGLI ESULI E DEI LORO DISCENDENTI CHE SONO PRESENTI NEL SUO TERRITORIO.

Oltre ad impegnarsi per lo sviluppo della cultura e della lingua italiana nel territorio dove è presente la minoranza italiana in Slovenia e in Croazia, la Regione deve anche predisporre delle norme per contribuire alla conservazione della cultura e delle tradizioni degli esuli istriani e dalmati che vivono nel suo territorio. La Regione deve anche favorire i contatti tra le organizzazioni degli esuli nel suo territorio e le organizzazioni della minoranza italiana in Slovenia e in Croazia.

15. LA REGIONE SI OCCUPA DELLA CONSERVAZIONE DELLE LINGUE E DELLE CULTURE REGIONALI ALL'INTERNO DELLE ORGANIZZAZIONI DEGLI EMIGRATI.

Al fine di tutelare e rafforzare i contatti culturali tra gli emigrati del Friuli Venezia Giulia, ossia dei loro discendenti, e la popolazione regionale, lo Statuto deve prevedere anche una norma generale che consenta al Consiglio regionale di continuare a varare atti legislativi a favore delle comunità degli emigrati. La norma deve essere di principio e deve comprendere, direttamente o indirettamente, tutti e tre i gruppi di emigrati, ossia le comunità degli emigrati friulani, giuliani e sloveni.

16. LO STATUTO DELLA REGIONE VIENE REDATTO NELLE LINGUE ITALIANA, SLOVENA, FRIULANA E TEDESCA. TUTTE LE VERSIONI SONO UFFICIALI.

Conformemente ai principi del Trattato Costituzionale dell'Unione europea, adottato di recente, lo Statuto dovrà essere redatto e pubblicato in tutte e quattro le lingue summenzionate. Alla pubblicazione si può allegare una disposizione che stabilisca che in caso di imprecisioni fa testo la versione italiana. Con la pubblicazione quadrilingue la Regione dimostrerà di riconoscere pari dignità a tutte le lingue autoctone del suo territorio.

JULIA PRIKOSZOVITS: VOLKSGRUPPENFÖRDERUNG IN
ÖSTERREICH. EIN MITTEL ZUM ZWECK? EINE
NORMATIVE UND EMPIRISCHE EXPLORATION/
PODPIRANJE NARODNIH SKUPNOSTI V AVSTRIJI.
SREDSTVA ZA DOSEGO NAMENA?
NORMATIVNA IN EMPIRIČNA EKSPLOKACIJA

DIPL. DELO, DUNAJ 2003, 105 STR. S PRILOGAMI.

Julia Prikoszovits se je prizadevno in s pesimističnega izhodišča lotila nekega v Avstriji novega raziskovalnega področja. V svojo nalogo je vključila pomembno literaturo o manjšinski problematiki in odnosih med etničnimi manjšinami in večinami; v nalogi se sprašuje o legitimnosti in učinkovitosti instrumenta (finančnih) podpor narodnim skupnostim kot sestavnega dela manjšinskega prava.

Julia Prikoszovits meni, da ta instrument manjšinskega prava ni predmet mednarodnega političnega diskurza. Trditvi že z ozirom na Lužiške Srbe, Nemce na Danskem in Dance na Nemškem in tudi narodnih skupnosti v Republiki Sloveniji ne moremo pritrditi. Zanimivo je njeno opozorilo, da finančno podporo manjšinam – piše izključno o tej obliki podpore – lahko razumemo tudi kot problematičen instrument posega države v življenje neke narodne skupnosti. Opozorilo avtorica prepričljivo podkrepi na primeru madžarske narodne skupnosti v Avstriji. Finančne podpore gotovo so instrument poseganja, ki lahko preraste v instrument političnega usmerjanja. Da podpora manjšinam ne pristane na tej ravni, naj bi bila skrb priznanih narodnih skupnosti. V takem primeru je treba upoštevati predvsem tudi demokratično zrelost večinskega prebivalstva.

Temeljna težava diplomske naloge je, da avtorica primerja narodne skupnosti, ki so doživljale zelo različne družbenopolitične procese in so zato različno politizirane. To težko nalogo je skušala rešiti s pomočjo literature z anglosaškega področja in z interdisciplinarnim pristopom. Pozornost vzbuja njena trditev, da v politiki primanjkuje specifičnih manjšinskih ciljev in programskih izjav. To je pač znak, da manjšinska vprašanja ne vzbujajo pozornosti javnosti. Avstrijske stranke na zvezni ravni se v svojih programih domala ne izjavljajo o problematiki narodnih skupnosti, narodne skupnosti same pa ne morejo računati s posebno civilno družbo. Načela njihovega delovanja, načrte in spomenice pozna le zelo majhen del prebivalstva. Podpora manjšinam, kot se prakticira, v prvi vrsti spada na področje jezikovne politike, ki le v redkih primerih odgovarja jezikovnopolitičnemu

položaju pripadnikov narodnih skupnosti. O politični klimi in odvisnosti manjšin od te je že pred desetletji razmišljal poslanec dr. Franc Petek, ne da bi zato pri večinskem prebivalstvu sprožil kakršenkoli odziv. Podobne izjave lahko zasledimo tudi v protokolih dunajskega deželnega zbora (dunajskega mestnega sveta), saj so pripadniki češke narodne skupnosti svoje delo koordinirali s koroškimi Slovenci. Reakcij s strani meščanskih strank pa ni bilo pričakovati. Socialdemokrati so razmišljali v kategorijah svojih teoretikov Otto Bauerja in Karla Rennerja, ki sta oba bila odločna zagovornika osebne avtonomije. Vse naštetu socialno nediferencirane ali premalo diferencirane manjšine niso mogle obuditi v življenje.

Julia Prikoszovits med drugim sprašuje, ali v primeru podpor narodnim skupnostim lahko govorimo o pravični porazdelitvi sredstev. Prepričljivo odgovarja, da se narodnim skupnostim podpore nikoli ni zdijo zadostne. Avtorica se ukvarja tudi z vprašanji, ali podpore pokrivajo dejanske potrebe manjšine, zanima jo vprašanje prioritete, operativnega izvajanja in njegovih učinkovitih instrumentov. Avtoričini trditvi o splošni neorientiranosti manjšin pri postavljanju prioritete bodo narodne skupnosti odločno ugovarjale. Prioritete glede razpoložljivih sredstev v prvi vrsti določajo potrebe, ki se jim ne da izogniti, kar avtorica ignorira. Ugotavlja pa, da so uporabljeni instrumenti hkrati način profiliranja manjšinskih elit. Trditev, ki v določenem obsegu velja, pa bi bilo treba podkrepiti z zanimivimi dokazi.

V ospredju zanimanja raziskovalke so torej izključno finančne podpore. Vsote iz proračunov zadnjih let je kategorizirala, tipologizirala in kvalitativno analizirala. Piše, da so finančne podpore stalno naraščale do leta 1995 (do konstituiranja sosveta za romsko narodno skupnost) in da so kratkoročno ponovno narasle ob ustanovitvi manjšinskih radijskih postaj, da pa od določenega trenutka ni bilo več nobene valorizacije, s tem pa so obstale na enaki ravni, v praksi pa je njihova učinkovitost popuščala. Avtorica trdi, da je finančno podporo narodnih skupnosti kot sestavni del manjšinskega prava treba vključiti v znanstveno razpravo, in argumentira, da bo kultura manjšin mogoče ohraniti le na ta način. Navaja nekatere aspekte kulture, ki so specifično narodnoskupinski. V nadaljevanju naloge ponovno razglablja o kulturi in njeni razsežnosti. Problematizira ozko orientiranost v smeri folklorne, govori pa tudi o bikulturnosti. Vendar o "kulturi" ne razmišlja kot o neki splošni družbeni vrednoti. Po mojem mnenju je vsakodnevna "nacionalizacija" vsake kulture in njeno izkoriščanje ter funkcionaliziranje neizpodbitno dejstvo, pri manjšinah pa se to rado žigosa kot nacionalizem. Kot razpoznavni element narodnoskupinske kulture se ponavadi navajajo jeziki. V srednjeevropskem kontekstu so to v prvi vrsti jeziki malih narodov.

Julia Prikoszovits razlikuje med starimi (avtohtonimi) in novimi manjšinami. Pri svojih nadaljnjih razmišljanjih o v Avstriji priznanih narodnih skupnostih združuje iz širokega pojmovanja manjšin. Narodnostno politiko definira z ozirom na

prakso in z naslovitvijo na Alberta F. Reitererja "kot celoto političnih, finančnih, organizacijskih itd. dejavnosti vlade, parlamenta, strank in zvez, cerkva [...], občin in javnopравниh korporacij za razvoj in ohranitev pa tudi neohranitev narodnih skupnosti" (str. 21). Zanimivo je, da avtorica razlikuje med „malimi“ in „nacionalnimi manjšinami“. Razlika po mnenju avtorice temelji na tem, s katero kulturo se njihovi pripadniki najprej poistovetijo – s kulturo večine ali manjšine. Pravni okvirni pogoji za manjšine, ki domujejo v Avstriji, so enaki; vendar v praksi obstajajo različne pravne norme celo za pripadnike ene in iste narodne skupnosti, kot bi zelo učinkovito lahko dokazali na primeru koroških Slovencev. Ugotovitev avtorice, da podpora narodnim skupnostim temelji na osebnem, ostale manjšinske pravice pa na teritorialnem načelu, ne vzdrži. Zasebne dvo- in večjezične vrtce na Koroškem pred finančimi tveganji varuje poseben fond, ki temelji na deželnem zakonu. Zato bi bilo prav, da bi avtorica pri tabelah (npr. str. 26) opozorila na čas njihove veljavnosti. Pri karakterizaciji državnega ciljnega določila iz avgusta 2000 (str. 32) bi bilo opozorilo, da se ga pravno ne da uveljaviti, vsekakor potrebno.

Julia Prikoszovits se loteva raznih problematičnih vprašanj. O njih znanstvena literatura podaja zelo nasprotujoča si mnenja, pa tudi narodne skupnosti so do njih zavzele različna stališča. Bralec bi moral v opombah zvedeti kaj več o uporabljeni literaturi. Pri navajanju Avstrijske državne pogodbe bi bilo dobro opozoriti na temeljno delo Geralda Stourzha. O pogodbi so tudi slovenski zgodovinarji napisali številne razprave, ki jih Stourzh deloma upošteva. O rezultatih ljudskih štetij avtorica ne dvomi. Tukaj bi jo bilo treba opozoriti na Emila Brixo, morala pa bi upoštevati tudi navedbe narodnih skupnosti. Obširneje bi bilo treba spregovoriti tudi o vindišarjih, pri čemer bi avtorica lahko posegla po analizi tega fenomena, kot sta ga opisala avtorja Haas in Stuhlpfarrer ter raziskovalne skupine okoli Alberta F. Reitererja (*Der tägliche Abwehrkampf*). Pripomba, da delo ni historično, je le presplošno. Nekritična raba pojma "matična država" zavaja. Koroški Slovenci tega ne uporabljajo več ali pa le še redko, težave pa imajo tudi s pojmom "zamejci" in "zamejstvo". Avtorica bi lahko segla po pojmi, ki jih uporabljajo veljavne mednarodne konvencije, v slovenskem primeru nekaj prijemov ponuja znana resolucija slovenskega parlamenta in razmišljanja Draga Jančarja, ki je analiziral odnose med Avstrijo in Slovenijo (oziroma Jugoslavijo) ter vlogo manjšin v njih.

Dragoceni in novi so podatki in dejstva, ki so z obravnavano temo v neposredni zvezi. Avtorica jih ne navaja ločeno od drugih vprašanj, ki zadevajo vse in vsako v Avstriji priznano narodno skupnost. Tabele bi lahko interpretirali tudi kot kazalce politične (družbenopolitične) zavesti narodnih skupnosti. Predvsem to zadeva navedbe o glavnih aktivnostih narodnih skupnosti, pri čemer bi za potrditev uvodnih in zgoraj kratko označenih tez avtorica lahko navedla tudi projekte, ki so rezultat višje stopnje politične zavesti posameznih narodnih skupnosti.

Zanimiva bi bila analiza, ali je Urad zveznega kanclerja (oziroma pristojni oddelek) tisti, ki zavrača politično relevantne projekte, ali pa to delo opravijo že sosveti narodnih skupnosti sami. Po mojem o podporah kot usmerjevalnem instrumentu, ki ga uporablja le večina, ne moremo govoriti – obstaja tudi preventivna samocenzura narodnih skupnosti. Te Uradu zveznega kanclerja z veliko verjetnostjo predlagajo le projekte, o katerih same menijo, da bodo ugodno rešeni. Vprašati bi se morali tudi, ali alternativne skupine med narodnimi skupnostmi sploh črpajo sredstva iz fonda za razvoj narodnih skupnosti, ali pa raje uporabljajo druge vire podpor in se na tak način izognejo dvojnemu “ocenjevanju” oziroma reševanju. Pomen društev za narodne skupnosti je avtorica solidno obdelala. Gotovo so društva tista, ki oblikujejo politične in kulturne zahteve, odločilno prispevajo k oblikovanju identitete, se zoperstavljajo asimilaciji in borijo za ohranitev jezika. Nejasno je formuliran obstoj nekega političnega dogovora (str. 50). Ima avtorica z njim v mislih trostrankarski dogovor (pakt) ali pa kak drug dogovor? Katere narodne skupnosti so sodelovale pri nastajanju tega nejasnega “političnega dogovora”?

Ker pravica do podpor ne obstaja, Julia Prikoszovits upravičeno ugotavlja manipulativni potencial tega instrumenta manjšinskega prava. Pri tem ne gre le za usmerjanje oziroma manipulacijo intencij manjšin. Dejanski ali tudi le navidezen interes javnosti pri obstoječi odvisnosti narodnih skupnosti od te podpore lahko privede do popačenja. To zadeva vse narodne skupnosti. Tudi koroški Slovenci se v primeru izpada podpor nikakor ne morejo zanašati na Republiko Slovenijo. Kljub njeni ustavni obveznosti, podpirati Slovence zunaj Slovenije, sredstva lahko naglo splahnijo, kot nazorno dokumentira medijska situacija. Avtorica sicer relativira misel o ukinitvi podpor in pravi, da si država česa takega z ozirom na mednarodno prevzete obveznosti ne more privoščiti. To je gotovo res, vendar narodnih skupnosti ne pomirja. Pomislimo na usodo manjšinskih radijskih postaj in s temi povezanimi negativnimi izkušnjami. Pri oblikah podpor bi bila morala avtorica vsekakor opozoriti na spremenjen položaj na področju zasebnih dvo- in večjezičnih vrtcev (str. 52–55). Vprašanje pravične razdelitve sredstev navrže nova, dodatna vprašanja. Tudi predstavniki narodnih skupnosti se radi sklicujejo na “svoje večine”. V konkretnih situacijah se kaj radi sklicujejo na število svojih privrženecv. Pri tem imamo opravek z “bojem elit” in ne morda z bojem za res potrebne projekte.

Avtorica je popolnoma prezrla vlogo cerkva, čeprav so zastopane v (vseh?) sosvetih. Vprašanje ni le kočljivo, je celo temeljno. Prispeva cerkev (prispevajo cerkve) k identiteti manjšin ali ne? V kakšni meri prispevajo k ohranitvi narodnih skupnosti itd.? Pomembno je tudi vprašanje, ali so po ustanovitvi sosvetov in z njimi povezanimi fondi nastala nova društva ali organizacije, ki skrbijo za enakovredno delitev finančnih sredstev. Posebno zanimivo bi bilo ugotoviti namene teh novih društev in se vprašati, zakaj se iniciatorji niso “udomačili” v že obstoječih, oziroma zakaj so se čutili izrinjene.

Zelo koristna in dobrodošla je ugotovitev, da osredotočanje na področje podpor (kot sestavnega dela manjšinskega prava) odvrta pozornost od drugih, zakonito zajamčenih manjšinskih pravic. V javnosti (pri narodnih skupnosti nekoliko manj) je prisotno dejansko le to vprašanje, ki večino navidezno spravlja v podrejen položaj. Evidentno namreč je (kar pa bi bilo treba v nalogi eksplicitno potrditi), da za del večinskega prebivalstva podpore narodnih skupnosti niso legitimne. Mnenju, da so podpore nelegitimne, avtorica ugovarja v poglavjih “zakonodajni ekskurz” in “teoretične implikacije”. Tu je tudi inovativni značaj diplomatskega dela. Predvsem v teh poglavjih naletimo na razmišljanja, ki jih v razpravah o “narodni skupnosti” ni bilo, predvsem ne v povezavi z ekonomskim preživetjem manjšinskih struktur. Podpore narodnim skupnostim kot instrument manjšinskega prava avtorica prav na teh mestih utemeljuje in legitimira, pri čemer izhaja iz štirih normativnih osnov (konceptov): iz komunitarističnega koncepta, iz liberalnega koncepta, iz demokratične upravičenosti in dimenzije pravičnosti. Ker podpor ni mogoče izterjati po pravni poti, označuje avtorica ta instrument kot pravno šibek in ki ga je mogoče razviti le v povezavi z drugimi pravicami. Ker je od podpor odvisen širok spekter kulturnih dejavnosti, je pojmovanje kulture kot ponudnika in potrošnika nadvse pomembno. Ker je jezik konstitutivni element kulture in kot tak tudi priznan, se podpora nanaša zlasti nanj; na določen način gre za jezikovno politiko. Tukaj je težava, kako v eni razpravi zajeti vse narodne skupnosti, najopaznejša. Ugotovitev, da so “male jezikovne skupnosti” pogosto odtujene lastni kulturi, je delno razumljiva, ne velja pa v vsakem primeru. Kakšno je razmerje “manjšincev” do kulture, do dveh kultur? Ali so razlike v sekundarni socializaciji pripadnikov narodnih skupnosti in pripadnikov večin? Dinamična komponenta kulture je po mojem tudi med pripadniki večin slabo zaznavna. Za številne narodne skupnosti velja, da imajo do kulture tradicionalno razmerje, z močno težnjo po “ljudski kulturi” (folklori). Tega na primeru koroških Slovencev ne moremo potrditi. Ti so postali manjšina s plebiscitom 10. oktobra 1920. Načrtno so bili potem odrezani od kulturnega življenja Slovencev v Jugoslaviji. Takim načrtom so se stalno uspešno upirali in so še danes sooblikovalci slovenske kulture, če opozorimo npr. le na literarno področje. Politični predstavniki pa se precej radi ponašajo z ljudsko kulturo.

Razpravo avtorica konča s poglavjem evalvacije (učinkovitosti) dajanja podpor. Meni, da Avstrijo malo zanima evalvacija glede na preciznost pospeševanja. V ospredju so vprašanja varčnosti in rabe sredstev v smislu vloženih in odobrenih načrtov. Preseneča, da vključitev predsednikov in podpredsednikov sosvetov informativnosti ni izboljšala. Letna poročila prejemnikov podpor avtorica v nalogu ni vključila. Na njihovi podlagi bi lahko zaključila, da bi v Avstriji priznane narodne skupnosti brez teh še bolj životarile, v javnosti pa verjetno sploh ne bi bile prisotne. Učinkovitost podpor bi lahko nakazala npr. v rastočem številu

prireditiv, z navedbo števila znanstvenih in popularnih objav, s prikazom opreme in strukture društev (kulturni domovi). Na primeru koroških Slovencev bi lahko navedla še zasebne vrtce, ki so bili prav med nastajanjem naloge deležni mednarodnega priznanja. Odprto je seveda vprašanje, zakaj narodne skupnosti svojega dela bolj ne popularizirajo. To opravičevati z "etnostresom" in z različnimi gledanji, kot se to pogosto dogaja, ni povsem logično. Taka poteza bi bila glede na zgoraj opisano mnenje nujna s strani večinskega prebivalstva.

Glede na položaj narodnih skupnosti v Avstriji je treba – seveda z omejitvami – pritrditi Petku. Njihov položaj je res odvisen predvsem "od mentalitete večinskega prebivalstva", ki se je pri enem njegovih delov pozitivno spremenila in od narodnih skupnosti pričakuje večje odpiranje javnosti. V to smer gredo tudi narodne skupnosti, ki zlasti na kulturnem področju dinamično oblikujejo "bikulturne" aktivnosti. Da so pri tem odvisne od podpor, kar spet koristi celotni družbi, je jasno. Tudi zato naj bi se podpore iz dejavnika manjšinskega prava razvile v pravico, ki bi se jo dalo zakonito izterjati.

NOTES FOR CONTRIBUTING AUTHORS

Treatises and Documents, The Journal of Ethnic Studies (Razprave in gradivo, RIG) welcomes the submission of articles, other materials and documents on ethnic and minority studies – more specifically on ethnicity, racial and ethnic relations, ethnic identity, nationalism, xenophobia, protection of (ethnic, national) minorities, migration, multiculturalism and related subjects. Manuscripts should be sent to:

Razprave in gradivo / Treatises and Documents
Institute for Ethnic Studies
Erjavčeva 26
SI-1000 Ljubljana, SLOVENIA

Manuscripts are normally received with the understanding that their contents are original, unpublished material and are not being submitted for publication elsewhere.

Manuscripts are reviewed. Manuscripts are referred to specialist readers for anonymous comment before a decision is made on publication.

MANUSCRIPTS AND FORMAT

Authors are requested to submit three double-spaced, typed copies of manuscripts. Each page of manuscripts, including tables, schemes, figures, maps, references and notes, should be numbered with margins on all four sides of at least 2 cm. Tables, schemes, figures and maps should be printed separately from the text, each on a separate sheet of paper. Places where they belong to in the text must be marked. Title, author name(s) and a brief biographical note on each author should be typed on a separate page. Full contact details for the author(s) should be supplied. An electronic version of the manuscript should be sent by e-mail, or by posting a 3,5" diskette (preferably in IBM format). Authors must indicate which format and wordprocessor (computer program) are used. Tables, schemes, figures and maps should be saved in separate files and not embedded in the text.

The preferred length for articles is between 5,000 and 12,000 words. Other contributions (Research reports and papers, Review articles, Interviews) should not exceed 4,000 words and book reviews should not exceed 1,500 words. All contributions must be typed double-spaced. The RIG reserves the right to allow the said limits to be exceeded, depending on the nature of the contribution.

Authors are requested to attach an ABSTRACT (10-20 lines, up to 200 words) in English, stating precisely the topic under consideration, the method of argument using in addressing the topic, and the conclusion reached. Abstracts are not required for Debates and Book Reviews.

A manuscript not presented in accordance with these guidelines will not undergo the reviewing process. It will be returned to the author for appropriate modifications.

NOTES AND REFERENCES

A limited number of explanatory and bibliographic endnotes are permitted. Notes should be indicated serially within the paper. Endnotes should not be used for citations.

Manuscripts should follow the conventional guidelines of the style of footnotes, endnotes and citations. It is recommended that authors use the following method in the text: (Author year: page). References to more than one publication by the same author in the same year should be distinguished alphabetically by a, b, c etc. Where there are no named authors, the name of the appropriate body or the title of the referred material should be placed in parentheses instead.

The alphabetical listing of all References should be placed at the end of the text. Only works referred to in the text should be listed and conversely, all references given in the text must appear in the listing. The full names of all authors (initials only for the possible middle name) should be used in the listing.

The style of references is as follows:

- for books:

Author's family name, name (year) Title of the book, Location: Publisher.

- for chapters and/or articles in books:

Author's family name, name (year) "Title of the chapter/article" - in Editor's family name, name (ed/eds) Title of the book, Location: Publisher: pages from – to.

- for articles in journals and newspapers:

Author's family name, name (year) "Title of the article" - in Journal / Newspaper, Vol., No. : pages from – to.

PROOFS AND CORRECTIONS

The RIG reserves the right to edit or otherwise alter contributions, but authors will receive proofs for approval before the publication whenever this right is exercised substantially.

Every author of a manuscript accepted for publication will receive page proofs for correction. The deadline to return them to the Editor will be indicated. Extensive changes will be charged to the author and will probably result in the article being delayed to a later issue.

AUTHOR ISSUES

Authors receive two complementary copies of the issue in which their contribution appears and 25 offprints of their article.

COPYRIGHT

It is a condition of publication that authors vest copyright in their articles, including summaries and abstracts, in the Institute for Ethnic Studies. Authors may use the article elsewhere *after* publication without prior permission from the Institute, provided that acknowledgement is given to the RIG as the original source of publication and that Institute for Ethnic Studies is notified so that our records show that its use is properly authorized.

Seznam avtorjev:

1. Dr. Vladimir Klemenčič, zaslužni profesor, Mucherjeva 1, SLO 1000 Ljubljana.
matjaz.klemencic@siol.net
2. Bojan Brezigar, Primorski dnevnik, I 34137, Trst/Trieste, Ulica Montecchi 6.
direktor@primorski.it
3. Dr. Marija Jurić Pahor, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, SLO 1000, Ljubljana.
juric.pahor@libero.it
4. Dr. Jorgen Kuhl, Institute of Border Region Studies, University of Southern Denmark, Persillegade 6, DK 6200 Aabenraa.
jk@ifg.dk
5. Mag. Sara Brezigar, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, SLO 1000, Ljubljana
sara.berzigar@guest.arnes.si
6. Dr. Klaus Jürgen Hermanik, Univerza Gradec, Oddelek za jugovzhodno evropsko zgodovino, Mozartgasse 3, A 8010 Graz.
klaus-juergenhermanik@uni-graz.at
7. Dr. Charlie Ingrao, University Hall, 672 Oval Drive, West Lafayette, ZDA.
ingrao@purdue.edu
8. Dr. Jernej Zupancič, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, SLO 1000, Ljubljana.
jernej.zupancic@guest.arnes.si
9. Dr. Matjaž Klemenčič, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, SLO 1000, Ljubljana.
matjaz.klemencic@siol.net
10. Irena Rošer, Osnovna šola Rače, Grajski trg 1, SLO 2327 Rače.
irena.roser@guest.arnes.si
11. Dr. Valentin Sima, Univerza Celovec, Universitätsstrasse 65-67, A-9020 Klagenfurt/Celovec.
valentin.sima@uni-klu.ac.at
12. Dr. Avguštin Malle, Slovenski znanstveni institut/ Slowenisches wissenschaftliches Institut Celovec, Mikschallee A 9020 Klagenfurt/Celovec.
a.malle@szl.at
13. Milan Pahor, Narodna in študijska knjižnica, Ulica San Francesco, 20 I 34133 Trst/Trieste.
milan.pahor@nskodsek.191.it
14. Dr. Milica Kacin Wohinz, znanstvena svetnica v pokoju, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SLO 1000 Ljubljana.
milica.kacin@email.si

List of Authors

1. Dr. Vladimir Klemenčič, Professor Emeritus, Mucherjeva 1, SLO 1000 Ljubljana, matjaz.klemencic@siol.net
2. Bojan Brezigar, Primorski dnevnik, I 34137, Trst, Ulica Montecchi 6. direktor@primorski.it
3. Dr. Marija Jurić Pahor, Institut for ethnic Studies, Erjavčeva 26, SLO 1000, Ljubljana. juric.pahor@libero.it
4. Dr. Jorgen Kuhl, Institute of Border Region Studies, University of Southern Denmark, Persillegade 6, DK 6200 Aabenraa. jk@ifg.dk
5. Mag. Sara Brezigar, Institut for ethnic Studies, Erjavčeva 26, SLO 1000, Ljubljana. sara.berzigar@guest.arnes.si
6. Dr. Klaus Jürgen Hermanik, Karl-Franzens University of Graz, Mozartgasse 3, A 8010 Graz. klaus-juergenhermanik@uni-graz.at
7. Dr. Charlie Ingrao, University Hall, 672 Oval Drive, West Lafayette, USA. ingrao@purdue.edu
8. Dr. Jernej Zupančič, Institut for ethnic Studies, Erjavčeva 26, SLO 1000, Ljubljana. jernej.zupancic@siol.net
9. Dr. Matjaž Klemenčič, Institut for ethnic Studies, Erjavčeva 26, SLO 1000, Ljubljana.
10. Irena Rošer, Elementary school of Rače, Grajski trg 1, SLO 2327 Rače. irena.roser@guest.arnes.si
11. Dr. Valentin Sima, University of Klagenfurt, Universitätsstrasse 65-67, A-9020 Klagenfurt. valentin.sima@uni-klu.ac.at
12. Dr. Avguštin Malle, Slovenski znanstveni institut/ Slowenisches wissenschaftliches Institut Celovec, Mikschallee 4, A 9020 Klagenfurt/Celovec. a.malle@szl.at
13. Milan Pahor, Slovene national and research library, Via San Francesco 20, I 34133 Trst/Trieste. milan.pahor@nskodsek.191.it
14. Dr. Milica Kacin Wohinz, Research Counsellor in Retirement, Institute for Contemporary History, Kongresni trg 1, SLO 1000 Ljubljana. milica.kacin@email.si